

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

(Матеріали “круглого столу”)

Відновлюючи практику проведення на сторінках “Українського історичного журналу” проблемних “круглих столів”, редколегія часопису свідомо обрала для обговорення чи не найбільш контроверсійну для східноєвропейської історичної науки тему — плин етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі. Представлені тексти, з одного боку, свідчать про розмаїття поглядів і підходів учених з України, Росії і Білорусії до характеру і сутності етнічних процесів на сході Європи доби середньовіччя, а з іншого, своєрідно характеризують стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у згаданих країнах.

Зрозуміло, що визначальною темою дебатів за “круглим столом” стало питання про формування й існування (чи не існування) давньоруської народності. Звісно, годі було сподіватися на те, аби дійти єдності у поглядах на цю проблему й остаточно поховати її на архівних полицях. Важливішим є визначити точки дотику в поглядах українських, російських і білоруських дослідників й намітити перспективи для подальших, можливо, більш плідних і конструктивних дискусій. Редколегія щиро дякує науковцям, які люб'язно погодились взяти участь у роботі “круглого столу”. Тексти надісланих виступів друкуються мовою оригіналу з незначним редакторським втручанням.

РЕДКОЛЕГІЯ

Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ (Київ)

Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я)

Складна доля слов'янських народів, їх вагомий внесок у формування етнополітичного обличчя сучасного світу зумовлюють значний інтерес дослідників до життя давніх слов'ян. Однак процеси, що викликали появу на історичній арені одного з найбільших етносів Європи, недостатньо вивчені через складність самого етногенезу і відсутність надійних писемних свідчень про глибинні області, де знаходилася прабатьківщина слов'ян до початку їх розселення. Тому походження слов'ян вивчається перш за все на основі лінгвістичних і археологічних джерел.

Швидке накопичення відповідних фактів виводить археологію на провідне місце у вивченні цієї проблеми. За останні півстоліття археологами-славістами досягнуто значних успіхів у вивченні старожитностей I тис. н. е. Зокрема, виявлено низку археологічних культур римського часу, типологічно близьких до пам'яток V—VI ст., що належали ранньоісторичним слов'янам. Серед них дедалі більшу увагу привертають пам'ятки Се-

реднього і Верхнього Подніпров'я, а також Лівобережжя Дніпра, що поділяються на дві послідовно існуючі групи: пізньозарубинецькі пам'ятки I—II ст. н. е. та київська культура III—V ст. н. е.¹ Спираючись насамперед на археологічні дані, в тому числі одержані останніми роками, пропонуємо своє бачення етнокультурних процесів, що привели до формування ранньосередньовічних слов'янських культур.

На рубежі II—III ст. досить різноманітні пізньозарубинецькі пам'ятки змінюються генетично пов'язаною з ними київською культурою, що характеризується більшою однорідністю. Жодна локальна група київської культури не виникла внаслідок еволюційного розвитку місцевих старожитностей. Щоразу формування нового явища відбувалося в ході змішання традицій двох різних пізньозарубинецьких груп. За цими процесами можна прослідкувати як переміщення окремих етнокультурних груп у межах освоєного ними ще на рубежі I—II ст. ареалу, так і синтез традицій споріднених племен².

Нова спільність зберегла лише деякі риси “класичної” зарубинецької культури латенської доби і є специфічним явищем пізньоримського часу. З півночі до ареалу київської культури примикає низка культур лісової зони: штрихованої кераміки, дніпро-двінська і мошинська. Двом останнім властиві певні пізньозарубинецькі риси, хоча весь їхній комплекс є досить своєрідним. Між цими архаїчними лісовими групами і київською культурою існує велика контактна зона — на території від правих приток Німана на заході до смоленського Подніпров'я на сході поширені пам'ятки типу Заозер'я, що виникли на верхньодніпровській київській основі (пам'ятки типу Абидня)³.

Набагато більше даних збереглося для реконструкції ходу культурно-історичних процесів, що відбувалися на південному пограниччі київської культури. В середині III — на початку V ст. з київськими пам'ятками на півдні межувала черняхівська культура, що належить до провінційно-римського кола. Після появи черняхівських пам'яток на вододілі Дніпра і Дона нове населення розселяється поряд з київським, що приводить до взаємопроникнення елементів обох культур. У Середньому Подніпров'ї межа між київською і черняхівською культурами простежується чіткіше, проходячи приблизно вздовж Стугни. Деяка частина київського населення входить до складу черняхівських громад, про що свідчать знахідки характерної кераміки на ряді черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я⁴. Зокрема, на ранніх етапах існування поселення Журавка Вільшанська в середині — другій половині III ст. виявлено будівлі з київським (“слов'янським”) і вельбарським (германським) посудом.

Згодом ліпної кераміки майже не знаходили, що, мабуть, характеризує процес стабілізації черняхівського суспільства, котре поглинуло різні етнокультурні групи. Ланцюжок черняхівських поселень із “слов'янською” традицією тягнеться від пам'яток типу Черепин у верхів'ях Дністра і Західного Бугу через Середнє Подніпров'я (Журавка та ін.) до вододілу Дніпра і Дона. Окремі пам'ятки типу Седелки з київською керамікою і черняхівським домобудівництвом у другій половині III ст. існували навіть на Верхньому Дону⁵.

На початку IV ст. деякі групи носіїв черняхівської культури з виразною вельбарською традицією просуваються на північ від Стугни, витискаючи населення київської культури з таких поселень, як Глеваха⁶. Не виключено, що в цей час частина середньодніпровських київських племен переселяється в чернігівське Подесення. Про це свідчить зростання кількості деснянських пам'яток середини IV ст., деяка зміна характеру місце-

вої кераміки і домобудівництва (на поселенні Олександрівка I досліджено низку будівель, аналогічних житлам Журавки) ⁷.

Зазначена ситуація, на наш погляд, характерна для воєн готів Германариха з венетами, що відбувалися приблизно на початку IV ст. (Йордан, 28, 117—119).

У цей час черняхівсько-вельбарське населення практично витискає з лісостепу київські племена, що підтверджується черняхівським перекриттям на ряді селищ київського типу (Обухів 1 і 3, Глеваха, Боромля 2, Гочево 4).

Ймовірно, у результаті цих подій деяка частина слов'янського населення в південній частині Середнього Подніпров'я й, особливо, на сході Лівобережжя потрапила в політичну та економічну залежність від держави Германариха, наслідком чого стала культурна і етнічна асиміляція місцевих груп. Про це свідчить відсутність пам'яток київської культури IV ст. на черняхівській території. Водночас наявність досить чіткого кордону між київською і черняхівською культурами в цей період, численність черняхівських імпортів у лісовій зоні, мабуть, вказують на перебільшення Йорданом значення поразки венетів. Надходження черняхівських товарів і ряд технологічних новацій лише незначною мірою змінили традиційний спосіб життя в лісовій зоні. Очевидно, "північні народи" були лише номінально залежні від готської держави.

Більш активні контакти київського і черняхівського населення спостерігаються на поселенні Хлопків у київському Подніпров'ї та низці селищ чернігівського Подесення (Роїще, Верхньостриженське 2, Олександрівка 1), що датуються другою половиною IV — першою половиною V ст. У першому випадку, очевидно, йдеться про "слов'янізацію" черняхівського населення, що опинилося на межі між цими двома спільностями. В другому випадку фіксується активне надходження імпортів, не виключена навіть інфільтрація невеличких черняхівських груп у київське середовище. Оскільки ліпній кераміці пам'яток типу Хлопків і Роїще притаманні певні "протопеньківські" риси, можна припустити зв'язок цієї археологічної ситуації з війною "антів Боза" і готів Вінтарія (Йордан, 247—248), що, очевидно, відбувалася приблизно на межі готського і венто-антського ареалів.

У першій половині V ст. спостерігається занепад черняхівської культури, викликаний еколого-демографічною кризою, пануванням гуннів, кризою провінційно-римської системи зв'язків. Разом з розпадом черняхівської культури відбуваються зміни й у середовищі її північних сусідів, які в основному зберегли стару соціально-економічну структуру. Київська культура також припиняє своє існування, проте на відміну від черняхівської не зникає безслідно. На її основі формуються нові ранньосередньовічні культури, що дає підстави розглядати її як ядро, навколо якого проходила "кристалізація" слов'янських старожитностей.

Празька, пенківська і колочинська культури близькі між собою за такими етнографічними ознаками, як ліпний глиняний посуд, домобудівництво і поховальна обрядовість. Проте певні деталі цих категорій матеріальної культури різні, що й дало змогу поділити східнослов'янський етнічний масив V—VII ст. на окремі групи. Колочинська культура свідчила про поступовий розвиток пізньозарубинецько-київських традицій півдня лісової зони. Пенківська культура, очевидно, виникає на основі південних київських пам'яток, носії яких після занепаду черняхівської культури переселяються у лісостеп. Ця тенденція помітна у селищах гуннського часу Мотовилівська Слобідка 4, Сенча, Курган-Азак, що розташовані на південь від споконвічної київської території. Очевидно, у формуванні

пеньківської культури, крім нащадків племен київської культури київського Подніпров'я і чернігівського Подесення, взяли участь також залишки черняхівського населення Лівобережжя, особливо ті лісостепові слов'янські племена, що раніше сприйняли черняхівську культуру.

Найбільш складною залишається проблема формування празької культури, слов'янська приналежність якої загальноновизнана. Найімовірніше вона утворилася на основі пам'яток, подібних за структурою до київських. Такими, зокрема, є пам'ятки типу Черепин північно-західної черняхівської периферії, розповсюджені у верхів'ях Дністра і Західного Бугу⁸. Вони, в свою чергу, виникають на основі зубрицької культури, що поєднує пшеворські та зарубинецькі риси⁹.

Таким чином, зона формування слов'янських культур V ст. охоплює переважно пограниччя лісової та лісостепової смуг від верхів'їв Дністра і Західного Бугу до верхів'їв Сейма, Псла і Сіверського Дінця. Пам'ятки пенківської і частково празької культур розташовуються в глибині лісостепу, займаючи велику частину старого черняхівського ареалу. Очевидно, розвиток слов'янської спільності відбувався дуже динамічно — з 512 р. візантійські автори пишуть про появу склавів і антів на лівому березі Дунаю.

Розселення слов'янських племен у північному напрямку не зафіксоване в писемних джерелах, проте про нього красномовно свідчать археологічні дані. Наприклад, у найбільш вивченому регіоні, чернігівському Подесенні, значно зменшилося число колочинських пам'яток порівняно з київськими, причому розміри перших, як правило, істотно менші. Очевидно, надлишок населення до цього часу переселився на нові землі. Зникають культури штрихованої кераміки і дніпро-двінська, а пам'ятки типу верхнього шару Банцерівщини та Тушемлі, котрі виникли на їхньому місці, містять виразні південні (київсько-колочинські) елементи. Мабуть, основною тенденцією на території Верхнього Подніпров'я в другій і третій чвертях I тис. н. е. були початкові процеси слов'янізації "народів між балтами і слов'янами"¹⁰.

Отже, експансія празької і пенківської культур була спрямована на захід і південний захід, у Центральну Європу і Подунав'я, а колочинської культури — на північ.

Які археологічні спільності могли відповідати склавіанам, антам і венетам Йордана і Прокопія? Загальноновизнано, що ареали празької і пенківської культур збігаються з районами зосередження склавів і антів. Щодо венетів (у "вузькому" розумінні), територія яких Йорданом не визначена, думки фахівців розходяться. Ними вважають населення дзедзіцької¹¹ або колочинської культур¹². Остання точка зору здається більш аргументованою, оскільки дана інформація датована, як вважають фахівці, рубежем V—VI ст., а дзедзіцька культура виникає не раніше кінця VI ст. На захід від верхів'їв Вісли, де пізніше розташовувалися дзедзіцькі пам'ятки, герули, рухаючись із Подунав'я навколо Карпат, у 512 р., за Прокопієм, перетнули незаселені землі¹³.

Їх генетичний зв'язок з київською культурою дає змогу припустити, що колочинські племена зберегли стару назву на відміну від племен празької і пенківської культур, що використовували нові, раніше не зафіксовані назви. До початку VII ст. назви венетів і антів, дані цим племінним союзам їхніми сусідами, поступово поглинаються самоназвою "слов'яни", що поширюється на весь слов'янський світ.

Важливо підкреслити загальний характер історико-культурних процесів, що проходили на території сучасних України, Білорусі та південної Росії в другій половині I тис. н. е. Природно, різноманітні субстрати ви-

значили етнокультурну своєрідність східнослов'янських угруповань, однак наступні багаторазові переміщення населення внаслідок війн, неврожаїв, політики тих чи інших держав не дають змоги переоцінювати роль цих процесів у складанні сучасних народів.

На наш погляд, злиття воедино культурно-побутового комплексу (що охоплює формування досить близьких слов'янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їхніх носіїв, єдність релігійних уявлень, яка відображена в існуванні кількох основних варіантів поховань з кремацією), спільність мови, зафіксованої давніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне — зростання самосвідомості (широке використання самоназви “слов'яни”) дають підстави говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис. н. е. Далі вже можна писати про етнічну історію слов'ян і одночасно про етногенез східних, західних і південних слов'ян, ще пізніше — про етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов'янських народів.

¹ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепро-левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984; Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.

² Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1994. — С. 20—21.

³ Лопатин Н. В. Днепр-двинская культура как компонент культуры длинных курганов // Труды VI Междунар. конгр. слав. археологии. — М., 1997. — Т. 3. — С. 170—174.

⁴ Абашина Н. С., Обломский А. М., Терпиловский Р. В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // Российская археология. — 1999. — № 4. — С. 78—98; Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1998. — № 13. — С. 59—87.

⁵ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Поселение Седелки и его место среди памятников поздне римского времени Днепро-левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998. — С. 124—156.

⁶ Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 213—247.

⁷ Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка I — багаточислове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.

⁸ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981.

⁹ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992.

¹⁰ Терпиловський Р. В. Правослов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 73—79.

¹¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 74.

¹² Щукін М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // Археологический сборник государственного Эрмитажа. — Л., 1987. — Вып. 28. — С. 115.

¹³ Parczewski M. U zrodel Slowianszczyzny // Slowianie w Europie wczesniejszego sredniowiecza. — Warszawa, 1998. — S. 33—35, 42.

Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ (США, Нью-Йорк)

Етногенетичні процеси на теренах України протоісторичної доби: до проблеми термінології й періодизації

Специфіка ранньоісторичного процесу Східної Європи, а в східноєвропейському контексті й території України, сформована антропогеографічними й геополітичними факторами, змушує дослідника приділити особливу увагу проблемам термінології й періодизації. На різних етапах розвитку української історіографії вони були пов'язані з інтерпретацією й ходом самого процесу і залежали не лише від рівня методології історичних досліджень, а й часто від політичних обставин. Такі етно-географічні терміни протоісторичної доби політично-імперського забарвлення, як “Скитія” та “Сарматія”, котрі прикривали назвою панівної верхівки завойовників автохтонні племена Північного Причорномор'я, що згодом увійшли в русло етногенетичного процесу на дальших етапах дозрівання русько-українського етносу, служили своєрідним прецедентом для будівництва московсько-російської імперії.

Аналогічно до того, як проукраїнським автохтонам та їхній території накинено назви скіфів і сарматів, завойованій Україні нав'язано назви “Малоросія” і “південь Росії”. А після революції правлячі кола почали впроваджувати в радянську науку такі терміни, як “радянський народ”, а замість назви “Україна” — “південь європейської частини СРСР”, тобто те саме, що передреволюційна назва “південь Росії”. Це було пов'язане з ранньоісторичними традиціями і “науковою” політикою дореволюційної російської історіографії, з так званою традиційною (російською) схемою східноєвропейської історії, яку нещадно критикував М. Грушевський. В дальшій консеквенції вона гармонізувалася з поглядом, що історія України (тобто Української РСР) починається від... жовтневої революції (мовляв, національна за формою, соціалістична за змістом). Все, мовляв, було спільне з тим, що історія Росії починається від Київської Русі.

Тому згідно з рацією української історіографії доцільно було б терміни “Скитія”, “сармат” по можності замінювати термінами “скитський період”, “сарматський період”, де узглядається хронологічний принцип в нашій протоісторії в першу чергу, а саме етно-географічне поняття з політичним пріоритетом завойовника. А це означає, що в протоісторичні часи на території України скіфи й згодом сармати чергувалися як панівна верства завойовників, але в етнічному й географічному аспекті (автохтонному) вони були чужим, напливовим елементом, який не став провідним у процесі етногенези русько-української національної спільноти та перших починів її державної організації. То племінно-державний союз антів є історичним синтезом етно-географічного й політичного поняття, на хронологічному тлі порога пізньоантичної й ранньосередньовічної доби, бо анти — безпосередні предки наших літописних племен, жителі на етнографічно українській території були водночас порогом державної організації Київської Русі. Тому терміни “племінно-державний союз антів”, “державна організація антів” відповідають принципам наукової критики.

Щоправда, Михайло Грушевський, який вважав антів предками українського народу, підходив до них швидше з позицій етнографії, ніж з політично-державного аспекту. Але в даному випадку він говорив як історик-соціолог, а не політолог. До того ж з початку XX ст. до наших днів іс-

торичні дослідження пішли далеко вперед у своєму розвитку. Сьогодні ми приймаємо не лише історичну схему М. Грушевського, а й його погляди.

При згадці про Київську Русь постає питання: котрий з двох термінологічних варіантів — “Історія Руси-України” чи “Історія України-Руси” більш прийнятний у світлі критеріїв історичної думки, згідно із заголовком капітальної, на жаль, незакінченої скарбниці української бувальщини М. Грушевського. Як один, так і другий варіант мають свій глузд. У першому пріоритет віддано хронологічному порядку, другий подано в дусі історично-легітимного наслідування. Бо перший, найстарший, історичний період державності на етнографічно українській території — Київська Русь є початком, тобто невід’ємним компонентом історичного процесу русько-українського Півдня, отже, історії народу, і тим самим історично-легітимно гармонізується з терміном “Україна”.

В історично-легітимному аспекті терміни “Русь” і “Україна” є термінологічними синонімами. У зв’язку з вищезазначеним варто пригадати, що якогось містичного, єдиного “праруського народу” з “праруською мовою”, видуманих деякими представниками московсько-російської історіографії, не було. Історичний процес етногенетичного аспекту середньо- й східноєвропейського простору розвивався шляхом диференціації в діаметрально різних антропо-географічних і расово — етно-культурних умовах фіно-монголо-московської Півночі й, з другого боку, ірано-слов’янського, русько-українського Півдня, як антиподи різних світів і культур. У світлі вищесказаного містичну концепцію так званих “праруського народу” й “праруської мови” на ґрунті протоісторичного процесу уніфікації треба віднести до “досягнень” історіографічного фольклору.

У зв’язку з вищезгаданими термінологічними проблемами загальноісторичного порядку доречно буде торкнутися деяких питань етнографічного й географічного аспектів. Поняття так званого “скитського мистецтва”, мабуть, не витримає об’єктивної критики в аспекті термінології, бо немає підстав пов’язувати його лише з скитами. Скити могли прилучитися до розвитку згаданого мистецтва згодом, тоді, коли еволюціонували до вищих форм економічно-суспільного й культурного життя. Варто згадати, що вони починали осідати компактними масами приблизно в середині або другій половині IV ст. до н. е.

Важливу роль у початкових фазах розвитку згаданого мистецтва, а відтак і надалі мали відіграти грецькі майстри й вірогідно майстри з автохтонного населення. Термін “скитське мистецтво” треба радше замінити кращим, більш відповідним для тодішньої протоісторичної дійсності терміном “північнопонтійське мистецтво”, як слушно зазначав Вадим Щербаківський. Тут географічний термін ближчий до правди, ніж етно-політичний, бо замість монополізації мистецтва на виключну моральну користь скитів синтезує поняття авторства (грецькі, автохтонні, а згодом скитські майстри).

При уточненні проблем термінологічного аспекту належить торкнутися й питання савроматів — сарматів. Згадані Геродотом савромати, а в римських джерелах “сармати” — це варіанти етно-ономастичного характеру. В науці були спроби відрізнити перших від других (Ростовцев), але достатніх джерельних даних, які підтверджували б таку точку зору, немає. Тому доречно згадати замітку Геродота (IV, 6), в якій він говорить, що скити називаються околотами від імені царя, а скитами називають їх греки.

Отже, існує певна аналогія в аспекті етно-ономастичних варіантів. В науці зустрічаємо штучний термін “сарматизація”, що означає процес об’єднання різних етнічних груп у збірно-етнічному сарматському казані.

Згаданий термін не узгоджується з тодішньою протоісторичною дійсністю. Сармати змінили політично-панівне обличчя східноєвропейської території, прикриваючи назвою місцеве населення, а, по суті, етнічний склад Північного Причорномор'я не дуже змінився після інвазії сарматських племен, і тим самим так звана “сарматизація” не викликала будь-яких серйозних змін етнічно-демографічного характеру.

До речі, між термінами “Скитія” й “Сарматія” існує також різниця в географічному аспекті. Якщо термін “Скитія” є політико-географічним, то термін “Сарматія” — перш за все географічний, територіально ще більше розтягнутий, ніж поняття Геродотової Скитії (тобто “Великої Скитії” на відміну від терміна “Мала Скитія” за Страбоном), бо, згідно з картою Птолемея, Сарматія, крім території колишньої Скитії, включала й далішні простори на захід, схід і північ, у зв'язку з чим Птолемей ділить її (Сарматію) на європейську й азійську. У Геродота виступають калліпіді (IV, 17) як “погребені скити”, а мешканці Гелона — “зварваризовані греки” (IV, 108). Стосовно калліпідів — “погребених скитів” — можна припускати, що це було хліборобське плем'я, можливо, протослов'янського походження. Це були скоріше “погребені протослов'яни” з накиненою панівною назвою скитів-завойовників. Також у термінах “скити-орачі”, “скити-хлібороби” (IV, 17—19) треба бачити автохтонних хліборобів, яким накинено панівну назву.

Питання періодизації ранньої історії України поєднує всі доби ранньоісторичного процесу в контексті явищ і подій економічно-соціокультурного й етно-політичного аспекту, отже, автохтонного населення, досягнень грецької колонізації та номадів-завойовників, організаторів примітивних форм державного життя (кіммеро-скито-сарматські періоди). Не ті три основні чинники, які відіграли роль у ранній історії на території України: прото-південно-слов'янські (пра-русько-українські), гелленські й, головне, номадно-іранські перед добою мандрівки народів. Перший чинник характерний автохтонно-хліборобською культурою та формою племінно-громадської організації, другий (грецький) — досягненнями економічно-культурного й соціо-політичного життя, третій (номадно-іранський) творив динамізм історичного життя та релятивно стабільні форми державної організації, побудованої на основах євразійського побуту.

Термінологія з ономастикою й топонімікою та періодизація потребують уточнення й формулювання згідно з джерельно-фактологічним матеріалом, науковим об'єктивізмом та етнографічними принципами, а не політично-імперськими. У зв'язку з вищезазначеним доречно було б запропонувати орієнтаційну схему періодизації з углядженням згаданих домінуючих факторів, які брали участь у цілому контексті ранньоісторичного процесу на землях України:

1) Кіммерійці й рання доба заліза та етнічно-переселенські рухи на просторах Євразії.

2) Перші можливі літературні сліди протослов'ян на території України, розквіт грецької колонізації та ранньоіранський період Північного Причорномор'я — доба Геродотової “Скитії”.

3) Змішування грецької культури з культурою автохтонного населення земель України та скито-сарматських племен (релятивний культурний синкретизм геллено-автохтонних праукраїнських та пізньоіранських, скито-сарматських компонентів, не виключено під впливом гелленістичної культури).

4) Переселення народів і його наслідки: занепад сарматів, гунни розбивають готів і втрачають свою політичну силу. Східні слов'яни виходять на історичну арену.

5) Анто-східнослов'янський період та ранній процес консолідації русько-українських племен як ранньоісторичний вступ до появи Київської Русі.

Подана схема періодизації ранньої історії Русі-України має об'єктивні дані стати матеріалом для академічної дискусії з метою остаточного її сформулювання.

Д. Н. КОЗАК (Київ)

Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в I тис. н. е. (проблема етногенезу слов'ян)

У 80-х роках ХХ ст. сформувалася українська (київська) школа археологів-славістів і набула остаточного вигляду концепція походження, а також ранньої історії слов'ян. Цьому передували тривалий період широкомасштабних польових досліджень. Активно вивчалися пам'ятки ранньосередньовічного періоду на Дністрі (В. Д. Баран). Було виявлено і досить ґрунтовно вивчено не відомий раніше пласт пам'яток I—II ст. н. е. на Поділлі і Волині — зубрицька культура (Д. Н. Козак). У Подесенні і Подніпров'ї розкопано ряд нових поселень і могильників пізньозарубинецької і київської культур (Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина). У монографіях ці матеріали були відповідним чином інтерпретовані, що дало змогу охарактеризувати етнокультурні процеси, які відбувалися на території між Західним Горбом, Дністром і Дніпром протягом I тис.

Зіставлення нових даних, одержаних археологами, і писемних джерел дало можливість пов'язати ці процеси з динамікою європейської історії.

Концепція українських археологів ґрунтується на автохтонності слов'янського етносу між Дніпром і Одрою, врахуванні одночасно важливої ролі міграцій, які стимулюють етнічний процес.

Методологічною основою київської концепції є положення, згідно з яким формування слов'янства мало поетапний характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнічними групами: балтами — на півночі і сході, іраномовними племенами — на півдні, германцями — на заході і фракійцями — на південному заході.

До рубежу III—II ст. до н. е. процес формування слов'янського етносу проходив в основному між Віслою і Одрою, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької, поморської і кльошової культур. З виникненням зарубинецької культури, основним субстратом якої були поморсько-кльошові племена разом з місцевими компонентами (балтськими, іраномовними), центр слов'янської історії перемістився в межиріччя Вісли і Дніпра.

На території Польщі синхронна їм пшеворська культура, сформована в основному східногерманськими племенами під впливом кельтської культури, також містила в собі слов'янський (поморсько-кльошовий) компонент. Але в матеріальній культурі до VI ст. слов'яни з пшеворського ареалу пам'яток не мали. Винятком є пшеворські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Волині, які ілюструють процес асиміляції праслов'янами (носіями поморсько-кльошової культури) германського компонента.

У другій половині I ст. н. е. значною мірою під ударами кочівницьких сарматських племен зарубинецька культура Подніпров'я завершує цикл свого розвитку. Основна маса населення залишає свої домівки і йде в лісові райони Верхнього Подніпров'я і Подесення, частково — у південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни асимілюються з місцевими балтськими племенами. Результатом цих процесів було виникнення кількох груп своєрідних так званих пізньозарубинецьких пам'яток.

Зарубинецьке населення, яке залишилося в Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими східнопшеворськими племенами, а також увібравши деякі балтські та сарматські елементи, створило інші групи пізньозарубинецьких пам'яток. На жаль, вони поки що досліджені незадовільно.

Дослідники виділяють кілька типів старожитностей, залишених змішаним балто-слов'янським, слов'яно-германським населенням або одним і тим же етносом, але з різними етнографічними рисами. Це означає, що в Середньому і Верхньому Подніпров'ї і Подесенні наприкінці I—II ст. проходили активні асиміляційні процеси, які привели під впливом черняхівської культури до утворення київської культури також незавершеної етністичної спільності. В ареалі цієї культури у V—VI ст. формується своєрідна група ранньосередньовічного слов'янського етносу, позначена балтськими впливами.

Дещо іншим шляхом проходив процес розвитку слов'янських старожитностей у західній частині України.

В середині I ст. н. е., приблизно в той же час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена прип'ятського Полісся мігрували з насиджених місць на південь, в райони Волині і Подністров'я. Причину їх раптової втечі слід шукати в екологічній катастрофі, різкому підвищенні вологості ґрунту, що в болотистих районах є дуже небезпечним явищем, можливо, ерозії ґрунту.

В процесі інтеграції зарубинців носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури — нащадками поморсько-кльошових племен, що асимілювали якусь частину германців, які проживали на Волині і Подністров'ї, створюються у другій половині I ст. н. е. пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими старожитностями Подніпров'я, особливо Південного Побужжя, і, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком зрозуміло, оскільки обидві етнокультурні спільності мають єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, що походить від поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток були, ймовірно, венеди, описані Тацитом.

На дальший процес етнокультурної історії України справляли значний вплив події, що відбувалися на кордонах Римської імперії, в Подунав'ї. Маркоманські війни, в яких проти Риму виступили племена сарматів, германців, дакійців, завершилися повною перемогою імперії і приєднанням до неї Дакії. Остання стала черговою римською провінцією. Ця подія впритул наблизила кордони імперії до народів карпатського регіону, Подністров'я і Подніпров'я. Розпочалося налагодження і до II ст. встановилися тісні контакти, як торгові, так і культурні, між людьми, що жили на цих землях. Рим потребував рабів, зерна, м'яса, а варвари — вина, тканин, предметів розкоші, срібних денаріїв. Важливе значення надавалося також налагодженню відносин імперії з античними містами Північного Причорномор'я, які в II ст. переживали період нового економічного і культурного піднесення.

Протягом II ст. н. е. відбувався процес нівелювання культурних рис зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток, що відображав посилення інтеграційних явищ між різними етнографічними групами давніх слов'ян,

створення єдиної давньослов'янської спільності на території сучасної Правобережної України.

Саме в цих умовах на більшій частині України формується черняхівська культура — культура римських впливів. У Подніпров'ї носіями черняхівських пам'яток стали південна частина пізньозарубинецьких слов'янських племен, скіфо-сарматське осіле населення, у Подністров'ї — венеди — носії пам'яток зубрицької культури, у карпатському регіоні — дакійці. Тісні стосунки з більш розвинутими суспільствами півдня Європи, античною цивілізацією справили величезний вплив на економічний, соціальний та культурний розвиток народів Вісло-Дніпровського межиріччя, насамперед слов'ян. За умов прогресуючого господарства, зокрема землеробства та ремесел, сприйняття культурних цінностей провінційно-римського світу, різкого розвитку соціальних відносин, характерного для черняхівської культури, відбувалося зближення різних етносів та їх інтеграція.

Цей позитивний процес був перерваний в останній чверті II ст. внаслідок вторгнення з Північно-Західної Європи германських племен, основу яких становили готи і гепіди. Захопивши Волинь і Поділля, готи розірвали значною мірою єдиний у Вісло-Дніпровському межиріччі слов'янський масив і до середини III ст. встановили контроль над основною частиною слов'ян, скіфо-сарматами, дакійцями. Готи поклали також край пануванню сарматів у Північному Причорномор'ї, знищивши їх основні поселенські райони та торговельні центри.

На наш погляд, більшість слов'ян залишила не лише Волинь і Поділля (наприкінці II — у першій половині III ст.), але й Правобережжя (до кінця III ст.), зосередившись на околицях черняхівського ареалу — у Верхньому Подністров'ї і Верхньому Подніпров'ї — Подесенні. Звідси частина їх мігрувала у більш віддалені південні і східні регіони. Так, сліди венедів чітко зафіксовані у Буржацькому степу (етулійська культура), а також у Середньому Поволжі (іменьківська культура). Пустуючі землі зайняли в основному германські племена,

У зв'язку з цим ми не поділяємо малообґрунтовані твердження В. В. Седова та В. Д. Барана про існування "слов'янських" локальних варіантів у черняхівській культурі. Археологічні матеріали, які б підтверджували цю тезу, відсутні. Всі черняхівські археологічні пам'ятки, виявлені на Правобережній Україні, є скіфо-сарматськими, германськими або ж такими, етнічну ознаку яких не встановлено. З венедями — слов'янами у III—IV ст., за археологічним матеріалом, можна пов'язати лише носіїв київської та зубрицької культур.

У другій половині IV ст. на територію України вторглися зі сходу кочові племена гунів, які ліквідували політичне панування готів у Південно-Східній Європі, підпорядкувавши їх своєму впливові. Цим скористалися слов'яни. У війні, яка тривала, на думку готського історика Йордана, з перемінним успіхом, зрештою, перемогли слов'яни. Готи на початку V ст. залишили територію України. Вважаємо, що в боротьбі з готами сформувалося перше протодержавне утворення слов'ян — союз племен на чолі з дулібами, який проіснував до середини — кінця VII ст. і був розгромлений, очевидно, кочівниками-аvaraми. Центр дулібського союзу знаходився у Подністров'ї і Волині.

Раннє середньовіччя — період, коли слов'яни повною мірою заявили про себе в Європі, перемістившись з України в Подунав'я та Центральну Європу.

Відомо три різновиди археологічної культури слов'ян, які належали різним гілкам східного слов'янства: пражко-корчацька, пенківська та

колочинська. Перша, яка сформувалася на основі зубрицької та частини київської культур, належала історичним слов'янам, друга, що виникла на основі київської і частини черняхівської (скіфо-сарматської), — антам, а третя продовжила основні традиції київської культури Верхнього Подніпров'я і Подесення. До кінця VII ст. культурні особливості цих груп нівелиюються і на просторах від Вісли до Дніпра формується єдина східнослов'янська культурно-історична спільність — культура Луки-Райковецької. Дніпровське Лівобережжя займала в цей час окрема група слов'ян, відома як роменсько-боршівська культура. Її генезис пов'язаний з людністю, що залишила пам'ятки волинцівської культури, яка походить, в свою чергу, від повністю асимільованого слов'янами іранського етнічного компонента, очевидно, осілих скіфо-сарматів періоду черняхівської культури.

Історія цих східнослов'янських культурних груп, які належали до великих міжплемінних об'єднань, — це історія становлення і етнічного розвитку першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

П. П. ТОЛОЧКО (Київ)

До проблеми етнічної історії Київської Русі

Дана проблема постійно привертає увагу дослідників східнослов'янського середньовіччя. Знаходячись на стику ряду дисциплін, вона досліджувалася істориками і археологами, етнографами і філологами, антропологами. Складна сама по собі, тема ця нерідко ставала об'єктом політичних і націоналістичних спекуляцій, намагань утвердити постулат незмінності етнічної ситуації від раннього середньовіччя до наших днів. Інтерполяція сучасної етнополітичної ситуації на далеке минуле призводить до того, що “українські” Київ і Київська Русь протиставляються “російським” Володимирі і Північно-Східній Русі або “білоруському” Полоцьку.

Неупереджений аналіз джерел свідчить, що вже в переддержавний період етнічний розвиток східних слов'ян характеризувався активними консолідаційними процесами. Незважаючи на локальні відмінності, східні слов'яни VI—VIII ст. безсумнівно, становили собою єдиний етнокультурний масив, що складався приблизно з 15 союзів споріднених племен. Ф. Енгельс називав швабів, лангобардів, аквітан та інші племінні об'єднання Західної Європи, котрі знаходились приблизно на такому ж етапі етно-політичного розвитку, що і східні слов'яни, “народцями”. Аналогічне визначення можна поширити, очевидно, і на східнослов'янські групи племен.

При з'ясуванні рівня етнічної спільності східних слов'ян переддержавного періоду слід мати на увазі такі літописні зауваження. Перше: окремі східнослов'янські союзи племен отримали свої назви за місцем їх розселення:

“Прозвашася имени своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ”.

Друге: всі вони мали єдину мову, яка вирізняла їх серед оточуючих народів: “А еє суть инии языци”. І третє: кожна група східних слов'ян мала свої етнографічні особливості: “Имаху бо обычаи свои, и законъ отецъ своих и преданья, каждо свой нравъ”¹.

На етапі формування держави “Русь” процес інтеграції східнослов'янських племен значно прискорився. Однією з характерних його особ-

ливостей була динамізація внутрішньої міграції. Археологічні і писемні джерела свідчать, зокрема, про взаємопроникнення полян на лівий берег Дніпра і сіверян — на правий. У басейні Прип'яті аналогічна картина прослідковується між древлянами і дреговичами, в Західному Побужжі — між дреговичами і волинянами. Слов'янська Новгородщина колонізувалася переважно східними слов'янами з південних земель, хоча мало місце і переселення туди слов'ян західних. У IX—X ст. помітне значне переміщення переселенців у Південну Русь з півночі, котре захопило і представників неслов'янського (балтського й фінно-угорського) населення. На півдні і південному сході Русі інтегрувались у її державну структуру також тюркомовні торки, печеніги, чорні клобуки.

Ці процеси, звичайно, не сприяли збереженню етнографічної чистоти східнослов'янських регіонів, навпаки, розривали її і виводили етнічні процеси на принципово інший рівень розвитку. У перші десятиліття X ст. утверджується нова назва для всіх східних слов'ян — “Русь”. Вона рівнозначно відносилась і до країни, і до її народу. Літописні висловлювання “Русь”, “Руська земля”, “Руські гради”, “ми від роду Руського”, “Руські послы”, “Руські люди”, “Русин”, котрі відомі з текстів договорів Русі з Візантією та інших документів, вказують на активний процес формування етнокультурної та етнополітичної спільності руського народу. В XI—XII ст. назва “Русь” поширюється на всю територію східнослов'янського державного простору і стає єдиною, етновизначальною.

Отже, вся сукупність даних дає можливість зробити такі висновки:

У межах державної території Київської Русі впродовж кінця IX — початку XIII ст. сформувалася відносно єдина етнокультурна і етнополітична східнослов'янська спільність. Її етнічним і етнополітичним ядром була Русь у вузькому значенні слова, або “Внутрішня Русь”, за термінологією іноземних джерел.

Народ, держава і територія розселення мали єдину назву — “Русь”, під якою і були відомі світу.

¹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 11, 13, 14.

А. А. ГОРСКИЙ (Москва)

О летописных “племенах” и древнерусских “землях”

В связи с поставленной темой хотелось бы затронуть два вопроса.

1. Этнополитическая структура славянства в период после расселения VI—VIII вв. и до формирования государств.

После расселения славян появилось множество их территориальных образований, причем структура последних была, как правило, двухступенчатой: несколько небольших общностей объединялись в более крупное целое. В историографии славянские догосударственные общности традиционно обозначаются термином “племена”, а их объединения — “союзы племен”. Соответственно, утвердился такой термин, как “племенная знать”, обозначающий общественную верхушку этих общностей. При рассмотрении процессов образования славянских государств предполагается, что переход к государственности происходил непосредственно от племенной структуры.

Но в источниках понятие “племя” в значении догосударственные славянские общности VII—X вв. не употребляется. Они обозначались терминами, образованными от этнонимов: например, “вятичи” — территория, населенная общностью вятичей, “дерева” — территория, населенная общностью древлян. “Племя” по отношению к славянам раннего средневековья — условный научный термин. Обычно племенами принято называть общности, члены которых объединены кровнородственными связями. Применение данного термина к славянским догосударственным общностям подразумевает, следовательно, что они были именно такими. Однако есть основания полагать, что это не соответствовало действительности.

Большую часть славянских этнонимов догосударственной эпохи составляют названия, образованные от местности обитания, как правило, от особенностей ландшафта или от гидронима. Причем в большинстве случаев место обитания славянских общностей, по которому они получали имя, находится на территории, занятой славянами в процессе расселения; это значит, что этноним появился только при заселении, т. е. он являлся новым. Между тем для “племен” в собственном смысле этого термина свойственна устойчивость этнонима — одного из главных индикаторов этнической самоидентификации. Тот факт, что в ходе расселения у славян происходило массовое появление новых этнонимов, дает основания утверждать, что скрывавшиеся под ними общности — новообразования, сложившиеся в результате миграций из осколков прежних племен или путем смешивания группировок разной племенной принадлежности¹.

“Племенной” была структура славянского (“праславянского”) общества до VI в., до начала расселения. Некоторые из названий праславянских племен, видимо, уцелели в эпоху миграций. В разных частях славянского мира раннего средневековья фиксируются три этнонима — хорваты, сербы и дулебы. В то время как почти все названия славянских общностей имели суффиксы -ан/ян или -ич, перечисленные этнонимы — бессуффиксные. Очевидно, это и есть названия “старых” племен, распавшихся в VI—VII вв. Расселившиеся в различных регионах их осколки сохранили в своих наименованиях память о прежнем племенном устройстве. Новая же структура имела уже чисто территориально-политический характер.

Признание “неплеменного” характера славянской догосударственной этнополитической структуры раннего средневековья позволяет прояснить проблему так называемой “племенной знати”. Положение о существовании у славян такой социальной группы является общепринятым. Действительно, сомнения здесь вроде бы неуместны, поскольку категория, в которую включают племенных вождей, племенных старейшин и языческих жрецов, — явление общеисторическое. И источники не дают оснований усомниться в существовании в славянских догосударственных общностях предводителей-князей и прослойки жрецов. Но когда дело доходит до “племенных старейшин”, категории, без которой невозможно вести речь о видной роли племенной знати (поскольку князь может быть окружен знатью служилой, связанной не с племенными структурами, а отношениями личной преданности своим предводителям, а языческое жречество способно существовать и в государстве), возникают сложности.

Выясняется, что надежных данных о наличии у славян племенных старейшин нет не только для времени существования славянских догосударственных общностей после расселения (VIII в. и позднее), но даже для VI—VII вв. — эпохи расселения! Зато уже с VI—VII вв. фиксируется служилая знать (княжеские дружины), позднее, в период образования государств, игравшая ведущую роль в обществе. Примечательны, в частности, результаты анализа значения термина “жупан”. Обычно считалось, что в

догосударственный период он обозначал у южных и части западных славян племенного старейшину. Однако рассмотрение ранних упоминаний о жупанах показало, что так именовались совсем иные категории: в одних случаях — главы небольших этнополитических общностей, не носившие княжеского титула, в других — княжеские дружинники ².

Молчание источников о племенных старейшинах объясняется тем, что существовали они в праславянских племенах, т. е. в период до расселения, период, в отношении которого данные об общественном строе славян отсутствуют. В ходе же расселения в результате слома старой племенной структуры племенные старейшины утратили свои позиции, уступив место новой, служилой знати, не связанной с родовыми и племенными институтами, формировавшийся по принципу личной преданности предводителю — князю. Именно эта знать заняла ведущие позиции в образовавшихся после расселения территориально-политических общностях и сыграла затем иницилирующую роль в образовании славянских государств.

Таким образом, славянские догосударственные общности раннего средневековья фактически неправильно называть “племенами” или “союзами племен”. Можно условно применять к ним термин, употреблявшийся в византийских источниках, — “Славинии”. Формирование славянских государств происходило на основе именно этой постплеменной территориально-политической структуры, а не непосредственно из племенной, как обычно подразумевается в историографии.

2. О происхождении древнерусских “земель”.

В XII в. термин “земля”, ранее применявшийся (в территориально-политическом значении) на Руси только к стране в целом (“Русская земля”), начинает использоваться для обозначения ее составных частей. Уже полтора столетия длится спор, соответствовали или нет *земли* территориям догосударственных общностей — “псевдоплемен” “Повести временных лет”. Историко-географические исследования (А. Н. Насонова и других авторов) показали, что границы княжеств XII—XIII вв. с пределами догосударственной эпохи не совпадали. Но существует мнение, что *земли* не тождественны оформившимся в XII в. княжествам и являют собой не политические единицы, а древние образования, соответствующие этнографическим группам восточного славянства VI—IX вв. ³

Анализ данных источников о том, что включало в себя понятие “земля” в XII—XIII вв., как воспринимали его современники, такую точку зрения не подтверждает. Если бы *земли* были древними этногеографическими образованиями, они бы именовались так и в XI — начале XII в. Между тем для этого периода применение термина “земля” по отношению к отдельным частям государства Русь не прослеживается. Появление в источниках упоминаний отдельных русских *земель* фиксируется со второй четверти XII в., т. е. совпадает по времени с началом “раздробленности”. Термин “земля” в XII—XIII вв. применялся только для фактически самостоятельных политических образований. В источниках встречаем (в порядке хронологии первого упоминания) *земли* Полоцкую, Новгородскую, Черниговскую, Галицкую, Суздальскую (она же Ростовская), Волынскую (она же Владимирская), Смоленскую, Рязанскую, Пинскую, Муромскую. Не именуются *землями* Киевское и Переяславское княжества, возможно, потому, что они целиком входили в понятие “Русской земли” в узком значении.

В ряде случаев *земли* фигурируют в источниках как объекты княжений конкретных князей (галицких — Ярослава Владимировича и Владимира Ярославича, владими́ро-суздальских — Андрея Боголюбского, Мстислава и Ярополка Ростиславичей, Всеволода Большое Гнездо, Ярослава Яросла-

вича). При этом изменение статуса столов внутри *земли* могло повлиять на ее именование (так *Суздальская земля* стала именоваться *Ростовской* после временного перенесения главного княжеского стола в Ростов в середине 70-х годов XII в.). Даже когда имелось древнее название территории, *земля* могла определяться по стольному городу (*Владимирская земля* — по г. Владимиру-Волынскому — вместо *Волынская*).

В случае объединения двух земель под властью одной княжеской династии они начинали рассматриваться как одна земля (после объединения *Галицкой земли* с *Волынской* в середине XIII в. их совокупность стала рассматриваться как *Волынская земля*).

Все это свидетельствует в пользу тождества *земель* и самостоятельных княжеств. Очевидно, термин, обозначавший суверенные государства, был перенесен на русские княжества по мере того, как они начинали рассматриваться современниками в качестве фактически независимых.

Соответственно, говорить о непосредственной территориальной преемственности *земель* XII—XIII вв. по отношению к догосударственным этнополитическим общностям нет оснований. *Земли* формировались на основе территорий *волостей* — составных частей единого государства Русь конца X — начала XII в. по мере закрепления последних за той или иной ветвью княжеского рода Рюриковичей. Волости, в свою очередь, формировались в X в. (в основном в конце столетия, при Владимире) на основе территорий бывших догосударственных общностей, по мере их перехода под власть Киева. Но в XI — начале XII в. состав и пределы волостей менялись в связи с деятельностью князей, усобицами, раздлами и дележами территорий, не считаясь с прежними, догосударственными этнополитическими границами. Поэтому и *земли* — крупные самостоятельные княжества XII в. — уже мало походили в своей конфигурации на “Славинии” IX—X вв.

¹ Б у д а н о в а В. П., Г о р с к и й А. А., Е р м о л о в а И. Е. Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты. — М., 1999. — С. 160—177.

² G o r s k y A. A. On the Origin of the Institution of Zhupans among the Slavs // Arts. XVIII-th International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications. Moscow, 1991. — Vol. 1: History. Sherherdstown, 1996; Б у д а н о в а В. П., Г о р с к и й А. А., Е р м о л о в а И. Е. Указ. соч. — С. 178—195; Г о р с к и й А. А. О “племенной знати” и “племенах” у славян // К 60-летию Б. Н. Флори. — М., 2000.

³ С е д о в В. В. Древнерусская народность. — М., 1999. — С. 230—253.

В. В. СЕДОВ (Москва)

Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации

Существование в X—XI вв. древнерусской (восточнославянской) этноязыковой общности надежно подтверждается данными лингвистики и археологии. В X в. на Восточноевропейской равнине в пределах славянского расселения на смену нескольким культурам, отражающим прежде диалектно-этнографическое членение праславянского этноса, формируется единая древнерусская культура. Ее общее развитие было обусловлено становлением городской жизни с активно эволюционирующей ремеслен-

ной деятельностью, сложением военно-дружинного и административного сословий. Население городов, русская дружина и государственная администрация формировались из представителей разных праславянских образований, что вело к нивелировке свойственных им диалектных и иных особенностей. Предметы городского быта и вооружения становятся однородными, свойственными всему восточному славянству.

Этот процесс затронул и сельских жителей Руси, о чем свидетельствуют погребальные памятники. На смену разнотипным курганам — корчаковского и верхнеокского типа, валообразным (длинным) насыпям кривичей и ильменским сопкам — получают распространение древнерусские по своему строению, обрядности и направлению эволюции однотипные на всей территории Древней Руси. Курганные могильники древлян или дреговичей становятся одинаковыми с синхронными кладбищами кривичей или вятичей. Племенные (этнографические) различия в этих курганах проявляются только в неодинаковых височных кольцах, остальные вещевые находки (браслеты, перстни, серьги, лунницы, предметы быта и др.) имеют общедревнерусский характер.

В этноязыковой консолидации славянского населения Древнерусского государства огромную роль сыграли переселенцы с Дуная. Инфильтрация последних ощущается в археологических материалах Восточной Европы начиная с VII в. В это время она затронула преимущественно днепровские земли.

Однако после разгрома Великоморавской державы многочисленные группы славян, покинув обжитые дунайские земли, расселяются по Восточноевропейской равнине. Эта миграция, как показывают многочисленные находки дунайского происхождения, в той или иной степени характерна для всех областей, ранее освоенных славянами. Дунайские славяне стали наиболее активной частью восточного славянства. Среди них было немало высококвалифицированных ремесленников. Имеются основания утверждать, что быстрое распространение гончарной керамики среди славянского населения Восточной Европы было обусловлено инфильтрацией в его среду дунайских гончаров. Дунайские мастера дали импульс развитию ювелирного, возможно, и других ремесел Древней Руси.

Под влиянием дунайских переселенцев господствовавший прежде языческий обряд кремации умерших в X в. стал вытесняться подкурганными ямными трупоположениями. В Киевском Поднепровье в X в. ингумации уже доминировали на славянских курганных некрополях, т. е. на столетие раньше официального принятия христианства Русью. Севернее, в лесной зоне вплоть до Ильменя, процесс смены обрядности протекал во второй половине X в.

Материалы языкознания также свидетельствуют о том, что славянство Восточноевропейской равнины пережило общедревнерусскую эпоху. К такому выводу подвели лингвистические изыскания ученых конца XIX — начала XX вв. Итоги их были подведены выдающимся филологом-славистом, диалектологом и историком русского языка Н. Н. Дурново в книге “Введение в историю русского языка”, вышедшей в 1927 г. в Брно.

Этот вывод вытекает из комплексного анализа памятников письменности Древней Руси. Хотя большинство их, в том числе летописи, написано на церковно-славянском языке, в ряде этих документов нередко описываются эпизоды, язык которых отступает от норм церковно-славянского и является древнерусским. Имеются и памятники, написанные на древнерусском языке. Таковы Русская правда, составленная в XI в. (дошла до нас в списке XIII в.), многие грамоты, свободные от элементов церковно-славянского, “Слово о полку Игореве”, язык которого

приближается к живой речи тогдашнего городского населения Южной Руси; некоторые Жития святых и др.

Анализ письменных памятников позволил исследователям утверждать, что в истории славянских языков Восточной Европы был период, когда на всем пространстве расселения восточного славянства односторонне (в отличие от славян, проживавших в бассейнах Вислы, Одера и Эльбы, а также Балкано-Дунайском регионе) зарождались новые языковые явления и также развивались некоторые прежние праславянские процессы.

Единое восточнославянское этноязыковое пространство не исключает диалектного многообразия. Его полная картина не может быть восстановлена по письменным памятникам. Судя по материалам археологии, диалектное членение древнерусской общности было достаточно глубоким и обусловлено расселением на Восточноевропейской равнине славян весьма различных племенных групп и взаимодействием их с неоднородным в этническом отношении субстратным населением.

Об этническом единстве славянского населения XI—XIII вв., расселившегося на пространствах Восточноевропейской равнины и именуемого русью, достаточно отчетливо говорят и исторические источники. В «Повести временных лет» русь в этнографическом, языковом и политическом плане противопоставляется полякам, грекам-византийцам, венграм, половцам и другим этносам того времени. На основе анализа памятников письменности А. В. Соловьев показал, что в течение двух столетий (911—1132 гг.) понятия «Русь» и «Русская земля» означали все восточное славянство, всю страну, заселенную им.

Во второй половине XII — первой трети XIII в., когда Древняя Русь распалась на ряд феодальных княжеств, проводивших или пытавшихся проводить самостоятельную политику, единство древнерусской народности продолжало осознаваться: вся Русская земля противопоставляется обособившимся вотчинам, нередко враждовавшим между собой. Идеей единства Руси проникнуты многие художественные произведения того времени и былины. Яркая древнерусская культура в это время продолжала поступательное развитие на всей территории восточного славянства.

Со середины XIII в. восточнославянский ареал оказался расчлененным в политическом, культурном и экономическом отношениях. Прежние интеграционные процессы были приостановлены. Древнерусская культура, уровень развития которой во многом определяли города с высокоразвитыми ремеслами, перестала функционировать. Многие города Руси оказались разоренными, жизнь в других на какое-то время пришла в упадок. В ситуации, сложившейся во второй половине XIII—XIV вв., дальнейшее развитие общих языковых процессов на всем обширном восточнославянском пространстве стало невозможным. В разных регионах появлялись локальные языковые особенности, древнерусский этнос прекратил свое существование.

Основой языкового развития различных регионов восточного славянства стала не политико-экономическая и культурная дифференциация ареала. Становление отдельных языков было обусловлено в большей степени исторической ситуацией, имевшей место в Восточной Европе в середине и второй половине I тыс. н. э.

Достаточно определенно можно утверждать, что белорусы и их язык были результатом балто-славянского симбиоза, начавшегося в середине I тыс. н. э., когда на древней балтской территории появились первые группы славян, и завершившегося в X—XII вв. Основная масса балтов не покинула мест своего обитания и в результате славянизации влилась в сла-

вянский этнос. Это западнорусское население Великого княжества Литовского постепенно трансформировалось в белорусский этнос.

Основой украинской народности стали потомки антов. Однако было бы некорректным прямолинейно возводить украинцев к антам. Анты — одна из диалектно-культурных групп славянства, сформировавшаяся в позднеаримские времена в условиях славяно-иранского симбиоза. В период переселения народов значительная часть антских племен мигрировала в балкано-дунайские земли, где участвовала в этногенезе дунайских сербов и хорватов, поэльбских сербов, болгар и др. Тогда же крупный массив антов переместился на среднюю Волгу, где ими создана именьковская культура.

В Днепро-Днестровском регионе прямыми потомками антов были летописные хорваты, тиверцы и уличи. В VII—IX вв. наблюдается некоторое смешение славян, вышедших из антской общности, со славянами дулебской группы, а в период древнерусской государственности, очевидно, под натиском степных кочевников — инфильтрация потомков антов в северном направлении.

Своеобразие культуры потомков антов в древнерусский период проявляется прежде всего в погребальной обрядности — курганный обряд погребения в их среде не получил распространения. В этом ареале и развились основные украинские говоры.

Более сложным был процесс формирования русской народности. В целом северновеликоруссы — это потомки тех славянских племен, которые, выйдя из венедской группы праславянской общности (Повисленье), расселились в середине I тыс. н. э. в лесных землях Восточноевропейской равнины. История этих переселенцев была неоднозначной. Те славяне, которые осели в Верхнем Поднепровье и Подвинье, т. е. древнем балтском ареале, после распада древнерусской народности вошли в состав формирующихся белорусов. Отдельные диалектные области составляли Новгородская, Псковская земли и Северо-Восточная Русь. В X—XII вв. это были диалекты древнерусского языка, которые позднее, по всей вероятности, приобрели самостоятельное значение. Все эти территории до славянского освоения принадлежали различным финским племенам, влияние которых на древнерусский язык было незначительным.

Ядром южновеликорусов стали славяне, возвратившиеся из Среднего Поволжья (тоже потомки антов) и осевшие в междуречье Днепра и Дона (волынцевская, роменская, боршевская культуры и синхронные им окские древности).

Цементирующими в становлении русского языка стали средневеликорусские говоры, начало сложения которых, нужно полагать, восходит к X—XII вв., когда имело место территориальное смешение кривичей (будущих северновеликорусов) с вятичами (южновеликорусская группа). Со временем полоса формирования средневеликорусских говоров расширилась. Центральное положение в ней занимала Москва. В условиях сложения единой государственности и создания культуры Московского государства средневеликорусские говоры стали консолидирующим моментом в постепенном формировании единого этноязыкового целого. Присоединение к Москве Новгорода и Пскова расширило территорию становления русского этноса.

О. П. МОЦЯ (Київ)

Дві імперії — два етноси?

У рамках розгорнутої дискусії слід ще раз звернутися до тези, що вже неодноразово використовувалася в попередні десятиліття: “Подібно до того як імперія Карла Великого передуює появі сучасних Франції, Німеччини та Італії, так і імперія Рюриковичів передуює появі Польщі, Литви, прибалтійських поселень, Туреччини і самої Московії”¹. В принципі це твердження не викликає заперечень — роль обох імперій в історії Західної та Східної Європи в часи середньовіччя дійсно була значною. Стадіальна близькість в їх історичному розвитку також дає можливість проводити між ними аналогії. Але, говорячи про стадіальну близькість цих утворень, не слід забувати і про їх певну хронологічну асинхронність.

Назва “франки” з’являється в III ст. н. е. Так римляни називали численні племена германців, які мали власні самоназви. Вже вищезгаданому Карлу Великому (768—814 рр.) в результаті військових походів проти саксів, лангобардів, баварців, авар, деяких західнослов’янських племен, після експансії за Пірінеї, коли була створена Іспанська марка (владу цього імператора визнавали і королі Галісії та Астурії), вдалося створити значне за розмірами державне утворення з різноманітним в етнічному плані населенням, насамперед романським та германським.

На думку дослідників, відсутність міцних економічних зв’язків між складовими частинами імперії призвела до того, що подальший історичний розвиток відбувався не в її кордонах, а в межах окремих народностей і племен або більш-менш споріднених їх утворень². Після смерті Карла імперію спочатку поділили між собою його спадкоємці, а потім вона остаточно розділилася на три частини. Це було закріплено Верденським договором 843 р., підписаним онуками войовничого імператора. Один з них, Карл Лисий, отримав володіння на захід від Рейна — Західнофранкську державу (майбутню Францію). Другий, Людовік Німецький, — на схід від цієї річки — Східнофранкську державу (майбутню Німеччину). А старший, Лотар, — територію по Рейнському Лівобережжю (майбутню Лотарингію) й Північну Італію. Розпад Каролінгської імперії на три частини став важливим етапом в історії Франції, Німеччини й Італії.

Ми не будемо висвітлювати подальші перипетії в історії згаданих вище країн. Для нас головне інше — жоден дослідник не говорить про існування єдиного етносу в імперії Карла Великого. А процеси формування сучасних народів не проходили гладко. Наприклад, у Франції спочатку сформувалися дві близькі народності — південнофранцузька (провансальська) й північнофранцузька, з яких пізніше виникла єдина нація.

Пізніше “стартувала” імперія Рюриковичів: спочатку, у 852 р., “...коли почав Михайло царствувати, стала називатися [наша земля] Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря прихотила Русь на Цесарград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому”. Через тридцять років, після об’єднання Південної та Північної Русі, “... сів Олег князувати в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати город руським”³.

Країна, в якій керівництво здійснювалося в основному з єдиного центру, проіснувала до першої третини XII ст. Однак і в часи феодальної роздробленості, коли Русь була поділена на дванадцять земель — князівств (розчленування на більш дрібні наділи продовжувалось і згодом), їх очолювали представники різних гілок роду Рюриковичів (хоч вони дедалі час-

тіше воювали один з одним). Специфіка феодальних відносин на європейському Сході та європейському Заході призводила до більшої консервації родинних відносин між представниками правлячої еліти.

Радянські історики розглядали етнічні процеси, що відбувалися в давньоруські часи, лише в одній площині — з точки зору “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954 рр.)”, де, зокрема, вказувалося: “Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного кореня — давньоруської народності, що створила давньоруську державу — Київську Русь... Поступово з єдиної давньоруської народності утворились три братні народності — російська, українська та білоруська...”. Тому інші погляди на цю проблему, котрі могли з’явитись у спеціалістів різних дисциплін, було “задавлено на корню” партійним керівництвом СРСР.

Проблема ця потребує подальшого вивчення, після чого можна буде підтримувати або заперечувати тезу про подібність чи кардинальну відмінність у етнічному розвитку населення обох вищезгаданих середньовічних імперій.

На наш погляд, для кінця I — початку II тис. н. е. більшість людей у Східній Європі, насамперед селяни, була в сучасному розумінні цього терміна безетнічною (мабуть, це відноситься і до інших європейських територій). Щодо цього ми підтримуємо думку М. І. Козлова⁴. Смерд чи ремісник під Галичем, Полоцьком або Новгородом Великим навряд чи відчував свою спільність з тими, хто проживав на віддалених від нього територіях, їх “світи” були набагато меншими й більш локальними та й контакти з іншими землями — лише випадковими і епізодичними.

Носіями інтегруючих тенденцій на Русі були самі Рюриковичі та їх безпосереднє оточення. Однак розвал імперії в першій третині XII ст. поклав початок затуханню цього каналу розвитку тісних взаємовідносин. Остаточну крапку в ньому поставила глобальна катастрофа першої половини XIII ст. — навала орд хана Батия, коли значна частина елітарних прошарків східнослов’янського суспільства була знищена. А основною причиною розпаду імперії Карла Великого (і припинення інтеграційних етнічних процесів), мабуть, були суперечки між його нащадками та економічна роз’єднаність регіонів. Останній фактор був характерним і для Русі (як і для всього феодального світу на цьому етапі його розвитку). Пізніше, в новій історичній ситуації, почали створюватися три нові східнослов’янські спільності — спочатку народності, а потім нації.

Звичайно, цей висновок не є “істиною в останній інстанції”. Етнічні процеси в середньовічні часи потребують подальших досліджень на новому рівні розвитку історичної науки, позбавленої політичної заангажованості. Відстоювання ж тези про міцні й всесторонні зв’язки різних соціальних груп населення Східної Європи в IX—XIII ст. не дає змоги достатньо обґрунтовано, з нашої точки зору, вказати причини такого швидкого поділу східних слов’ян на три гілки. Про це опосередковано свідчать і недавні події в їх історії: незважаючи на настирливе декларування тези про існування “нової історичної спільності людей — радянського народу”, ми залишились українцями, росіянами, білорусами.

¹ М а р к с К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 4.

² Всемирная история. — М., 1957. — Т. 3. — С. 160.

³ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 11, 13.

⁴ К о з л о в М. И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 62—64.

Э. М. ЗАГОРУЛЬСКИЙ (Минск)

О времени и условиях формирования древнерусской народности

В последние годы древнерусская народность подверглась яростным нападкам. Даже сомнения в ее существовании приобрели форму голословного отрицания. Так, в вышедшей в Белоруссии большим тиражом книге “100 вопросов и ответов по истории Беларуси” на вопрос: “Была ли древнерусская народность?” дается такой категорический ответ: “Нет, ее придумали русские историки”. Как и на заре развития науки об этногенезе славян, предлагается выводить современных русских, украинцев и белорусов непосредственно из летописных восточнославянских племен, минуя общую для них стадию древнерусской народности, и даже из более древних структур, носителей археологических культур догосударственного периода. Голое отрицание этого основывается ни на каких-либо новых научных исследованиях и аргументированном пересмотре прежних представлений об этом важном этапе в истории восточнославянских народов. Все это можно было бы отнести к разряду курьезов нашего политизированного времени, если бы тему о древнерусской народности не исключали из школьных и вузовских программ и учебников по истории.

Хотелось бы этого кому-то или нет, но древнерусская народность — исторический факт. Она в полной мере соответствует требованиям и признакам, которые присущи подобному типу исторической и этнической общности. Вместе с тем, она не была уникальным историческим явлением, присущим только восточнославянским народам.

Определенные закономерности и факторы обуславливают формы этнических процессов, возникновение этносоциальных сообществ с присущими им обязательными признаками. Современная наука рассматривает народность как особый тип этнической общности, который занимает историческую нишу между племенем и нацией.

Переход от первобытности к государственности повсюду сопровождался этнической трансформацией предшествующих этносов и появлением народностей, формировавшихся на основе первобытных племен. Народность, таким образом, — это не только этническая, но и социальная историческая общность людей, характерная для нового и более высокого по сравнению с первобытным (родо-племенным) состоянием общества. У всех славян народности повсюду соответствуют способу производства и общественным отношениям.

Политическая система Руси определяла и характер этнического состояния. Племена ушли в прошлое, и их место заняла народность. Как и любая другая историческая категория, она имеет свои признаки. Важнейшие из них: язык, культура, этническое самосознание, территория. Все это было присуще и населению Руси IX—XIII вв.

Дошедшие до нас разнообразные письменные источники (летописи, литературные произведения, отдельные надписи) свидетельствуют об общем языке восточных славян. Аксиомой является представление, что языки современных восточнославянских народов развились на общей древнерусской основе.

Отдельные факты, не укладывающиеся в эту схему, не могут опровергнуть в целом идею о существовании древнерусского языка. И в западных землях Руси, несмотря на скудость дошедшего до нас лингвистического материала, язык был тот же — древнерусский. Представление о нем дают

фрагменты, которые были включены в общерусские своды местных западно-русских летописей. Особенно показательна прямая речь, адекватная живому разговорному языку этого региона Руси.

Язык Западной Руси представлен и в надписях на пряслицах, обломках посуды, “Борисовых” и “Рогволодовом” камнях, берестяных грамотах. Особый интерес представляет берестяная грамота из Витебска, на которой текст сохранился полностью.

Русь занимала обширные просторы Восточной Европы и было бы наивно полагать, что древнерусский язык не имел диалектов, местных особенностей. Но они не выходили за рамки диалектов, от которых не свободны и современные восточнославянские языки. Различия в языке могли иметь и социальные корни. Язык образованного княжеского окружения отличался от языка простого горожанина. Последний отличался от языка сельского жителя. Единство языка осознавалось населением Руси и не раз подчеркивалось летописцами.

Единообразие присуще и материальной культуре Руси. Практически невозможно отличить большую часть предметов материальной культуры, изготовленных, например, в Киеве, от аналогичных предметов из Новгорода или Минска. Это же убедительно доказывает существование единого древнерусского этноса.

К числу признаков народности особо следует отнести этническое самосознание, самоназвание, представление людей о своей родине, ее географических пространствах.

Именно формированием этнического самосознания завершается процесс складывания этнической общности. Славянское население Руси, в том числе ее западных земель, имело общее самоназвание (“Русь”, “русские люди”, “русичи”, “русины”) и осознавало себя как один народ, живущий на одном географическом пространстве. Осознание единой Родины сохранялось и в период феодальной раздробленности Руси.

Общее этническое самосознание закрепилось на Руси рано и очень быстро. Уже первые дошедшие до нас письменные источники убедительно говорят об этом (см., например, “Договор Руси с греками” 944 г., заключенный от “всех людей Руския земли”).

Этнонимы “русин”, “русич”, не говоря уже о названии “русский”, функционировали и во времена Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. Белорусский первопечатник Франциск Скорина (XVI в.) в полученном им дипломе Падуанского университета назван “русином из Полоцка”. Название “русский” — общее самоназвание восточных славян, показатель единого восточнославянского этноса, выражение его самосознания.

Осознание русским народом единства своей территории (не государства), которую он должен был защищать от иноземцев, особенно сильно выражено в “Слове о полку Игореве” и “Слове о погибели Русской земли”.

Единый язык, одна культура, название, общее этническое самосознание — такой мы видим Русь и ее население. Это и есть единая древнерусская народность. Осознание общего происхождения, единых корней — характерная черта менталитета трех братских восточнославянских народов, которую они пронесли через столетия и о чем нам, наследникам Древней Руси, никогда не следует забывать.

Несомненный факт реального существования древнерусской народности отнюдь не означает, что в этом вопросе отсутствуют неисследованные аспекты.

В советской историографии получила распространение идея, что формирование древнерусской народности происходило в период сущест-

вова Дрєвнерусского государства на базе восточнославянских группировок (“летописных племен”), объединенных в рамках одного государства. В результате укрепления внутренних связей (экономических, политических, культурных) постепенно нивелировались племенные особенности и утверждались единые черты, свойственные единой народности. Завершение процесса формирования народности относили к XI—XII вв. Такая идея, как теперь выясняется, была порождена ошибочным представлением об автохтонности славянского населения на всем пространстве Дрєвнерусского государства. Это позволяло предполагать, что славяне прошли здесь путь эволюции от первичных племен к племенным союзам, а после объединения союзов — в рамках Дрєвнерусского государства.

С точки зрения современных представлений о механизме этнообразования, такой путь формирования дрєвнерусской народности выглядит парадоксальным, вызывает вопросы и даже сомнения. В самом деле, в условиях расселения восточнославянского этноса на больших пространствах в те исторические времена, когда еще не сложились в достаточной мере экономические предпосылки для глубокой интеграции, регулярных внутриэтнических контактов, охватывающих всю занятую восточными славянами обширную территорию, трудно представить, какие причины нивелировки местных этнокультурных особенностей и утверждения общих черт в языке, культуре и самосознании, т. е. всего того, что присуще народности. Трудно согласиться с таким объяснением, когда в качестве основного теоретического аргумента выдвигается факт образования Киевской Руси. Ведь политическая подчиненность отдельных земель киевскому князю не могла стать ведущим фактором новых этнообразовательных процессов и внутриэтнической консолидации. Конечно, имели место и другие факторы, которые способствовали интеграционным процессам. Но есть один очень важный теоретический момент, который не позволяет принимать традиционное объяснение механизма образования дрєвнерусской народности.

Известно, что большая территория расселения этноса в условиях господства натурального хозяйства и слабого развития экономических связей не только затрудняет внутриэтнические контакты, но и является одной из причин возникновения местных культурно-этнических особенностей. Именно в результате расселения на больших пространствах распалась праиндоевропейская общность и возникла индоевропейская семья народов. Также выход славян за пределы своей прародины и расселение их на большой территории привели к их разделению на отдельные ветви. Это общая закономерность этногенеза народов. Большинство ученых пришло к выводу, что новые этносы возникают и первоначально обитают на небольшой территории. Поэтому трудно согласиться с утверждениями, что формирование дрєвнерусской народности проходило на всей обширной территории Руси XI—XII вв.

Другим мощным “разрушительным фактором”, приводящим к разделению этносов, является действие этнического субстрата. Уже ни у кого не вызывает сомнений тот факт, что восточным славянам на территории их расселения предшествовали разные неславянские народы (балтские, финно-угорские и др.), с которыми славяне поддерживали активные межэтнические отношения. Это тоже не способствовало консолидации восточнославянского этноса. Славяне, несомненно, испытали на себе разрушительное действие разных субстратов. Иными словами, с позиций теории этногенеза традиционное объяснение механизма формирования дрєвнерусской народности выглядит уязвимо. Нужны иные объяснения, и они есть.

Безусловно, история восточных славян развивалась по иному сценарию, и основы древнерусской народности вызревали значительно раньше и далеко не на всей территории будущей Руси. Наиболее вероятным очагом восточнославянского расселения была относительно небольшая область, включающая южную Белоруссию и северную Украину, куда приблизительно в VI в. мигрировала часть племен с культурой пражского типа. Здесь постепенно сложился ее своеобразный вариант, получивший название Корчак. До прихода славян в этом регионе были распространены археологические памятники, близкие банцеровско-колочинским, которые не выходили за рамки балтского гидронимического ареала и потому могут быть соотнесены с балтскими племенами.

В археологических комплексах культуры Корчак встречаются предметы, относящиеся к названным памятникам или связанные с ними по происхождению. Это свидетельство смешения славян с остатками местного балтского населения. Существует мнение, что балтское население здесь было сравнительно редким. Когда в VIII—IX вв. на основе культуры Корчак разовьется культура типа Луки-Райковецкой, в ней уже не будут прослеживаться элементы, которые можно было соотнести с балтами.

Следовательно, к VIII в. ассимиляция балтов здесь завершилась. Славяне этой области, включая часть местного населения, могли испытать воздействие балтского субстрата, возможно, незначительного, но сказавшегося на их культурной и этнической природе. Это обстоятельство могло положить начало выделению их как особой (восточной) группы славян. Возможно, именно здесь были заложены основы восточнославянского языка.

Только на этой территории Восточной Европы сохранилась раннеславянская гидронимика. К северу от Припяти ее нет. Там славянская гидронимика относится к восточнославянскому лингвистическому типу. Отсюда можно сделать вывод, что, когда позже славяне начали расселяться по пространствам Восточной Европы, их уже нельзя отождествлять с общеславянским этносом. Это была выделившаяся из раннеславянского мира группа восточных славян со специфической культурой и особым (восточнославянским) типом речи. В связи с этим стоит вспомнить высказанную А. Шахматовым догадку о формировании восточнославянского языка на относительно небольшой территории украинской Волыни и о миграции восточных славян отсюда в северном направлении. Эту область вместе с южной Белоруссией можно считать прародиной восточных славян.

Во время пребывания славян на этой территории у них произошли важные изменения: нивелировались некоторые племенные особенности, которые могли быть в начальном периоде миграции из прародины; сложились основы восточнославянского строя речи; оформился присущий им тип археологической культуры. Есть основания предполагать, что именно в это время за ними закрепилось общее самоназвание “Русь” и возникло первое восточнославянское государственное объединение с династией Кия. Таким образом, именно здесь сложились основные признаки древнерусской народности.

В таком новом этническом качестве восточные славяне в IX—X вв. стали заселять земли севернее Припяти, которые Константин Багрянородный называет “Внешней Русью”. Вероятно, эта миграция началась после утверждения в Киеве Олега. Славяне расселялись как один народ со сложившейся культурой, что предопределило единство древнерусской народности на длительное время. Археологическим свидетельством этого процесса является повсеместное распространение сферических курганов с одиночными трупосожжениями IX—X вв. и появление первых городов.

Историческая обстановка способствовала быстрому и успешному расселению восточных славян, поскольку этот регион уже контролировался Олегом и его преемниками.

Славяне отличались более высоким уровнем хозяйственного и социального развития, что тоже способствовало успеху расселения.

Относительно поздняя миграция восточных славян за пределы своей прародины как достаточно монолитной общности ставит под сомнение существование у тех из них, что расселились северней Припяти, так называемых племенных союзов (кривичи, дреговичи, вятичи и др.). Славяне уже успели выйти за рамки племенного строя и создать более прочную этническую и политическую организацию. Однако, расселившись на больших пространствах, древнерусский этнос оказался в сложной ситуации. На этой территории продолжали оставаться разные группы местного неславянского населения. На землях современной Белоруссии и Смоленщины жили восточные балты; на северо-востоке Руси проживали финно-угорские народы; на юге — остатки ираноязычных и тюркских народов.

Славяне не истребили и не вытеснили местное население. В течение нескольких веков здесь имел место симбиоз, сопровождавшийся постепенным смешением славян с различными неславянскими народами.

Восточнославянский этнос испытывал воздействие различных сил. Одни из них способствовали утверждению единых, свойственных народности начал, другие, наоборот, — возникновению у них локальных особенностей как в языке, так и в культуре.

Несмотря на сложную динамику развития, древнерусский этнос оказался под воздействием интеграционных сил и процессов, цементирующих его и создававших благоприятные условия не только для сохранения, но и углубления единых этнических начал. Мощным фактором сохранения этноса и этнического самосознания был институт государственной власти, единая княжеская династия Рюриковичей. Войны и совместные походы против общих врагов, которые были характерны для того времени, в немалой степени укрепляли общую солидарность и способствовали сплочению этноса.

В эпоху Древней Руси, несомненно, усилились экономические связи между отдельными русскими землями. Огромная роль в формировании и сохранении единого этнического самосознания принадлежала церкви. Приняв христианство по греческому образцу, страна оказалась как бы оазисом среди народов, исповадовавших либо другую религию (кочевники на юге, язычники, Литва и финно-угры на севере и востоке), либо принадлежавших к другой христианской конфессии. Это формировало и поддерживало идею самобытности народа, его отличие от других. Чувство принадлежности к определенной вере — настолько сильный и объединяющий людей фактор, что нередко заменяет этническое самосознание.

Церковь сильно влияла на политическую жизнь страны и формировала общественное мнение. Она освящала княжескую власть, укрепляла древнерусскую государственность, целенаправленно поддерживала идею единства страны и народа, осуждала междоусобицы и разделение. Идеи единой страны, единого народа, его общих исторических судеб, ответственности за ее благополучие и безопасность сильно способствовали формированию древнерусского этнического самосознания. Распространение письменности и грамотности сохраняло единство языка. Все эти факторы способствовали упрочению древнерусской народности.

Таким образом, основы древнерусской народности были заложены в VI—XI вв., после расселения части славян на относительно компактной территории южной Белоруссии и северной Украины. Расселившись отсю-

да в IX—X вв. как один народ, они смогли надолго сохранить свою цельность в условиях древнерусской государственности, развить экономику, культуру, усилить этническое самосознание.

Вместе с тем, древнерусская народность попала в зону действия разрушительных сил: территориальный фактор, разные этнические субстраты, углубление феодальной раздробленности, а позже — политическое размежевание. Восточные славяне оказались в такой же ситуации, что и ранние славяне после их расселения за пределами прародины. Сработали законы этногенеза. Эволюция древнерусского этноса имела тенденцию к накоплению элементов, ведущих к дифференциации, что явилось причиной постепенного разделения его на три народа— русских, украинцев и белорусов.

А. П. ТОЛОЧКО (Киев)

Воображенная народность

Начиная разговор об этническом развитии времен Киевской Руси, исследователи, как правило, полагают, что исходный пункт дискуссии — состояние и расселение восточных славян накануне создания государственности — известен. Летопись предлагает довольно эффектную картину расселения дюжины восточнославянских этнографических групп (которые именует “племенами”) и уверенно картографирует их на позднейшей карте времен Киевской Руси. Отталкиваясь от этой картины этнического разнообразия, исследователи в дальнейшем вольны выбирать между несколькими концепциями дальнейшего развития: либо предположения о постепенной унификации этнического массива до состояния единой “народности”, либо предположения о сохранении в рамках новой большей общности реликтов изначального “племенного” деления.

В определении характера “племен” существует устойчивая традиция трактовать их не только как этнографические группы, но и как этнические и социальные общности. Такой “двойной стандарт” позволяет интегрировать “племена” и в общую схему государственного развития X—XIII вв., и в схему этнического развития Киевской Руси. Главным фактором этнического развития при этом избирается государство: именно с его образованием возникает “плавильный котел”, перетапливающий полян, северян, кривичей, словен в киевлян, черниговцев, смолян, новгородцев. С исчезновением государства (после середины XIII в.) начинается обратный процесс распада единой народности на ряд этнических общностей.

Пока оставляя в стороне правомерность двух указанных звеньев схемы, обратим внимание на ее исходный пункт. Насколько мне известно, никогда картина “племен” в летописи не становилась предметом серьезного разговора, воспринимаясь (как и всякое “начало”) без сомнений. Между тем ряд вопросов возникает. Какого времени эта панорама, зафиксированная летописцем рубежа XI—XII вв.? Соответствует ли она его собственному времени или это воспоминание о давно минувшем? Насколько точна эта картина и каковы источники знания “невыездного” печерского монаха, скажем, о кривичах? Наконец, даже допустив, что картина древняя и точная, позволительно задаться вопросом, не претерпела ли она каких-либо изменений при согласовании с нарративной схемой летописи?

До сих пор не удавалось найти соответствия летописной картине в археологическом материале (по крайней мере, все попытки такого рода едва ли дали убедительные результаты). Археологические исследования неизменно обнаруживают иное членение восточных славян — на более крупные общности, не совпадающие территориально с летописными “племенами”. Так, все Правобережье Днепра занято культурой типа Луки-Райковецкой, тогда как Левобережье — роменско-боршевской культурой. Попытки расчленить эти массивы на более мелкие составляющие, соответствовавшие летописным племенам, исходят не из собственно археологического материала, но из стремления наложить на него летописную карту “племен”. Это можно, конечно, объяснять недостаточной чувствительностью инструментария археологии, не всегда улавливающего переходные этнографические зоны. Но еще более удивительно, что некоторые — и при том центральные для последующей древнерусской истории — племена археологически не прослеживаются вообще. Таким фантомом ранней киевской истории есть поляне, следы пребывания которых в Киеве не удалось обнаружить даже при самом тщательном (и целенаправленном!) обследовании. Археологи им вообще не находят места. Не менее подозрительны в этом отношении и новгородские словене, древнего имени которых летописец не знал и заключил, что “они прозвались собственным именем”. Оба племени удивительно быстро, ранее других, изменяют свои самоназвания: словене становятся новгородцами, поляне даже дважды меняют имя — русь, кияне.

Именно эти два племени (с их городскими центрами) первыми попадают в поле зрения летописца и выполняют весьма специфическую роль в его общей стратегии конструирования русской истории. Сначала, еще до зари истории, эти племена посещает апостол Андрей, затем уже в обратном направлении движется княжеский род (т. е. государственность). Поляне при этом отмечены библейской топиной избранного народа, сперва обиженного, впоследствии — могущественного. Можно предполагать, что и самим существованием своим эти два племени (у одного из которых нет территории, у другого — имени) обязаны летописцу, послужив для него удобными элементами нарративной схемы, позволившей осуществить “передачу” княжеского дома (государственности, начала истории) от Скандинавии — через Новгород — в Киев.

Не исключено, что многое в летописном рассказе о расселении племен, действительно, заслуживает доверия. Для того чтобы использовать его в этнических построениях, однако, стоит уяснить, что летописец понимал под “племенами”. Долгое господство известной книги Ф. Энгельса в качестве единственной теоретической основы размышлений привело к тому, что в “племенах” видят непременно восточноевропейский эквивалент союза ирокезов (отсюда, кстати, исходит стремление усматривать в каждом “племени” мини-государство). В то же время не исключено, что летописец употреблял названия “племен” как региональные прозвища, в том же значении, в котором фигурируют позднесредневековые “полешуки”, “севрюки” и т. д. Летописец о некоторых племенах замечает, что у них были свои обычаи и свои нравы (как правило, примитивные и мерзкие, впрочем, не все стоит принимать буквально), но есть ли в его описании нечто, что указывало бы на этническую, расовую или даже языковую разницу? Только по отношению к радимичам и вятичам он дает понять об их чужеродности (пришли от ляхов). Но вятичи — племя едва ли не позднее других интегрированное в структуру киевского государства (уже на глазах поколения, к которому принадлежал летописец), и возникновение идеи их чужеродности в таком случае вполне объяснимо.

Хотя в литературе летописные племена изображаются древними (и, надо думать, стабильными) образованиями, возникшими в незапамятные времена и дожившими до эпохи государственности, их последующая жизнь на глазах истории удивительно коротка. Едва возникнув, государство как бы “стирает” их с карты, заменяя общностями, образованными вокруг главных центров земель. На месте “племен” появляются кияне, смоляне, куряне и т. д. (или “вся земля имярек”). Это создает впечатление удивительного этнического и этнографического единства Восточной Европы, расчлененного, по сути, только административно. Такое население практически лишено этничности (единообразие, к которому стремятся, но так и не достигают бюрократические государства Нового времени). Надо сказать, виной тому и сама летопись, отдающая предпочтение наименованиям городских центров старым племенным названиям. Отсюда делают вывод, что племенная дифференциация всецело была вытеснена новыми идентификациями, происхождение которых ничем не обязано догосударственному периоду. Но мы знаем, что (хотя и спорадически) летопись все же проговаривается о старых названиях “племен” даже в XII в., а значит, кривичи, вятичи были все еще актуальной реальностью, сосуществующей, скажем, со смолянами. Причины предпочтения письменных источников новым названиям еще предстоит выяснить. Были ли они самоназваниями? В зонах интенсивной колонизации, таких, как Ростово-Суздальская земля, возможно, да. Население здесь состояло из “перемещенных лиц”, происходило из различных зон предыдущего проживания, смешивалось, и иной самоидентификации, кроме как по городским центрам, не могло придумать. В зонах же старого проживания причину надо искать, видимо, в другом. Один из возможных вариантов решения — предположение, что новые названия суть переспектива летописца.

Летописец представляет карту Руси в виде сетки из дискретных точек городов, соединенных нитями путей. Он не мыслит себе непрерывного пространства и, следовательно, география Руси для летописца невообразима в виде плоскостных массивов населения, соприкасающихся своими краями (подобно тому, как сегодня изображают расселение племен на учебных картах). Отсюда и кияне, смоляне и т. д., ибо пространственно определить население для летописца возможно только указав на тот или иной городской центр. Таким образом, письменные источники накладывают собственную сетку координат, под которой, не исключено, невидимо для нас продолжали существовать прежние этнографические образования (называвшие себя прежними именами). Только там, где летописец еще не мог наложить свою сетку (еще нет городов), т. е. в начальной части летописи, где еще нет княжеского дома и он еще не обустроил землю, — мы в состоянии увидеть истинную картину. Боясь, что именно эту “городскую сетку” летописца историки зачастую принимают как “древнерусскую народность”.

Из этих наблюдений вытекают импликации для понимания главного предмета нашего разговора — древнерусской народности. Существовала ли таковая, и если да, то в таких форматах? Еще точнее сформулировав, в каких терминах можно о ней говорить?

В большинстве интерпретаций древнерусская народность возникает как-то подозрительно сразу, почти взрывообразно. Она стремительно распространяется по Восточной Европе в темпе завоеваний Рюриковичей (т. е. в темпе наложения на пространство той самой “городской сетки”, о которой речь шла выше). Вместе с тем, из предыдущего вытекает, что население Руси, вероятно, сохраняло этнографическое и диалектное

разнообразие, будучи в этом смысле нормальным населением для средневекового государства. Вот это противоречие между гомогенным, лишенным этничности, населением (в литературе) и реальным разнообразием и предстоит разрешить.

Было бы, впрочем, слишком простым решением предположить, что виртуальный образ пространства как “городской сетки” и есть древнерусской народностью (хотя во многом перспективы летописца, написавшего текст, и исследователя, этот текст читающего, совпадают). Ведь очевидно, что (хотя сам термин и условен) целый набор явлений невозможно свести только к регионализму. Территория представляется как единое политическое пространство, по которому безуданно коловращается княжеский дом, оно же принадлежит к единой церковной организации, в различных концах его пользуются более-менее унифицированным литературным языком, да и культурно это пространство не распадается на замкнутые зоны. На подобных явлениях акцентируют внимание сторонники концепции древнерусской народности. Вместе с тем, эти факторы суть не вполне этнического порядка (раньше сказали бы — “надстроечные”).

Представляется, что концепции древнерусской народности существенно вредит некогда распространенная в литературе этнизация этого понятия, т. е. понимание ее как реального “народа”, непременно скрепленного единством биологического происхождения, лингвистически и культурно однородного. Таким образом, древнерусская народность понимается как еще одно летописное “племя”, только разросшееся до пределов всей Руси. Этого, действительно, мы не найдем в прошлой реальности, да и не следует тратить усилия. Таким пониманием мы отчасти обязаны археологам (наиболее интенсивно трудившимся над проблемой), понимающим любые человеческие сообщества как “археологические культуры”. Отчасти же тут дают себя знать эволюционистские конвенции сравнительного языкознания XIX в., имплицитно отождествлявшего язык и расу и перенявшего естественнонаучную классификацию. Такое понимание древнерусской народности, действительно, находится в противоречии с “надстроечными” доказательствами ее существования.

Некоторая тупиковость ситуации не может быть преодолена без методологических инноваций. И в этом отношении существенную помощь могли бы оказать подходы, уже довольно давно разрабатываемые для исследования современных наций.

Один из таких подходов — выдвинутая в свое время Бенедиктом Андерсоном концепция нации как “воображенного сообщества” — могла бы указывать в направлении, весьма плодотворном для реконцептуализации “древнерусской народности”. По мнению Б. Андерсона, нации суть сообщества реальные, но возникающие не вследствие “естественного” порядка, а в результате процесса воображения представителями этих общностей своего единства. Такие сообщества скреплены не персональными связями, не кровными и даже не лингвистическими, но, главным образом, сознанием и переживанием принадлежности к ним. В концепции Андерсона для нас очень важен антропологический подход — образ нации и оформление ее границ возникают в процессе различных действий, которые Андерсон называет *pilgrimages* (паломничества) от периферии к центру и обратно, но непременно не вне очерченного круга. Такие “паломничества” могут быть разнообразными и взаимокомплиментарными — образовательными (когда молодые люди географически перемещаются к центру, поднимаясь по лестнице образовательных учреждений), бюрократическими (когда те же молодые люди, получив дипломы, отправляются чиновниками в провинцию и начинают обратное перемещение к центру в меру слу-

жебного продвижения). Важно, что в результате таких “объездов территорий” (историкам тут стоит вспомнить круговые объезды владельцем подвластных территорий в архаических обществах) возникает и постоянно подтверждается в реальном человеческом опыте идея принадлежности к этому, а не другому коллективу. Не менее важную роль в концепции Андерсона играет циркуляция (тоже своего рода pilgrimages) в пределах очерченного круга некоего набора текстов на языке, не совпадающем с разговорными диалектами, но доступном для понимания носителями каждого из них (что со временем формирует не просто общий набор идей, концепций и культурных привязанностей, но и ощущение принадлежности к единому пространству, где с теми, кто “внутри”, объединяет все, тогда как с теми, кто “вовне”, — едва что-либо).

С необходимыми оговорками, древнерусская народность могла бы быть понимаема в антропологических терминах андерсоновских “паломничеств”, т. е. не как статическая этническая общность (характеризуемая набором “существовавших всегда” признаков), а как реализуемое в серии действий и ежечасно подтверждаемое в человеческом опыте “воображенное сообщество”. Действительно, количество “паломничеств” для домонгольской эпохи даже больше того, что смог привести Андерсон для колониальных обществ Нового времени. Из них главенствующее место стоит отвести “паломничеству” Рюриковичей, непрестанно перемещающихся в пределах Руси от (условно говоря) Киева в Суздаль, оттуда в Новгород, а из него — в Галич. А ведь вместе с князьями перемещаются и элиты (бояре, дружинники, вся их многочисленная челядь, княжеские чиновники), да, видимо, и какое-то количество простого населения так или иначе втягивается в процесс.

Русь представляет собой единое церковно-административное целое и именно в этих пределах осуществляют свои “паломничества” различного уровня церковные иерархи, а с ними — *literati* (различного рода *professionals*: книгописцы, иконные мастера, бюрократы). Эмблематична в этом смысле роль Печерского монастыря, привлекающего людей из различных концов земли и затем выплескивающего их обратно в образе епископов, архимандритов. Для средневекового общества немаловажную роль играли, наконец, и паломничества в буквальном смысле слова. Культы национальных святых (таких, например, как Борис и Глеб) и святых, им посвященные, знаменитые храмы и чтимые иконы циклично, из года в год, приводят в движение многочисленные толпы паломников, достигающих центра и затем отправляющихся назад, на периферию, унося мысленный образ принадлежности к большой общности.

При таком подходе и литературный (древнерусский) язык приобретает совершенно иное значение для формирования ощущения принадлежности к некой общности. В отличие от большинства государств Западной Европы ситуация на Руси отличалась еще и тем, что сакральный язык богослужения и в еще большей мере литературный язык светского чтения не были совершенно “непроницаемыми” (как, скажем, латынь). Т. е. здесь имеем дело с тем, что Андерсон называет “вернакулярным литературным языком” (подобные в Европе начинают формироваться только в начале Нового времени). Перемещение книг и текстов на Руси — вещь хорошо известная. Из всего огромного разнообразия выделю лишь одно такого рода “паломничество” — циркуляцию летописных текстов, перемещающихся вслед за князьями и епископами и формирующие в различных концах “Русской земли” существенно единое представление об истории, происхождении и смысле нынешнего бытия коллектива, к которому принадлежит читающий эти “повести” человек.

Другой вопрос, в умах скольких людей существовало это “воображенное сообщество”, знал ли о нем каждый смерд? Видимо, количество таких людей было действительно невелико в общей массе населения, что нисколько не отрицает реальности сообщества. Ведь и в Западной Европе еще в конце XIX в. не каждый крестьянин мог уверенно определить свою национальную принадлежность.

Увы, жанр реплики в круглом столе не позволяет с надлежащей полнотой очертить все проблемы, возникающие при обращении к концепции древнерусской народности, не говоря о том, чтобы сколько-нибудь детально обсудить их. Мне представляется, что указанные выше два направления — учет нарративных конвенций летописи и антропологическое понимание народности — могут сулить новое качество понимания проблемы.

Г. В. ШТЫХОВ (Минск)

У истоков белорусской народности

У восточнославянских народов — белорусского, украинского, русского — имеется много сходного в исторических судьбах, традиционной бытовой культуре, языке. Вместе с тем, у них наблюдаются несомненные отличия, которые проявлялись на разных этапах этнической истории. Формирование каждой из этих народностей имело свой путь становления этноса.

В первобытную эпоху на территории Беларуси периодически сменялись археологические культуры, характеризующие различные племена. Рассмотрим не самый продолжительный период истории — железный век. На рубеже нашей эры здесь существовало не менее четырех археологических культур. Племена зарубинецкой культуры находились на территории Гомельской области и значительной части Среднего Поднепровья. Остается дискуссионным вопрос “Имели ли славяне отношение к этой культуре, во всяком случае, на территории Беларуси?” Но установлено, что три четверти остального пространства страны были заселены племенами, которые исследователи считают балтскими, т. е. предками современных литовцев и латышей. В центральной Беларуси этим племенам принадлежала культура штрихованной керамики, а в северной — днепродвинская.

Определение племен как балтоязычных подтверждает гидронимика. В Верхнем Поднепровье на север от Припяти располагается много рек, названия которых происходят не от славянских слов, а от корней, которые есть в литовском и латышском языках. Возможно, здесь с глубокой древности — примерно до V в. н. э. и еще позже — жили балтские племена. Пришедшее новое славянское население пользовалось старыми названиями рек и озер. Таким образом, очень древние наименования дожили до наших дней, и в Беларуси сформировался специфический пласт топонимии, в котором, кроме славянского слоя, имеется мощный слой балтских (лето-литовских) топонимов.

Крупным достижением науки явилось открытие поселений и могильников VI—VII вв. на территории Чехии, Польши, восточной части Германии, Украины, пражско-корчакской культуры, славянская принадлежность которой доказана археологами. Славяне жили в небольших поселениях площадью от 0,3 до 1,2 га, застроенных полуземляночными жилища-

ми. На території Беларуси из-за расселения и переселения племен положение осложнилось к VI—VII вв., и славянские племена пражско-корчакской культуры занимали лишь узкую полосу на юге республики — вдоль правого берега Припяти. Наиболее известное городище этой культуры исследовано близ деревни Хатомель (Столинский район на Брестчине). Возможно, славянской была колочинская культура (деревня Колочин в Речицком районе), занимавшая восточную часть Гомельской области. На остальной территории Беларуси проживали племена банцеровской культуры (название произошло от хутора Банцеровщина под Минском). Большинство специалистов, изучающих древности третьей четверти I тыс. н. э., считают банцеровскую культуру балтской. Вполне вероятно, что накануне образования восточнославянского государства во главе с Киевом на основной территории Беларуси проживали балтоязычные племена. Обосновать альтернативную точку зрения трудно из-за недостатка убедительных аргументов.

Можно предположить, что, начиная с конца VII в., славяне проникали в местности, где проживали балты, которые в основном не покидали мест своего обитания. Первоначально балты и славяне жили бок о бок на одной территории, однако затем начали постепенно смешиваться между собой и происходила славянизация днепровского балтоязычного населения. Восточнославянское население стало основным в Беларуси с X в.

Обобщив огромный материал археологических раскопок, данные антропологической, лингвистической, этнографической и иных наук, В. В. Седов создал теорию субстратного происхождения белорусов в результате симбиоза балтов и славян, что происходил с рубежа VII—VIII вв. до начала XIII в. Новые исследования, особенно культуры длинных курганов, подтверждают этот вывод.

Имеются существенные расхождения у историков и языковедов по вопросу этнического развития восточного славянства. В конце 40-х — начале 50-х годов XX в. господствовавшей стала концепция древнерусской народности, которая носила скорее политический, чем научный характер.

Древнерусская народность, если считать ее действительно существовавшей, не могла быть единообразной. В одежде, украшениях, быту, языке, верованиях отдельных ветвей восточных славян сохранялось немало различий, унаследованных еще от племенных особенностей. Существовала вполне осознанная тенденция сохранения местных различий. Тот факт, что древнерусская народность окончательно не сложилась, подтверждает пример вятичей, которые находились в бассейне Оки. До конца XII в. летописцы называли их именно так. Однако позже, до начала XIV в., вятичи как свидетельство пережитков своей племенной обособленности сохраняли своеобразную одежду и культуру. До середины XII в. в летописях называются кривичи, радимичи, дреговичи, которые длительное время сохраняли свои племенные различия в одежде и женских украшениях.

Кривичи — самая большая племенная группировка в бассейне Верхнего Днепра, Западной Двины, Волги, на юге Чудского озера. Они сформировались во второй половине I — начале II тыс. н. э. в итоге ассимиляции славянами местных балтских и финно-угорских племен. В конце I тыс. н. э. племенное объединение кривичей распалось на три группы — полоцкую, смоленскую, псковскую (по названию их главных городов). Для полоцких кривичей или полочан, как их называют в летописях, характерны погребения в “длинных курганах”, где ощущается сильное влияние культуры балтов. В конце X в. на территории расселения полоцких кривичей сложилось Полоцкое княжество, древнейшее государственное образование на белорусских землях.

В период господства язычества складывались истоки белорусского менталитета, своеобразного способа мышления, мировосприятия. Поскольку белорусский этнос формировался в итоге поступательной ассимиляции славянскими племенами местного балтского населения, то при этом должны были происходить взаимопроникновения славянских и балтских языков, культуры, а также ментальностей.

Во времена зарождения основ белорусской ментальности она, с одной стороны, может быть определена как славяно-балтская, с другой — как языческо-христианская. Исследователи считают типичными чертами балтской ментальности в мировосприятии тогдашних протобелорусов пантеизм, отождествление бога с природой, достаточно крепкую привязанность к земле, своеобразную “заземленность” мышления, некоторую скрытность, а славянской — определенную консервативность, склонность жить традиционно, по “законам предков”, и т. д.

В ходе экономического, социального и государственного развития Руси, которое оживилось в XII в., складывались территории земель и княжеств, что явилось одной из важных предпосылок возникновения украинской, белорусской и русской народностей. На территории распавшейся Киевской Руси выделились около 15 княжеств и земель, которые постепенно объединялись в группы, образуя территории будущих восточнославянских народностей. Среди этих групп наметилось выделение территорий украинской, белорусской и русской (великорусской) народностей.

Учитывая археологические, исторические, антропологические, этнографические и иные данные, можно считать Полоцко-Минскую, Смоленскую, а также Турово-Пинскую земли теми центрами, в которых закладывались основы белорусской народности. Развитие социально-экономических и этнокультурных связей прежде всего между Полоцко-Минской и Смоленской землями содействовало первоначальному этнообразованию белорусов, откуда аналогичные процессы постепенно распространялись на другие земли. Возник местный так называемый смоленско-полоцкий диалект. На ранней стадии он сыграл значительную роль в формировании этой народности.

В итоге развития тех особенностей, которые имели место в западных землях Руси и углублялись в XII в., после ее политического распада в XIII—XVI вв., сформировалась белорусская народность.

Исследование антропологом А. И. Микуличем генофонда населения свидетельствует о существовании в Беларуси родственных этносов. Изучение материала по 12 основным генам показало, что литовский этнос отличается от белорусского на 2 гена, русский — на 3, украинский — на 4, польский — на 6. Это красноречивое свидетельство значения архаической балтской основы белорусского этноса. Установлено, что Беларусь, восточная Литва и Латвия находятся в общем антропогенетическом пространстве.

Была доказана значительная стабильность генофонда в сравнении с языком и культурой. Однако изучение фольклора и палеоэтнографические источники тоже позволяют судить об автохтонной преемственности и глубиной древности традиционной белорусской культуры и быта.

На рубеже XIII—XIV вв. территория Беларуси оказалась в составе нового федеративного государства — Великого княжества Литовского, где в последующие столетия завершилось формирование белорусской народности.

О. С. СТРИЖАК (Київ)

До питання про український етногенез

Джерелом—основною україногенезу, як і етногенезу деяких інших слов'янських народів, є теорія дунайської правітчини слов'ян Нестора-літописця, автора “Повісті временних літ” (початок XI ст). “По мнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть Словѣни по Дунаевѣ, гдѣ нынѣ Угорьска земля и Болгарьска. [И] отъ тѣхъ Словѣнъ разидошася по землѣ и прозвашася имени своими...”¹. На думку О. М. Трубацова, тут можна вбачати як авторську залежність від біблійних концепцій, так і об'єктивне відображення того факту, що дунайсько-балканське вогнище цивілізації з давніх-давен підтримувало зв'язки з територією Великої Славії (зокрема, України: тут і там однакові злаки, худоба, метали, приручення коней, індоєвропейська лінійно-стрічкова кераміка й трипільська культура V—IV тис. до н. е.; історія її населення починає фіксуватися на півдні, а його пісні багаті на згадки Дунаю. Польські й сербо-лужицькі землі також заселялися з півдня), а те, що близько 4000 р. до н. е. Північна Європа ще тільки звільнялася від льодовика, заперечує германські шовіністичні прив'язки батьківщини праіндоєвропейщини до півночі. Південні ж слов'яни (за П. Шафариком, від “слово”; пор. давньосхіднослов'янське “кличани”) прийшли на Балкани, але з недалеких місць, звідки вони ходили й далі на північ та схід².

Наступна літописна фраза: “Волхѡмъ бо нашѣдшемъ на Словѣни на Дунаиская, [и] сѣдшемъ в нихъ и насильящемъ имъ” вказує на так званих “волхів/волохів”, що, напавши на дунайських слов'ян, поселилися на їхній землі і чинили над ними насильства. Дійсно, в середині I тис. до н. е. для дунайців, паннонців, майбутніх чехів і моравців створилася кризова ситуація в зв'язку з експансією кельтських племен боїв (пор. укр. бойки) та “любителів мандрівок” — волків-тектосагів, які, вийшовши з Галії, рухалися на схід уздовж південногерманської межі, де своє гальське ім'я Volcae (“вовки”) поступово змінили на германське “Walhoz”, звідки слов'янське “волхи” й східнослов'янське “волохи”, що, врешті, закріпилося за румунами, предки котрих асимілювали кельтів. А до того витіснені кельтами дунайські “Словѣни же ови... пришедше й сѣдоша по Днѣпру й нарекошася Поляне, а друзии Древляне... по Деснѣ, й по Семи, й по Сулѣ... Сѣверъ”³. Крім тих полян, що “в Києвѣ и до сего дне”, були також поляни лаські; вони, як і київські, очолили польську гілку північнослов'янського племені. “Се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Руси Поляне, Древляне, Ноугородьци [отъ рода Варяжьска, преже бо бѣша Словѣни], и Дреговичи, Сѣверъ, Бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже... Вельняне... Обри воеваху на Словѣнѣхъ, и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны... И живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, [и] Сѣверъ, и Радимичи, Вятичи [обоє “отъ Ляховъ”], и Хорвате, Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ нынѣ Вельняне, а Улучи и Тивер(ь)ци [язи суть толковины] сѣдяху по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаевѣ. Бѣ множество ихъ... оли до моря... да вся зваху отъ Грекъ Великая Скуфь”⁴.

Словіни-дунайці, вийшовши у водозбори Дніпра, Дністра, Буга, Чорного моря й Нижнього Дунаю, стали поля(на)ми, д(е)ревля(на)ми, дулібами, Вел-/волин'янами, бужанами, хорватами, сівер(ян)ами, тиверцями й уличами, а узагальнено — “Великою Скуфією” /Скіфією/ Скитією-Україною. За В. Петровим, вони осіли на городищах “примучених” скіфів і, як і сучасні українці, жили на Істрі-Дунаї, Дністрі, 2-х Бугах, Дніпрі, Десні, Сеймі, Сулі тощо (нелокалізованою лишилася спецгрупа хорватів).

Отже, за літописною легендою, переселялися східні слов'яни, паралельно із західними, виділившись безпосередньо з праслов'янщини й заходячи далеко на північ, де були інші тамтешні племена, й довго жили незалежно, об'єднуючись у тимчасові союзи, відбиваючи ворожі напади (пор., напр., навали готів, гуннів, аварів-обрів, "фінансові" претензії хозарів) чи поглинаючи прибулих, які нерідко передавали свої назви "осідланим" відгалуженням слов'ян (так було з болгарами, антами, сербами, хорватами, дулібами й волинянами), виробляли свої мови й діалекти (тоді ж зародилася українська мова), не маючи над собою постійної влади. Так тривало приблизно 1,5 тис. років, поки не з'явилася Русь, яка об'єднала всі ці племена. З 852 р. вона "нача ся прозывати" й ходити "на Царьгородъ", а з 862 р., відколи були "позвані"(?) ільменськими словенами та угро-фіннами, з-за моря(!) "З братья с роды своими [и] пояша... всю Русь.. придоша... Рюрикъ[схде Новѣгородъ]... Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третій Изборьстѣ, Труворъ ... отъ тѣхъ [Варягъ] прозвася Руская земля" ⁵. Якщо чужоземна Русь була родом зі Славії, то її назва походить від слова "русин", як чорнь — від чорний, а якщо ні? Це питання лишилося без відповіді.

Тут на місце слов'янсько-дунайської легенди (яка, зрештою, знайшла наукове підтвердження) з'являється значно ближча за часом русько-слов'яно-дунайська суперлегенда, позначена ще й місцем та обставинами дії. Ось її хронопис за С. Лесним (Парамоновим): 1) за маловідомою працею "Прерогојени ...ѣх" Прокопа Слободи, виданою в Загребі 1767 р., з "крапинської місцевості (над Дравою; Хорватія), за обчисленням Петра Кодичилюса та багатьох інших, 278 р. вийшов дуже знатний вельможа Чех із братами (побратимами? — О. С.) своїми Лехом і Руссом й узяв на себе царювання". За легендою, Лех очолив Лехію, тобто Польщу, а Рус — Русію. Усі три землі знаходяться на стику сучасних Чехії, Польщі й Русі (Закарпатської); 2) за Никифором Григорою, письменником XIV ст. та ін., були: в Константина Великого (306—337 рр.) руський князь — "стільник", у Фракії — м. Руссіон; з півночі над Дунаєм — Русідава; у Візантії — Росс — "таранобоець"; 3) за патріархом Проклом (434—447), гуннами — "роши", зіпсоване згідно з біблійськими "тезками"; 4) за сенсом кам'яної плити першої половини XVI ст. в Австрії (м. Зальцбург, колишнє Ювава; катакомби церкви св. Петра) зберігалися мощі св. Максима та його учнів, убитих 477 р. вождем рутенів-"русів" Одоакром (Одоахрос, Одо(в)ахар, Одоначер), згаданим 1648 р. Б. Хмельницьким як попередник козаків-антиримокатоликів; 5) 555 р. сирійська хроніка знає недозівців "велетнів" hros (< вірмен. *rhos); 6) за грузинським рукописом 1042 р., "скіфи, які суть руськими", 582—602 рр. мали свого "Хагана"; 622 р. помирилися з імператором Іраклієм; а 626 р. разом з арабами оточили Царгород; 7) за арабським письменником Ат-Табари, 644 р. правитель Дербента Шархіар опинився між хозарами й русами; 8) за "Житієм" св. Стефана Сурозького, 775 р. руський князь із Новгорода (=Неаполіс біля Сімферополя) Бравлин/Бранлив напав на південний Крим (між Корсунем і Керчю) та захопив Судак/Сурож, колишню Сугдею; 9) за "Житієм" св. Георгія Амстердамського, 820 р. руси атакували Амастриду (південний берег Чорного моря); 10) за Бертинською хронікою, 838—839 рр. в Інгельгеймі над Рейном з'явилися з листом імператора Феоділа шведи-посли "від племені рос", очолюваного "хаканом"; 11) 856 р. тавроскіфи ("таври Скіфії"), як греки називали русів, убили Феоктиста, міністра Феодори; 12) 860 р. разом з арабами, за патріархом Фотієм, на Царгород напали руси-мстителі; 13) 861 р. св. Кирило, їдучи до Хозарії, дістає в Корсуні-Херсонесі Псалтир та Євангеліє, писані "роуськими письмени"; 14) за патріархом Фотієм, 866—867 рр. охрещено Русь (Наддунайську/"дунайців" чи Підкарпатсь-

ку?)⁶. Але німецько-російську науку XVIII ст., базовану лише на “Повісті временних літ”, надовго опанувала нормансько-скандинавська теорія походження Русі, зокрема за характером онімії її “синів”; пор.: Рюрик, Синеус, Трувор, Аскольд, Дир, Олег, Ігор та ін.

“И бѣста, — писав Нестор-літописець, — у него [Рюрика. — О. С.] два мужа, не его племени”, які “поидоста по Днѣпру... й узрѣста на горѣ градокъ... “чий...?” Они же реша: “была суть 3 братья, Кий, Щекъ, Хоривъ” і “сестра ихъ Лыбедь... створиша градъ... имя ему Киевъ”, “Аскольдъ де и Диръ (імена “мужів”. — О. С.) остаѣта вѣ градѣ семь... и начаста владѣти Польскою землею”⁷. За Ф. Крюковым, у дінських говорах польський означає “польовий”; пор.: “Какой же на вас сейчас чин, Гаврил Макарич? —... спросил Тиун... Подхорунжего... — За время службы от нашей польской работы, небось, отстали?”⁸; Появу Аскольда 872 р. в Києві (а в Ладозі Рюрика / Ререка, котрий убив лідера новгородців Видима Хороброго, зачавши “втіки” до Києва) пов’язують з діями проти кривичів, зокрема полочан, греків (невдала 875 р.), печенігів і 876 р. язичництва (хрещення групи русів)⁹. 882 р. “поиде Олегъ.. къ горьмъ... Киевскимъ... УБИША (підкреслення наші. — О. С.) Асколда и Дира... сѣде... княжа въ Киевѣ, и рече: “се буди мати градомъ (калька з гр. “метрополь”. — О. С.) Русьскимъ” [И] бѣша у него Вязьзи и Словѣни и прочи прозвашася Русью”¹⁰.

Русь стає центром однойменної держави й народу, він ж русини (пор. етнофоронім “Русинь” в договорі з греками 912 р., сучасні українці від хороніма “Україна”; пор. за Іпат(іїв)ським літописом під 1187 р.: “разборѣся Володимерь. Глѣбовичъ болѣстью тяжкою єюже скончася. И принесоша и во свои градъ Переяславль... й плакашася по немъ вси Переяславци... бѣ бо князь добръ... о немъ же ОУКРАИНА много постона”¹¹. Український комплекс вже тоді мав тривалу (АНТСЬКО-слов'янську!) історію й не менше майбутнє, конкуруючи з ЧУЖОЮ, нав’язаною Східній і Центральній Європі Руссю. За лапідарно-довідковою статтею З. Кузелі “Назва території і народу”, Русь — це Вкраїна, а русин — українець; за Хмельниччини “руський народ” жив до “Висли”, за “Дорошенківщини” (1670) називався “руським православним українським народом”, за Виговщини (1658) Україна — “Велике Князівство Руське”. Павло з Алеппо 1654 р. відрізняв русинів Русі від москвинів (так до початку XVIII ст.)/-ичів, москалів, Московії. На українському заході назва Русь живе до кінця XIX ст., а ще в XIV ст. її у Царгороді патріарх ділить на Малу (Галицько-Володимирську) й Велику (Київську митрополію / землю “києвослов’я”). З відходом київського митрополита на Оку це ім’я присвоїли собі й великі московські князі, а грамоти Києва змінили Малу Русь на Малоросію та Малоросійську (московські XVII—XVIII ст. — ще й гетьманську) Україну, звідки малорос [// гетьманець. — О. С.] сучасний “українець”, псуючи зручну “систему”: великорос — білорус — малорос// южнорос// новорос + (пізнє) жовторос “зросійщений азіат”.

В. Січинський передісторії України-Русі присвятив працю “Найстаріші назви”, пов’язавши Геродотову (484—425 рр. до н. е.) Скіфію / Скитію з Великою Скуф’ю, або землею (?) у(г)личів, витіснених печенігами з долишнього Дніпра в понизів’я Бугу й Дністра “Повісті временних літ”; із Сарматією IV ст. до н. е. (так називав свою державу Б. Хмельницький 1678—1681 рр.); Роксоланією II—III ст. н. е. (козацтво вживаною для розрізнення України-Руси й Руси-Московії; пор. за матеріалами переговорів шведів з Б. Хмельницьким й І. Виговським: “totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae” та ін.); “Антією” середини VI ст. (готський історик Йордан тут знає антів, відомих і в VII); “Словенією” VIII (“штучний” термін за

візанто-арабською локалізацією словенів); на італійських картах XIV—XVI ст. — Sarmatia, Cumania / Commania (кумани — половці), Rutenia Russia (=Наддніпрянщині). За Ю. Шерехом (Шевельовим), назва “Русь” охоплювала: а) варягів держави східних слов’ян; б) полянсько-київський трикутник Дніпро — Ірпінь — Рось; в) землі Київської держави — слово, найімовірніше, змодельоване як збірні чернь, челядь, знать; представник Русі — русин, руський (до XX ст. вживалися на Буковині й Закарпатті, а на Пряшівщині, в Бачці / “Бачкій” функціонує й досі), руси (раз у “Слові о полку Ігоревім”). У XV—XVIII ст. Галичина в поляків — Руське воєводство, з 1335 р. Мала Русь — це “Галичина” як протиставлення всій Київській державі; 1353 р. згадується московський князь “всея Русия”.

З’являються псевдотеорії походження Русі: фінська (В. Татищев, 1739), хозарська (І. Еверс, 1814), фризська (Гольман, 1816), литовська (М. Костомаров, 1860), угорська (Юргевич, 1867), єврейська (Барац, 1910), арабська (Рудановський, 1911), тюркська (Фрицлер, 1923), кельтська (С. Шелухин, 1929), готська (А. Куник, 1875; О. Шахматов, 1904; Тіандер, 1915; С. Смаль-Стоцький: Русь-Варяги — це протиставлення “черні автохтонів”, за народною етимологією Ліютпранда X ст.; А. Будилович, 1890: з hrobs “слава”), Варязько(< полаб. varang “меч”) — скандинавська (Г. Бажр, початок XVIII ст.; Г. Міллер, 1749; А. Куник, 1844; К. Томсен, 1877; зх. європейці, греки, араби; пор. ще “руські” назви порогів К. Порфірорідного, що етимологізуються з північногерманськими мовами, фінни звуть шведів Ruotsi — зі шв. robs-menn “мореплавці” від goreg “стерно”); Rothsin — середньопівнічне узбережжя, звідки відпливали на “подвиги” варяги) й автохтонна (слов’янська: М. Максимович, 1837 від слов’ян Скандинавії; інших — В. Ламанський, 1859; С. Геденов, 1852, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Іловайський, Ф. Мищенко, В. Пархоменко, Д. Багалій, Б. Греков, О. Партицький, Л. Падалка, М. Марр, від слов’ян-“роксолян”, сарматів, скитів, гуннів. Пор. ще полабська: І. Забелін, 1876. За О. Потебнею, з і.-є. ars — “тексти”; за Густинським літописом, — від Рось / Русна; пор. ще русо-етнонімну підбірку Є. Класена (на основі греко-римських джерел, у яких, до речі, етноніми пишуться з великої літери): rossi, russi, ghettae russi (aghatyrsi / thyragethae?); rozzi, ruzzi, attorozi, sebbirozi, vuillerozzi, chariozi (?): ruthi, rutheni; alanorsi, aorsi, arsietae, roxalani ¹². Отже, Русь<русий!

Для Я. Рудницького й В. Січинського (“Назва “Україна”) — єдине сучасне слов’янське ім’я вітчизни українців у сенсі “побужіття” (в оригіналі — “пограниччя”), “окраїни”, “порубіжної країни” з і.-є. *(s)krei — “різати”, “відокремлювати”; той же семантип, що й: балт. г’алінди “порубіжники” (з лит. galas “кінець, край, межа”), герм. маркоманни “люди з порубіжжя” (пор. нім. Mark “кордон, прикордоння”); іран. VI—VII ст. н. е. анти (“порубіжне плем’я, краяни”) = українці “крайне плем’я тодішньої Славії на південн. Сході з боку іранців”). Під р. 1187, як зазначалося, літопис уперше згадує Оукраину, потім [за оригіналом. — О. С.]: 1189 р. в оповіді про кн. Ростислава Берладника, що їхав “ко Оукраинѣ Галичѣкон” (“Галицька Україна” = Понизів’ю Наддністрянському), 1213 р. — “Данилоу же возвратившоуся к домови... И прия Берестии, и Оугровескѣ и Верещень и Столѣть Комовѣ и всю Оукраину” (Забузьку), 1268 р. “Оукраиняні” (україняни), 1280 р. — “на Вѣкраини” (//Шевченковому “на Вкраїні малій”), 1282 р. — “на Вѣкраиници” ¹³ — всі з київського окілля. Наприкінці XV — на початку XVI ст. широко вживано аналогічні Україні та їхній люд (Волині, Поділля, Брацлавщини) — “україняни” / “українники”. Із XVI ст. Україна — країна / держава (лат. regio) українців. За Козаччини — Центральна (південь Київщини й Брацлавщи-

ни), за Б. Хмельницького — ще й Західна та вся Україна, зокрема (як і в XVIII ст.) обабіч Дніпра (1564 р. Кам'янець-Подільський замок “на Україні”; 1580 р. “к Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській”; 1585 р. “Ukraina Podolska”; 1618 р. “всі області України”; 15.02.1622 р. “народ український”; 1654 р. запоріжці з усім “військом і Україною отчизною нашою”; 1677 р. “старовинна Україна, або Русь... аж до Висли”; 1670 р. “русского Православного Украинского народу” (пор. вище); 1728 р. “обої України”, сього- й тогочасна, Козацька, Козакоруська, Малоросійська, “зо всею Україною і Войском Запорожским”; варіант українці “зносився”). За Я. Рудницьким (“Назва “Україна” в чужих мовах”) із 40-х років XVII ст.: 1649 р. у Гільома Ле-Вассер де Боплана (“Опис України”; лат., англ., нім., польськ. Uscra(i)nia / Ukrain(i)a; ісп., порт., фламанд. — Uscania 1648, 1650, 1660); Вольтер (“Історія Карла XII”), укр. емігрантів XVIII ст.; на мапах італ., нім.: Ukrai'ne, Ukra'ina; франц. — L'Ukraine “Люкрен”, англ. — Uc- / Ukraine тощо. Це була всесвітньо-історична перемога України.

¹ Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку. (далі — ПВЛ). — СПб., 1910. — С. 9.

² Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. — М., 1991. — С. 34—41.

³ ПВЛ. — С. 6.

⁴ Там же. — С. 19, 29, 42.

⁵ Там же. — С. 19.

⁶ Лесной С. Откуда ты Русь? — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 72—106.

⁷ ПВЛ. — С. 28.

⁸ Крюков Ф. Офицерша // Русское богатство. — 1912. — № 4. — С. 44.

⁹ Лесной С. Указ. соч. — С. 106—112.

¹⁰ ПВЛ. — С. 9.

¹¹ Полное собрание русских летописей. (далі — ПСРЛ). — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 652—653.

¹² Рудницький Я. Українське назовництво (ономастика) // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. — К., 1994. — С. 25.

¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 663, 732, 864, 881, 889.

В. М. РИЧКА (Київ)

Дніпровська вісь етнокультурної історії України

Оспіваний у народних піснях, возвеличений у думах та історичних переказах Дніпро відіграв помітну, щоправда, досі належним чином недооцінену дослідниками, роль у формуванні української національної ідентичності. У модерній суспільній свідомості він постає не тільки (і не стільки) як історико-географічна реальність, скільки виступає архитипально-знаковою моделлю України в її понадпросторовому й понадчасовому вимірах.

Впродовж багатьох століть ця річка була годувальницею, засобом комунікації для людності обох її берегів і водночас важливим природно-географічним фактором, що відмежовував, захищав і об'єднував населення України. Одна з найбільших водних артерій Європи (2248 км), вона утворювала своєрідну геополітичну, радше ендоцентричну вісь, довкола якої оберталася вся українська історія. Невипадково висхідною точкою її від-

ліку для старокиївського літописця були ті священні часи, коли після зруйнування Вавілонської вежі “от плѣмѣни Афѣтова” сюди прийшли слов’яни й “сѣдоша по Днѣпру”¹. Великий шлях “із Варяг в Греки” (радіше “із Грек у Варяги”) зв’язав численні східнослов’янські й неслов’янські племена в єдиний державний організм — Київську Русь. Ця водна магістраль визначала основний напрямок її торговельних зв’язків, військових походів і колонізаційних потоків. Освячена ходою апостола Андрія вона з’єднала Константинополь (Царгород), Київ і Рим в одну цивілізаційну лінію плину історичного процесу в його сакральному вимірі.

Дніпро сполучав Русь-Україну в одне ціле й водночас роз’єднував цю цілісність, породжуючи різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Детонатор такої нестабільності був закладений на початку XI ст., коли спалахнув конфлікт між синами Володимира Великого — київським князем Ярославом та його братом Мстиславом Тмутараканським, який 1024 р. захопив Чернігів і переміг брата у битві під Лиственном. 1026 р. вони уклали мирну угоду, за якою вперше було розділено Русь-Україну по Дніпру. “И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русьскую землю: Ярославъ прия сѣю сторону (Правобережжя. — *В. Р.*), а Мѣстиславъ-ону”². Після смерті Мстислава у 1036 р. чернігівський стіл було ліквідовано. Однак не минуло й двох десятиліть, і поділ по Дніпру знову відновлено: після смерті Ярослава Мудрого на Дніпровському Лівобережжі виникають особні князівські столи з центрами в Чернігові і Переяславі.

Пам’ять про цю подію залишила помітний слід у суспільній свідомості тогочасної еліти. Обґрунтовуючи право на володіння спадщиною своїх батьків і дідів, князівські клани незмінно посилялися на той прецедент. Наприклад, під час конфлікту 1095 р. між київським князем Рюриком Ростиславичем і чернігівськими Ольговичами останніми було запропоновано “нѣ искати отцины нашѣя, Кыѣва и Смолѣньська, подѣ нами и подѣ нашими дѣтѣми, и подо всимѣ нашимѣ Володимѣримѣ плѣмѣнѣнѣмѣ: како насѣ раздѣлилъ дѣд насѣ Ярославъ по Днѣнпрѣ (виділено мною. — *В. Р.*), а Кыѣвъ вы не надобѣ”³.

Хоч політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра. У давньоруських літописних текстах Правобережжя виступає зазвичай як “ця” або руська сторона Дніпра, на відміну від ворожого Лівобережжя (власне степового коридора, який закінчувався під сучасним Борисполем), де господарювали половці. Принагідно зауважу, що архаїчна семантика цього етноніма уособлювала для київських книжників “ону” сторону Дніпра. На цьому протиставленні обох його берегів (“об он пол” = половці) й утворився цей специфічно давньоруський етнікон⁴. Слід пам’ятати, що у христології праву сторону пов’язують із життям, а ліву — зі смертю. Остання має переважно негативне значення й сприймається як “жахливе передчуття нещастя і хвороб”⁵.

Під час монголо-татарської інвазії 1237—1241 рр. чи не найсильніше постраждали землі-князівства Дніпровського Лівобережжя. Переяславське князівство, що було своєрідним політичним продовженням Києва, припинило своє існування, перетворившись на буферну зону між володіннями руських князів і Золотою Ордою. Натомість вогнище державного життя продовжувало жевріти на Чернігово-Сіверщині. Прикметно, що у літописних джерелах Північне Лівобережжя називалося чернігівською стороною, а з другої половини XIII ст. воно знає ще й як “Задніпров’я”. Ці землі потому опинилися у сфері впливу Литви, а з початку XVI ст. — Московської держави. Натомість Правобережна Україна перейшла з-під влади Великого князівства Литовського до польської корони. За таких

умов, як слушно зауважив О. Є. Пресняков у нещодавно обнародуваній його праці “Упадок Киева и исторический путь Украины”, “... территория Украины не могла в силу чрезмерно тягостных и сложных условий выйти из состояния постоянных колебаний, неопределенности и крупных изменений. Сжатая внешними силами на заднепровском юго-западе, Украина только в начале XVII века перекидывается снова на левый берег Днепра, сюда переносит свой центр, устремляется дальше к Востоку, возрождая в новой форме колонизационные тенденции Древней Руси”⁶.

У першій половині 60-х років XVII ст., з появою на теренах України двох гетьманських урядів, знову з’являється в історичних джерелах й поділ на “тогобічну” й “цьогобічну”. Цей політико-географічний поділ, що зумовив належність різних частин України до певних етноцивілізаційних просторів, мав згубні, відчутні й дотепер наслідки. Розчленувавши національне тіло на дві України — Правобережну й Лівобережну, він тим самим ніби зцементував сегментованість українського соціуму. Усвідомлення політичною елітою України спільності своєї історії і своєї землі по обох берегах Дніпра, або мовлячи в дискурсі XVII ст. “єдиноутробного братства... посім і потім боку Дніпра”, зберігалось в політико-ідеологічній думці. Так, однією із засадничих ідей Конституції Пилипа Орлика була концепція єдності території: обох берегів Дніпра (Ukraina ab utraque parte Borysthenis)⁷.

Однак “ідеали нації”, зазначав Арнольд Дж. Тойнбі, несумісні з цілісністю цивілізації — регіональної культурно-політичної спільноти. Цивілізаційно-політичні і культурні відмінності Правобережної й Лівобережної України визначали особливості формування національно-культурної ідентичності українства в ранньомодерну добу та новітні часи, зумовивши сьогоднішню культурно-психологічну дихотомію українського Сходу й українського ж Заходу.

¹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 11.

² Там же. — С. 100.

³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 462.

⁴ С к р ж и н с к а я Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. — 1985. — Т. 46. — С. 255—276.

⁵ М а у р і т с с о н М а к с и м. Символіка правої та лівої сторін у Біблії та середньовічній мистецтві // Католицький щорічник. — К., 1996. — С. 197.

⁶ П р е с н я к о в А. Е. Упадок Киева и исторический путь Украины // Родина. — 1999. — № 8. — С. 57.

⁷ P r i s a k O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe / Essays in Honor of Roman Szporluk. — Harvard Ukrainian Research Institute. 2000. — P. 475—496.

С. П. СЕГЕДА (Київ)

Етногенетичні процеси на території Русі-України за даними антропології

Відомо, що дані антропології — науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі — містять важливу етногенетичну інформацію. Передаючись від покоління до покоління, антропологічні ознаки відіграють роль своєрідних біологічних “міток”, які: а) дають можливість визначити ступінь фізичної (морфо-фізіологічної) спорідненості людських колективів

вів; б) з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; в) визначити співвідношення місцевої та пришлої людності в етногенетичних процесах; г) висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні давніх та сучасних народів; д) намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків¹.

За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватися шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільності є безперечним доказом контактів — часом вимушених, а інколи й добровільних — з пришлыми колективами.

Антропологічний склад людності південноруських земель розглядався в працях В. В. Бунака, Т. І. Алексєєвої, М. С. Великанової та інших дослідників. Опубліковані в них матеріали дають змогу в загальних рисах реконструювати основні напрямки етногенетичних процесів, що мали місце на теренах Русі-України на рубежі I—II тис. н. е. Висхідним моментом їх аналізу є наявність кількох окремих морфологічних варіантів, “фізичними” носіями яких були нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів.

Населенню Середньої Наддніпрянщини (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) здебільшого були властиві риси мезодоліхокранного типу з помірними розмірами обличчя. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялися від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя були схожими з черепами нащадків древлян. З наведеного можна дійти висновку про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини.

У верхів'ях Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувалися древляни, виокремлювався мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти були поширеними й на захід від окресленої території — у верхів'ях Стира та Горині, де вони пов'язані з курганными похованнями на горизонті. Що ж до поховань у ямах під курганными насипами, які дедалі частіше зустрічаються в межириччі Стира та Горині — ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, відрізняючись від нього видовженішою, трохи нижчою черепною кришкою та дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, характеризувалося мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же можна пояснити відмінності фізичного типу окремих груп людності Русі-України?

Перше. Ще відомий дослідник слов'янських старожитностей чеський вчений Л. Нідерле дійшов висновку про те, що праслов'яни не були однорідними в антропологічному відношенні, хоча й мали деякі спільні риси, наприклад, широколицість. “Безсумнівно, — писав дослідник, — вони не відзначалися ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...”². Неоднорідність фізичного типу праслов'ян пояснюється тим, що їхні морфологічні особливості формувалися на дуже великій території (від верхньої та середньої течії Західної Двіни на півночі до лівих притоків Дунаю в його середній течії на півдні, від верхньої та середньої течії Вісли на заході до середньої та нижньої течії Дніпра на сході), розташований на стику ареалів

північноєвропеїдної довгоголової світлопигментованої та південноєвропеїдної короткоголовішої темнопигментованої рас³. У цій зоні здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатися “праслов'янським”. Їхньою спільною рисою була відносна широколицість.

Друге. Розселяючись на території Східної Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що привело до певних змін їхнього фізичного типу.

Аналіз краніологічних даних з середньовічних некрополів Русі-України свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян найбільш виразно простежується серед нащадків літописних древлян, волинян і тиверців. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеїдів. На думку багатьох дослідників, відносна широколицість західної групи східнослов'янських племен і балтів є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи⁴.

Приналежність північно-західної групи літописних племен Русі-України до північних європеїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною посилення північноєвропеїдних рис серед древлян і волинян стали контакти цих племінних угруповань з ятвягами, присутність котрих на території Правобережного Полісся засвідчують археологічні дані⁵.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Північної Буковини і Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки тиверців і уличів. Аналізуючи морфологічні витоки слов'ян у цих регіонах, М. С. Великанова вказала на різкі відмінності між ними та їхніми безпосередніми попередниками — носіями черняхівської культури. Ці відмінності настільки очевидні, що, за словами дослідниці, “повністю виключають імовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я пришим”⁶. Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М. С. Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

На іншій основі склався антропологічний тип населення Середньої Наддніпрянщини, де в другій половині I тис. існував могутній полянський племінний союз. Як і решті середньовічних східних слов'ян, йому були властиві специфічні пропорції лицьового скелету (відносно низьке обличчя, низькі орбіти та досить широкий ніс), за якими він відрізнявся від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабкіше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, вони дуже схожі. Це, на думку М. С. Великанової, “дає змогу припустити певну роль черняхівського елемента в формуванні антропологічного типу полян”⁷. Ще категоричніше з цього приводу висловилася Т. І. Алексеева: “Поляни, по суті, є безпосередніми нащадками черняхівців”⁸. Однак це, безумовно, перебільшення: фізичні риси русичів Середньої Наддніпрянщини склалися в процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, мабуть, були племена празької культури.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліпльавська та інші групи). Показовою щодо цього є краніологічна серія з некрополя XI—XII ст. біля с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псьол: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам відносно масивного компонента. Що ж до назомалярного та зигомаксиллярного кутів, які є мірилом сплюснення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до аланської верхньосалтівської серії⁹. З наведеного випливає, що антропологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох морфологічних компонентів: “власне слов'янського”, черняхівського та салтівського (аланського).

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилося питання про роль кочівницького (східного) компонента в формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини і знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях цих регіонів. Ще наприкінці минулого століття археолог Д. Я. Самоквасов отримав з давньоруських курганів Канівщини невелику краніологічну серію, яка характеризувалася брахікранією, великими розмірами обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом випинання носа. За цими ознаками вона близька до черепів із Зливкінського могильника VII—IX ст., залишеного тюркомовними протоболгарськими племенами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі (могильники біля сіл Миколаївка, Хутір Половецький, Яблунівка)¹⁰.

Прикметно, що вплив кочівницького компонента (збільшення діаметра вилиць, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа і т. п.) фіксується і серед сучасного населення Південної Київщини, Черкащини та Полтавщини, де давньоруські літописи розмішують поселення торків, чорних клобуків, половців та ін. Все ж його роль у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати; згадані морфологічні риси можна “влловити” лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються “еталоном” європеїдної раси¹¹.

У давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компонента в формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Зауважимо, що, за даними Т. І. Алексєєвої, пересічний германець доби середньовіччя характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин¹².

На особливу увагу заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідки походить багато варязьких речей. На думку Г. П. Зіневич, вона репрезентує слов'янську групу, найімовірніше, локальну групу сіверян¹³. Однак відносна низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії вказують на присутність у ній германського морфологічного компонента, що й підтверджують підсумки порівняльних досліджень, проведених нещодавно санкт-петербурзькими антропологами С. Л. Санкіною та О. Г. Козінцевим¹⁴.

Т. І. Алексеева зробила спробу визначити його наявність ще в двох серіях давньоруського часу: з чернігівських та київських некрополів і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії, яка більше, ніж інші давньоруські групи Східної Європи, відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, "...жодних слідів (варягів) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено"¹⁵. Це ж стосується сільської людності київських земель.

Присутність варягів у князівських дружинах безперечна: вона засвідчена численними писемними джерелами. Можливо, на висновки Т. І. Алексеевої вплинула та обставина, що для висвітлення даної проблематики вона залучала лише середні значення ознак у київській серії. Природно, що серед похованих у київських некрополях переважали вихідці з південноруських земель.

Загалом антропологічний склад населення південноруських земель склався в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так і частково неслов'янського походження. В ньому знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України і за її межами впродовж кількох тисячоліть.

¹ Дебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Советская этнография. — 1952. — № 1. — С. 22—35.

² Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 26.

³ Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Антропология о происхождении славян // Природа. — 1989. — № 1. — С. 66.

⁴ Детальніше про це див.: Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 244—251.

⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 105.

⁶ Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф., Великанова М. С. Бранештский могильник IX—X вв. — Кишинев, 1984. — С. 95.

⁷ Великанова М. С. Палеантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 110.

⁸ Алексеева Т. С. Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. — М., 1974. — С. 75.

⁹ Дяченко В. Д., Pokas П. М., Сухобок О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (на материалах могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 24.

¹⁰ Наджимов К. Н. О черепях Зливинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — 1955. — Вып. 24. — С. 66—74; Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967. — С. 122; Орлов Р. С., Моця А. П., Pokas П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 59.

¹¹ Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 275.

¹² Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 257.

¹³ Зиневич Г. П. До антропологии Шестовицького могильника // Матеріали з антропологии України. — К., 1961. — Вып. 2. — С. 47.

¹⁴ Санкина С. Л., Козинцев А. Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — Вып. 1. — С. 103.

¹⁵ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — С. 267.

СТАТТІ

До 10-річчя проголошення незалежності України

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Утвердження незалежної України: перше десятиліття *

3. Україна між Сходом і Заходом

Міжнародні умови, в яких розвивалася Третя українська революція, були сприятливими. Внаслідок унікального збігу історичних обставин Україна могла сподіватися навіть на політичну підтримку ельцинської Росії. В існуванні незалежної України були зацікавлені національні республіки колишнього Радянського Союзу і країни Центрально-Східної Європи.

Американські правлячі кола й союзники США у Західній Європі сприйняли раптове зникнення СРСР з мішаними почуттями. Розпад наддержави означав розповзання колосального ракетно-ядерного потенціалу і звичайних озброєнь по нових державних утвореннях, від яких можна було чекати всіляких несподіванок. Разом з тим зникнення Союзу РСР ліквідувало радянський виклик НАТО. Північноатлантичний альянс був зацікавлений в утвердженні незалежності України. Без неї реставрація радянської наддержави ставала проблематичною.

Україна постійно переконувала Європейське співтовариство у своїй неагресивності. Ще в Декларації про державний суверенітет Верховна Рада проголосила, що Україна стане нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Українська дипломатія розпочала активну діяльність відразу після Акта проголошення незалежності. В центрі її уваги були країни Північної Америки, Західної і Центрально-Східної Європи.

6—8 вересня 1991 р. відбувся офіційний візит делегації на чолі з міністром закордонних справ А. Зленком у Республіку Польща. Слідом за цим 4 жовтня в Польщу поїхав прем'єр-міністр В. Фокін.

З великим зацікавленням придивлялася до пострадянської України канадська громадськість. Українська національна меншина в Канаді була однією з найчисленніших і політично активних. Якраз тоді вона організувала урочисті заходи, присвячені 100-літтю прибуття до Канади перших українських поселенців. 7 вересня 1991 р. Л. Кравчук надіслав з цієї нагоди вітання генерал-губернатору Канади, українцю за походженням Р. Гнатишину і прем'єр-міністру Б. Малруні. Через два дні у Києві було урочисто відкрите генеральне консульство Канади в Україні. 22 вересня з візитом у Канаду вилетів Л. Кравчук.

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — № 2.

На зворотному шляху голова Верховної Ради здійснив короточасну поїздку у Вашингтон. Наслідком її став візит у Київ 20 вересня міністра фінансів США Н. Брейді. Україна гостро потребувала кредитів від США і контрольованих американцями міжнародних фінансових організацій, щоб забезпечити непростий процес виведення своєї економіки з єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

У Європі увагу українських дипломатів особливо привертала економічно могутня Німеччина. 23 вересня в Київ прибув міністр фінансів ФРН Т. Вайгель. 5 жовтня Л. Кравчук зустрівся з головою бундестагу Р. Зюсмутом. 17 жовтня відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Г.-Д. Геншера.

На початку вересня у Києві побував державний міністр, міністр економіки, фінансів та бюджету Франції П. Береговуа. Результатом цієї поїздки стала організована французькими дипломатами зустріч у Парижі Л. Кравчука з президентом Франції Ф. Міттераном. Однак українсько-французькі зв'язки розвивалися уповільнено.

22 жовтня з офіційним візитом у Бразилію вилетіла урядова делегація України на чолі з В. Фокіним. У цій країні після Першої світової війни теж сформувалася українська меншина, яка налічувала близько 100 тис. чол.

Пізньої осені 1991 р. Україна на короткий час опинилася в центрі уваги зарубіжних дипломатів і журналістів. Референдум 1 грудня викликав загальну заінтересованість. У репортажах з Києва політичні оглядачі підкреслювали колосальне значення цієї події для Європи і всього світу.

Реакція світового співтовариства на результати референдуму була несподівано дружною. Відразу після оголошення його офіційних результатів, 2 грудня про визнання України заявили Канада і Польща. 3 грудня Україну визнала Угорщина. Цього дня відбулася телефонна розмова голови Верховної Ради Л. Кравчука з президентом США Дж. Бушем. Останній привітав український народ зі здобуттям незалежності, а Л. Кравчука — з обранням на посаду Президента. Однак американці не поспішали визнати Україну. Вони бажали ретельно вивчити всі аспекти, пов'язані з розподілом радянського військового потенціалу.

4 грудня Україну визнали сім країн: дві південноамериканські (Аргентина і Болівія), дві європейські (Болгарія і Хорватія) і три республіки ще існуючого офіційно СРСР (Латвія, Литва, Росія). 6 грудня про визнання заявили Естонія й Куба, 8 — Чехо-Словаччина, 12 — Грузія, 16 — Туреччина, 18 — Вірменія, 19 — Швеція, 20 — Киргизія і Туркменистан, 21 — Азербайджан.

У Київ 7 грудня прибув спеціальний представник президента Сполучених Штатів Америки Т. Найлс. 18—19 грудня відбувся робочий візит державного секретаря США Дж. Бейкера. Після цього 25 грудня Дж. Буш у зверненні до американського народу заявив про визнання незалежної України і встановлення з нею дипломатичних відносин.

Всього за грудень 1991 р. незалежну Україну визнали 68 держав світу.

Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки і співробітництва в Європі (з 1995 р. — Організації з безпеки і співробітництва в Європі, скорочено ОБСЄ. — Авт.).

Після прийняття Акта проголошення незалежності українська політична еліта вдруге пережила глибокий психологічний шок, пов'язаний з радикальною зміною стратегічних орієнтирів.

Перший шок, як зазначалося раніше, був пов'язаний з реаліями внутрішнього життя: необхідністю зміни ставлення до радянського минулого і вимушеної згоди на “привласнення” спадщини УНР. Шок подолали до-

ситься швидко, хоча “вивітрювання” радянської спадщини в різних сферах суспільно-політичного життя та побуту розтягнулося на багато років. Наприклад, тільки після проголошення незалежності почалося перейменування вулиць і майданів. Започаткувала цю кампанію (яка й досі в масштабах всієї країни не завершена) 11 жовтня 1991 р. Житомирська міськрада. Відповідній постанові була надана обережно-нейтральна форма “повернення історичних назв”. Більш рішучим виявився виконком Луцької міськради, який 30 жовтня 1991 р. розпорядився перейменувати всі вулиці з радянськими назвами.

Другий психологічний шок пов’язувався вже з реаліями міжнародного життя, а саме: необхідністю радикальної зміни ставлення до безкомпромісного противника СРСР у “холодній війні” — Організації Північноатлантичного договору.

Звільняючись від радянського диктату, країни Центрально-Східної Європи негайно починали шукати контактів з НАТО, щоб забезпечити свою національну безпеку. Подібну стратегію обрали під час розвалу Союзу РСР й держави Балтії.

Ті, хто визначав українську зовнішню політику після серпня 1991 р., чудово розуміли необхідність налагодження дружніх стосунків із США і країнами Західної Європи. Лише такі стосунки могли забезпечити досягнення реальної незалежності. Однак треба було долати глибоку ідеологічну відразу до НАТО, яка виховувалася з дитячих років у всіх радянських людей.

Реалізуючи курс на зближення з колишнім ворогом, Верховна Рада 24 жовтня 1991 р. підтвердила без’ядерний статус України¹. Парламентарії запевняли, що успадкований від СРСР третій за розмірами у світі ракетно-ядерний потенціал Україні непотрібний.

Зі свого боку, політичне і військове керівництво НАТО з початку 90-х рр. активізувало контакти з країнами Центральної та Східної Європи. На Лондонській зустрічі глав держав-членів НАТО у липні 1990 р. було схвалено звернення до урядів СРСР, Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Болгарії та Румунії з пропозицією встановити з цією організацією регулярні дипломатичні контакти. В листопаді 1990 р. у Парижі члени НАТО і ці країни — члени Організації Варшавського договору (ОВД) підписали спільну декларацію, в якій заявили, що віднині не вважають один одного супротивниками².

1 липня 1991 р. відбувся офіційний розпуск ОВД. Через три місяці після цього на зустрічі у Кракові міністри закордонних справ Польщі, Угорщини і Чехо-Словаччини оголосили про бажання своїх країн увійти до Північноатлантичного альянсу. Звичайно, тоді мова йшла про досить віддалене майбутнє. Посткомуністичним країнам треба було не тільки створити повноцінну ринкову економіку, але й перевести на стандарти НАТО свої збройні сили.

У листопаді 1991 р. у Римі глави держав та урядів НАТО схвалили нову стратегічну концепцію. Вона розглядала співробітництво з новими партнерами у Центральній і Східній Європі як невід’ємну складову загальної стратегії Альянсу. Планувалося істотно зменшити чисельність Об’єднаних збройних сил і ширше використовувати багатонаціональні військові формування.

Одночасно з прийняттям нової стратегічної концепції глави держав та урядів НАТО виступили з Римською декларацією про мир і співробітництво. В ній визначалися напрями, в яких мала здійснюватися нова стратегічна концепція Альянсу, а також політика НАТО щодо розвитку партнерства і співробітництва з країнами Центральної й Східної Європи. Декла-

рація підтверджувала прагнення НАТО до підвищення ролі Ради з безпеки та співробітництва в Європі. Підкреслювалося, що Північноатлантичний альянс підтримує кроки у напрямку до ринкових реформ, здійснювані посткомуністичними країнами, і пропонує їм практичну допомогу для подолання труднощів перехідного періоду. З метою нагляду за розвитком зв'язків з країнами Центральної та Східної Європи створювалася Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС)³.

На початку грудня 1991 р. у Брюсселі відбулася нарада країн — членів НАТО, присвячена результатам українського референдуму. Вона підтвердила доцільність нової стратегічної концепції, затвердженої місяцем раніше у Римі. В установчому засіданні Ради північноатлантичного співробітництва, яке було проведене 20 грудня, взяли участь міністри закордонних справ країн НАТО і дев'яти країн Центрально-Східної Європи, у тому числі Латвії, Естонії та Литви. У березні 1992 р. учасниками процесу співробітництва в рамках РПАС стали одинадцять держав колишнього Радянського Союзу, у тому числі й Україна⁴.

Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалось утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів СНД.

Президент і Верховна Рада України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД. Але вони не бажали перетворення Співдружності у воєнно-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. За 1992—1993 рр. у СНД було прийнято близько 400 різних угод, рішень та інших директивних документів, у тому числі й таких, що надавали інститутам Співдружності наднаціональні функції. Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини документів, які не загрожували підризом державного суверенітету⁵.

Проблеми у відносинах з Росією почали виникати через дві доби після всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вощанов заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента після запиту МЗС України дезавувала цю заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який не тільки підтримав висунуту Вощановим територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала настільки гостро, що Б. Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О. Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

Однак у свідомості переважної більшості росіян уявлення про “велику і неділиму Росію” переборювалися з величезними труднощами. Відпадіня України сприймалося особливо болюче внаслідок спільності історії й духовної близькості українців і росіян. Свою ворожість щодо української державності російські політики-популісти часто демонстрували тільки тому, щоб піднести свій рейтинг. Тому українсько-російські відносини час від часу загострювалися.

Той же Руцькой 30 січня 1992 р. у газеті “Правда” виступив зі статтею, в якій дозволив собі такі вирази: “Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над “і” та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар’єризму ввігнати її в кордони ХІІ ст.”

Найбільш болючою в українсько-російських відносинах стала кримська проблема. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Кримський півострів було передано Україні у 1954 р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. За вказівкою М. Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула президія Верховної Ради РРФСР. У присутності і за згоди Кримської облради та Севастопольської міськради було прийняте позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв’язки Криму й України. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. прийняла указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія Верховної Ради Союзу РСР затвердила указ і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з додержанням передбачених Конституцією СРСР процедур.

Звичайно, твердження про юридичну силу рішень конституційного значення у тоталітарній державі позбавлені реального змісту. Парламент пострадянської Росії даремно оперував беззмістовними поняттями, висувачи територіальні претензії до сусідньої країни. Зміни у складі республік СРСР завжди визначалися волею вождя. У даному разі перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов розпорядився Кримом не так, як його попередники. Він пропрацював в Україні десяток років і не боявся збільшувати її територію. Навпаки, в ленінські або сталінські часи радянській Україні не дісталися ні Крим, ні Кубань. Таврійська губернія проіснувала понад сотню років як економічно цілісна територія, але після 1917 р. була поділена навпіл через політичні причини.

Уряд України не розглядав Крим як об’єкт українсько-російських відносин і розв’язував існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Найбільш актуальною була проблема повернення виселених у 1944 р. кримських татар. Коли Радянський Союз розпався, витрати на переселення та облаштування кримських татар на нових місцях всією вагою лягли на мізерний український бюджет.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. — Автономної Республіки Крим). За “доброзичливими” порадами з Москви Верховна рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Разом з тим він переніс вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Маючи головну базу в Севастополі, флот налічував близько 300 кораблів

переважно застарілих конструкцій. Найсучасніші судна Росія своєчасно вивела з акваторії Чорного моря.

Принципи поділу флоту між Україною та Росією і його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Домовленість не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела у відповідність до Конституції України конфліктні статті Конституції Криму.

Російські законодавці, однак, не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Остання у липні 1993 р. прийняла рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Б. Єльцин змушений був дезавувувати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило схаменутися російських політиків. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Показником досягнутого консенсусу політичних сил України в сфері міжнародного життя стали схвалені 2 липні 1993 р. Верховною Радою Основні напрями зовнішньої політики. У цьому базовому документі затверджувалися такі основоположні принципи:

- утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- включення національного господарства у світову економічну систему;
- збереження територіальної цілісності держави і недоторканості її кордонів;
- поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Ця програма міжнародної діяльності була зваженою і цілісною. І все-таки становище України в Європі й у світі залишалося в перші роки незалежності нестійким і невпевненим. Вихідці з компартійно-радянського апарату разом з невеликою групою колишніх дисидентів та представників творчої інтелігенції, які теж пробивалися до влади, у нових умовах лише звикали до спілкування із зарубіжною політичною елітою. На Заході теж не відразу при звичаїлися до відсутності Радянського Союзу і появи однополюсного світу.

Факти свідчать, що Росія робила все, щоб повернути втрачені території. Економічна залежність, помножена на родинні або інші зв'язки мільйонів людей в обох країнах, змушувала керівників України постійно погоджуватися на компроміси. Проте вони успішно уникали пасток, що розставлялися перед молододою державою у вигляді подвійного громадянства, другої державної мови, наднаціональних органів СНД тощо. Протидія колосальному зовнішньому і навіть внутрішньому (особливо в Криму) тиску стала можливою завдяки зростаючій підтримці країн Заходу, які провадили на теренах Східної Європи власну гру.

В ці роки народилась українська багатовекторна зовнішня політика. Її критикували, з неї кепкували, але державний корабель України долав перешкоди, постійно залишаючись на плаву.

Щоправда, на цьому кораблі було надто багато капітанів. Жодний з них не знав, як вирватися з глухого кута, до якого потрапили всі посткомуністичні країни на початку 90-х рр.

4. Політичне і соціально-економічне становище в перші роки незалежності

Перехід від диктатури до демократії відбувся в СРСР внаслідок поступового саморуйнування побудованої верхівкою КПРС системи влади та господарювання. Трансформація владної конструкції виявилася не одномоментною, як у революціях класичного типу, а поступовою, еволюційною.

Еволюція почалася зі звільнення органів радянської влади від компартійного диктату й організації вільних виборів до них. Коли Верховна Рада України легітимно суверенізувалася, вона схвалила концепцію конституційного устрою, характерного для всіх демократичних країн, тобто з поділом державної влади на “гілки” — законодавчу, виконавчу і судову. Після цього найбільш логічним кроком парламенту було запровадження найвищої при демократичному устрої державної посади — Президента України. Президент виступав гарантом забезпечення суверенітету України і керував системою органів державного управління — радянських за своїм походженням.

Найвищі органи радянської влади в СРСР і союзних республіках набули демократичних форм ще за Основним законом 1936 р. (в Україні відповідно — 1937 р.). Однак поділ радянських органів на “гілки” влади мав декларативний характер. Формально і по суті вони пристосовувалися до диктатури компартійних вождів. Збереження переважної кількості статей Конституції УРСР 1978 р. у діючому стані після запровадження посади Президента України не могло не позначитися негативно на взаємодії органів державної влади. У свою чергу, органічні недоліки у владних конструкціях в поєднанні з неререформованістю успадкованої від радянських часів і вже напівмертвої системи господарювання згубно позначилися на політичному та соціально-економічному становищі України.

Громадяни республіки обирали першого президента одночасно з визначенням своєї позиції у найбільш доленосному питанні: бути чи не бути Україні незалежною? Про поєднання цих двох різнорідних питань потурбувався голова Верховної Ради Л. Кравчук. Попереднє політичне життя зробило його досвідченим майстром політичної боротьби, і він вправно маніпулював різноспрямованими течіями у парламенті. Досить упевнено голова парламенту справлявся і з проблемами внутрішнього та міжнародного життя республіки у надзвичайно складний період між проголошенням незалежності і легітимізацією цього акта на референдумі.

Гнучкість Л. Кравчука полягала не стільки у розв’язанні проблем, які здавалися (а нерідко й насправді були) нерозв’язними, скільки у вмінні відкладати їх на майбутнє без видимої шкоди для поточного стану речей. Кмітливі громадяни раніше від професійних політологів помітили цю особливість висунутого революційною добою лідера і поставилися до неї якщо не позитивно, то з розумінням. Прагматичне “маємо те, що маємо” увійшло в розмовну мову.

Л. Кравчук не випадково об’єднав референдум з президентськими виборами. Таке поєднання не залишало шансів на успіх іншим претендентам. Голова парламенту переконливо демонстрував суспільству свою здатність утримувати в республіці мир і спокій у тій катастрофічній ситуації, коли руйнувалися конструкції тоталітарного ладу і розпадалася ще недавно могутня наддержавна.

Політичне становище після референдуму стабілізувалося. Але виборці, які проголосували за незалежну державу на чолі з досвідченим політичним діячем, даремно сподівалися на те, що країна наздожене за рівнем матеріального добробуту розвинуті демократії Європи. Ніхто не уявляв собі, наскільки міцно тримає мертве минуле громадян пострадянської України. Не уявляв собі цього й новообраний президент, весь політичний досвід якого був малокорисним за обставин, що змінилися.

Узагальнюючих досліджень про повернення пострадянських республік до демократії і ринкової економіки ще ніхто не встиг створити. Те, що відбувається на наших очах, нерідко позбавлене логіки й смислу. Та не варто у цьому звинувачувати окремих осіб. Посткомуністичні й особливо пострадянські країни опинилися в ситуації, яка не мала аналогів у попередній історії. Вони змушені просуватися вперед методом проб і помилок. Власне, коротке президентство Л. Кравчука якраз і являло собою найбільш яскравий приклад подібного просування.

При запровадженні президентської посади Верховна Рада внесла в Конституцію 1978 р. доповнення такого змісту: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. Разом з тим в Основному законі зберігалася норма, яка була ключовою в усіх радянських конституціях: “Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Радам народних депутатів”.

Заснування президентської посади й обрання першого Президента України не припинило дії цієї норми. Виходило так, що Л. Кравчук опинився у неможливо складному становищі відразу після того, як оселився в Маріїнському палаці. Верховна Рада, яка до президентських виборів поводи́ла себе досить слухняно у вправних руках голови, раптом перетворилася для нього на протидіючу силу.

Це протистояння між Президентом України і Верховною Радою мало не особистісний, а інституціональний характер. Радянські органи були складовою частиною диктаторського владного тандему “компартия — ради”. Після позбавлення партійних комітетів влади й тим більше — після зникнення КПРС вся влада, що залишалася, по суті, диктаторською, зосередилася в системі рад. Верховна Рада як найвища ланка цієї системи була законодавчо-розпорядчою владою, а місцеві ради мали характер розпорядчих органів з правом виносити постанови, обов’язкові для утворюваних ними виконкомів. Верховна Рада теж мала “виконком” — Кабінет міністрів. Президент не вписувався в таку систему влади.

Однак ради завжди були не носієм диктатури, а “передавальним пасом” від партії до мас. Після зникнення партії з історичної арени можливості апаратників маніпулювати виборчим процесом обмежилися, а вплив електорату на ради відповідно зріс. Не маючи реальних повноважень, зіставляваних з повноваженнями КПРС, ради не змогли задовільно реалізувати свою владу. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилалася некерованість процесами суспільного розвитку. Це негативно позначалося на повсякденному житті. Адже держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки виробничих потужностей.

Тим не менш, керівні працівники радянських установ не бажали поступатися владою президентській виконавчій вертикалі, яку почав виводувати Л. Кравчук. Народні депутати не хотіли обмежуватися рутинною законотворчою роботою. Їх більше вабили розпорядчі функції влади. Адже вони були пов’язані з рухом матеріальних цінностей і кар’єрами працівників державного апарату.

Характерно, що лозунг повновладдя рад до запровадження посади Президента України Л. Кравчук цілком підтримував. Через три місяці після проголошення Декларації про державний суверенітет він прийняв рішення про заснування щоденної парламентської газети. З 1991 р. ця газета під назвою “Голос України” почала виходити. Замість звичного для радянських видань гасла “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!” газета обрала інше: “Владу — Радам!” На противагу правилам орфографії термін “Ради” у множині писали з прописної літери, як у радянські часи (це гасло зникло з першої сторінки парламентської газети тільки через десять років).

Представницькі функції Президента України, особливо у міжнародній сфері, ніким не оспорювалися. Роль його як глави виконавчої влади теж не піддавалася сумніву, передусім з боку прем’єр-міністрів радянської школи — В. Масола і В. Фокіна. Однак конституційна розмитість повноважень призводила до постійного “перетягування ковдри” у відносинах між Президентом і парламентом. Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу як орган, який мав виробляти основні напрями і принципи діяльності установ виконавчої влади з питань внутрішньої й зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку.

Поява Державної думи свідчила про намір Л. Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. У цьому була певна логіка, тому що законодавча діяльність не встигала за життям. Багато часу народні депутати витрачали на розв’язання поточних питань управління державою як на колективних засадах, тобто через розгляд справ у парламенті, так і на індивідуальній основі — лобістською діяльністю.

Появу Державної думи депутати зустріли в багнети. Наразившись на таку реакцію, Л. Кравчук через дев’ять місяців розпустив цей мертвонароджений орган. Більш актуальною справою для нього була побудова вертикалі виконавчої влади.

З подання Л. Кравчука Верховна Рада ухвалила в березні 1992 р. закон про запровадження посади представника Президента України. Встановлювалося, що він є найвищою посадовою особою виконавчої влади, тобто главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування. В його функції входило забезпечення реалізації законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влад, контроль за діяльністю місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від підпорядкування й форм власності. Однак представник Президента України не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад навіть у випадку, якщо вони суперечили закону. Він міг лише тимчасово призупинити їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку.

Відносини між представниками президентської і парламентської вертикалей влади залишалися неокресленими. Під час внесення змін та доповнень у Закон України про представників Президента в березні 1993 р. Верховна Рада внесла уточнення: голови обласних і районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента України, було проігнороване.

Від “перетягування ковдри” між Президентом і Верховною Радою сильно страждала урядова діяльність. За Конституцією 1978 р. глава уряду, який висувався на свою посаду Президентом, мав затверджуватися головами половини складу депутатів Верховної Ради плюс один голос (226) і був підзвітний парламенту в своїх діях. Якщо він мав намір здійснювати

продумані й узгоджені дії у неймовірно важкій ситуації переходу до ринку, то повинен був думати, як прослизнути між Сциллою президентської адміністрації і Харибдою малоструктурованих у політичному відношенні народних депутатів. Найголовнішим, однак, було те, що прем'єр-міністр залишався сам на сам з мільйонами людей, заробітна плата або пенсії яких прямо залежали від стану державного бюджету.

У квітні 1991 р. хвиля страйкових виступів, активну роль у яких відігравали студенти, змусила В. Масола подати у відставку. На чолі Кабінету міністрів було поставлено досвідченого урядовця В. Фокіна, який в уряді В. Масола працював першим заступником прем'єр-міністра. В. Фокін протримався 17 місяців, впродовж яких економічне становище країни невинно погіршувалося.

Погіршення економічного становища в Україні було наслідком переплетення ряду причин. Безумовно, у першу чергу воно пояснювалося ціновими зрушеннями, викликаними переходом від командної до ринкової економіки. Найбільш рельєфно катастрофічне для народного господарства України зростання цін проявилось в сфері енергопостачання.

Починаючи пропагандистську кампанію за незалежність, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці з даними про душеве виробництво головних видів промислової продукції в Україні і про виробництво національного доходу на душу населення. Таблиці були цілком переконливі. За десятиліття розвитку у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу республіка досягла істотних результатів у розвитку економіки. Однак ці таблиці не показували всієї глибини залежності України по енергоносіях від інших регіонів СРСР.

Українське господарство завжди постачалося власним вугіллям — донецьким. Довгі десятиліття Україна була основною паливною базою Російської імперії і СРСР. Після того, як вугілля почало витіснятися більш дешевими видами палива, промисловість та інші галузі виробництва в усьому світі стали залежними від нафти і газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було обмаль, а поклади шебелинського газу швидко вичерпалися. Впродовж останніх 30 років існування Союзу РСР нафта й газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів. При цьому нафтогазове паливо реалізовувалося за цінами, що в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже цілковитим браком енергозберігаючих технологій.

Після відкриття кордонів процес вирівнювання цін став неминучим. Найбільш вражаючий розрив із світовими цінами спостерігався якраз у паливно-енергетичному комплексі. Наслідком цього було спотворення реальної картини виробництва національного доходу в міжреспубліканському розрізі. Коли Україна стала платити справжню ціну за спожитий газ і нафту Росії й Туркменії, питома вага витрат на енергоносії в продукції, яку вона виробляла, істотно зросла. Це автоматично підвищило сукупні витрати виробництва й відповідно зменшило масу обчисленого національного доходу.

Справді, Україна у 1970 р. давала понад 250 млн т умовного палива, а споживала — тільки 210 млн т. У 1990 р. республіка вже була паливодефіцитною і завозила нафту й газ у величезних кількостях: в перерахунку на світові ціни — до 15 млрд доларів США. За 1992 рік Росія підвищила ціну на нафту до 27 % світової, ціна за газ залишалася на рівні 7 % світової. За 1993 рік ціна на обидва види палива дійшла до 100 % світової⁶.

Економія палива за рахунок запровадження енергозберігаючих технологій була неможливою. Навпаки, відсутність коштів на забезпечення по-

точних заходів щодо економії палива в умовах економічної кризи призвела до істотно більшого споживання дефіцитних енергоносіїв. Як результат, енергомісткість виробництва збільшилася з 1991 по 1994 рр. на 54 %⁷.

Замінити куповане в Росії і Туркменії паливо вітчизняним також було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно пристосували для споживання нафти і газу замість вугілля. По-друге, вуглевидобуток не зростав, а скорочувався. По-третє, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті всі плани використання атомної енергії в бік істотного зменшення. В результаті сукупної дії цих чинників споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем економіки.

Не менш важливою причиною особливих труднощів, з якими зустрілася українська економіка після розпаду Радянського Союзу, був високий ступінь її мілітаризації. За директивами з центру промисловість республіки в радянські часи розвивалася в інтересах воєнно-промислового комплексу. Підприємства самого ВПК і обслуговуючі галузі були основою важкої промисловості. За оцінками спеціалістів, воєнно-промисловий комплекс поглинав на початку 90-х рр. від 30 до 40 % обсягу промислового виробництва. На задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше 18 % промислової продукції власного виробництва⁸. Після припинення загальносоюзного фінансування промисловість ВПК стала нагадувати рибу, викинуту на пісок.

Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Тим часом попит населення на промислову продукцію став задовольнятися за рахунок імпорту. Після лібералізації торгівлі товари західних фірм негайно заповнили український ринок. Той невеликий сегмент вітчизняної промисловості, який завжди орієнтувався на широкий ринок, виявився неконкурентоспроможним і почав занепадати.

На перший погляд, так звані “базові галузі” української промисловості, передусім вуглевидобувна і металургія, були винятково розвинутими. В них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів. За випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед європейських країн. Здавалося, що переорієнтувати продукцію базових галузей з ВПК на підприємства, що обслуговували потреби населення, не становитиме особливих труднощів.

Насправді це виявилось майже неможливим. Технічний рівень базових галузей був низьким, тому що вони вже з кінця 60-х рр. не користувалися увагою Держплану СРСР. У розвитку нових потужностей віддавалася перевага регіонам з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва. Зокрема, Донбас відчував гострий дефіцит коштів на технічне оновлення виробництва, тому що загальносоюзні централізовані капіталовкладення спрямовувались у добувну й обробну промисловість Кузбасу.

Технічний рівень промисловості, яка працює в умовах ринку, не залежить від темпів її зростання за рахунок нових потужностей. Коли нові підприємства або нові цехи на діючих підприємствах зовсім не будувалися, технічний рівень існуючого виробництва зростав за рахунок вилучення застарілого устаткування і переобладнання виробництва новими, більш досконалими машинами та механізмами. Інакше промислова продукція ставала неконкурентоспроможною.

Так могла розвиватися й радянська промисловість. Однак за цією схемою дозволялося діяти лише підприємствам воєнно-промислового комплексу. Вони не мали права виробляти неконкурентоспроможну (в умовах

“холодної війни”) продукцію. Та всередині СРСР конкуренції не існувало, держава була єдиним власником всієї промисловості. Як правило, це призводило до уповільненого технічного оновлення існуючих потужностей. Промисловість, яка ніколи не відчувала проблем із збутом (до початку операційного року було вже відомо, кому, що і в яких кількостях постачати), не мала потреби постійно вдосконалювати якість продукції за рахунок технічного переозброєння.

Тому галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень катастрофічно швидко старіли. Існуючі потужності десятиліттями майже не оновлювалися коштом амортизаційних відрахувань. Частка амортизації, що призначалася для цілей оновлення виробництва (реновація), вилучалася в бюджет, після чого використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше — в інших галузях і на інших територіях.

Реновація входила у собівартість продукції. Можливість додаткового (понад фонд нагромадження у національному доході) фінансування капітальних вкладень у галузі, що вважалися пріоритетними, штучно прискорювала темпи їх зростання. Разом з цим це призводило до швидкого знекровлення галузей, які недоотримували створювані в них амортизаційні кошти і водночас волею загальносоюзних відомств позбавлялися достатньої кількості асигнувань на нове будівництво. В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, а й легка та харчова промисловість. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20—30-х рр., постійно відроджувана шляхом капітальних і поточних ремонтів. Кошти на ремонтні роботи давала друга половина амортизаційних відрахувань, яка не вилучалася у підприємств і часто становила єдине джерело для підтримання машин та механізмів у працездатному стані. Експлуатація застарілої техніки призводила до виробництва низькоякісної продукції, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення економічного стану. Низький технічний рівень вуглевидобутку загострив проблему безпеки праці. З кожним роком у Донбасі зростала кількість нещасних випадків під час видобутку вугілля.

Внаслідок всього цього величезний індустріальний потенціал української промисловості в умовах ринку виявився вкрай недосконалим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами. Нерідко останні продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно не вигідна, але давала тверду валюту.

Розпад Радянського Союзу негативно вплинув на економічне становище кожної з колишніх союзних республік. Проте наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначалися на Росії й більшою — на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки — її централізації.

Союзні відомства будували в усіх республіках підприємства — гіганти. Їм було зручно управляти великими заводами, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усієї країни. Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і зовсім не залежала у фінансовому і техніко-економічному відношеннях від території, на якій розміщувалася.

Загальносоюзним міністерствам та відомствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Внаслідок цього республіка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина промислової продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках. У ВПК частка готової продукції взагалі була мізерною — не більше 3 %⁹.

Після розпаду СРСР загальносоюзна промисловість перетворилася на тіло без голови. Певний час ще підтримувалися налагоджені роками виробничі зв'язки, хоч одразу почалися труднощі з фінансуванням. Незабаром стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати колишні союзні республіки всередині свого економічного організму хоча б з політичних причин. Він був зумовлений більшою мірою прагненням політичного керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією економіки на Захід. Господарству України така нерозумна політика дорого обійшлася. Продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, вона була неконкурентоспроможною. Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишало сотні підприємств без споживача, а відповідно — й без фінансування. Падіння виробництва в Україні у 1993 р. порівняно з 1990 р., прийнятому за 100 %, становило по валовому суспільному продукту 75,2 %, по обсягу промислової продукції — 82,2 %, по обсягу сільськогосподарської продукції — 78,2 %. Не менш як на третину недобір продукції зумовлювався скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками¹⁰.

Звичайно, економічна криза 90-х рр. була успадкована в багатьох своїх компонентах від радянських часів. Однак чим далі, тим більше на тяжке економічне становище накладали глибокий відбиток недоліки в політиці українського керівництва. Воно не знало, яким чином реагувати на конкретні прояви кризи, або не мало політичної волі для адекватної реакції, або, нарешті, було нездатним внаслідок внутрішніх розбіжностей опрацювати послідовну економічну політику. Верховна Рада і Президент України надто часто демонстрували замість продуманої політики хаотичні й суперечливі, позбавлені всякої внутрішньої логіки дії. Українська політична еліта була недосвідченою і несміливо приймала власні рішення, тому що її раніше привчили тільки виконувати вказівки союзного центру. Ринкові перетворення були позбавлені інтелектуального забезпечення, яке враховувало б національні інтереси. Найчастіше за все вони здійснювалися шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або в країнах розвинутого ринку. Як правило, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірваними від реальності. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення, а подекуди й фактичного усунення впливу держави на розвиток економіки. Таким чином в Україні створювалася легітимна основа для криміналізації народногосподарського життя. Дрібні і великі функціонери могли цілком безперешкодно привласнювати “нічийну” власність, користуючись здійснюваною ними владою.

Тривалий етап перебування української економіки у стані напівколапсу — напівхаосу пояснювався не тільки недосвідченістю або недостатньою інтелектуальністю, але й злою волею багатьох представників колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка гарячково міняла владу на власність. Відсутність запобіжників, здатних попередити використання влади в інтересах особистого збагачення, була зовсім не випадковим явищем.

Україна входила в ринок слідом за Росією. Росія істотно менше постраждала від розриву економічних зв'язків, тому що, як зазначалося вище, мала більшу кількість підприємств із замкнутими в межах власних кордонів циклами виробництва. У неї був стартовий капітал для ринкових реформ у вигляді “валютних” природних багатств — нафти, газу, золота, алмазів тощо. Від СРСР Росія успадкувала кадровий та інституціональний потенціал для реформ. В Україні подібного потенціалу до здобуття незале-

жності не існувало, і їй доводилося на порожньому місці створювати такі установи, як Національний банк, експортно-імпортні організації, посольства і консульства. Нарешті, в Росії існувала, а в Україні була відсутньою політична воля для реформування народного господарства. Найгостріша продовольча криза у промислових регіонах Росії змусила її керівництво кинути у вир реформ без особливих роздумів.

Входження в ринок у Росії відбувалося за порадами МВФ та інших фінансових організацій шляхом відмови від директивного втручання в народногосподарські процеси. Такий курс назвали “гайдарономією”, за прізвищем батька російських реформ Є. Гайдара. Вважалося, що утворюваний ринок сам регулюватиме попит і пропонування товарів, курс валют, величину заробітної плати тощо. Однак експерти МВФ, у тому числі величини світового масштабу, відштовхувалися від цілком іншої економічної реальності. Їхні рекомендації нагадували спроби людини витягнути саму себе з болота за волосся. Реальні грані “гайдарономіки” виявилися більше схожими на цілком рутинну для радянської дійсності практику штучного обмеження матеріальних потреб працюючих, ніж на ринкові реформи західного типу. В основі цієї економічної політики, яку перейняли й українські реформатори, корінилася лібералізація цін. В усіх випадках вона призводила до різкого падіння реальних доходів населення. Лише після того як воно стало фактом, держава підвищувала рівень зарплат, пенсій та інших соціальних виплат, щоб компенсувати втрати. Тобто тягар інфляції покладалася винятково на населення. Подолання цінових і вартісних диспропорцій за рахунок неповної оплати робочої сили суперечило самій суті ринкових реформ. Адже виробництво не може існувати без платоспроможного попиту споживачів.

Росія мала можливість більш-менш своєчасно компенсувати втрати свого населення від лібералізації цін за рахунок валютних надходжень. Ідучи слідами Росії, українські уряди змушені були ігнорувати становище власних громадян. У першу чергу вони турбувалися (не завжди, однак, результативно) про своєчасне відрахування плати за енергоносії в російський бюджет.

Оцінюючи досвід перших українських урядів (в тому числі й власного) у здійсненні реформ, Л. Кучма на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, листопад 2000 р.), висловився таким чином: “Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років — спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань — виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи — за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині Людвігом Ерхардом, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди і в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень”¹¹.

Висловлені тут думки є результатом осмислення закономірностей переходу від командної до ринкової економіки. Коли перехід починався, жодний політик або вчений не міг уявити собі, якою повинна бути відповідна йому економічна стратегія. Пострадянську реальність всі бачили в чорно-білому варіанті: або знову пірнути в безодню командної економіки, або повернутися на магістральні шляхи розвитку світової цивілізації — до ринку, демократії, громадянського суспільства.

Реформатори початку 90-х рр. у Росії й Україні робили ставку на сліпий автоматизм об’єктивних економічних законів. Ніхто з них не відчував

небезпеки появи нової тоталітарної мутації суспільно-економічного ладу — комунізму з “капіталістичним обличчям”. Про усвідомлення небезпеки спроб реалізувати в посткомуністичних суспільствах рафіновані економічні рецепти країн Заходу свідчила поява на політичній арені В. Чорномирдіна. Засуджуючи теорію і практику “гайдарономіки”, він висловився афористично: “хотіли як краще, а вийшло як завжди”.

Відчувши соціальну небезпеку “гайдарономіки”, Б. Єльцин відмовився від послуг “молодих реформаторів” і звернув свої погляди в бік господарників з великим досвідом практичної роботи. В аналогічній ситуації Л. Кравчук зупинив свій вибір на представникові директорського корпусу у Верховній Раді — Л. Кучмі.

З 1982 р. Л. Кучма працював першим заступником начальника і генерального конструктора КБ “Південне”, а з 1986 р. — генеральним директором виробничого об’єднання “Південний машинобудівний завод”. Л. Кучму і його завод — одне з найбільших в Радянському Союзі підприємств — майже не знали, тому що основною продукцією “Південмашу” були міжконтинентальні і космічні ракети.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила Л. Кучму прем’єр-міністром України. 27 жовтня за поданням Кучми Л. Кравчук призначив своїми указами членів уряду, серед яких здебільшого були відомі політики і спеціалісти. Першим віце-прем’єр-міністром України став І. Юхновський, віце-прем’єр-міністром з питань промисловості та будівництва — В. Євтухов, з питань економічної реформи — В. Пинзеник, з питань паливно-енергетичного комплексу — Ю. Іоффе, з питань гуманітарної політики — М. Жулинський¹².

Восени 1992 р. уже визначилися катастрофічні наслідки лібералізації цін, започаткованої в Росії на початку року. В Україні вона відбувалася одночасно з Росією. Надто тісно пов’язане з російською економікою, українське господарство змушене було йти чужим курсом.

За перший рік лібералізації ціни на газ зросли в 100, а на нафту — в 300 разів. Підвищення цін на паливо почало розкручувати спіраль інфляції. На початку 1992 р. були введені купонокарбованці багаторазового користування як попередники повноцінної національної валюти — гривні. У середині року Україна вийшла з рубльової зони. Гривневі купюри були віддруковані і зберігалися у сховищах Національного банку. Однак погіршення ситуації в економіці зробило неможливою грошову реформу. За рік купонокарбованці знецінилися в 21 раз¹³.

Почалася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі. Експортні поставки за бартером здійснювались, як правило, за зниженими цінами, а імпорتنі — за завищеними. Багато спритних людей, які зайнялися в цей час зовнішньоторговельними операціями, здобули на різниці в цінах (яка не могла бути “ухоплена” оподаткуванням) мільйонні прибутки в американських доларах. Об’єктом спекулятивних операцій найчастіше були метал і паливні ресурси. В Донецько-Придніпровському економічному регіоні, де розмішувалися відповідні галузі промисловості, почали формуватися могутні господарсько-політичні клани.

Новий прем’єр-міністр 18 листопада 1992 р. виклав у парламенті програму першочергових заходів щодо подолання кризи. Доповідь була гранично відвертою. Всі бачили, а часто й на собі відчували господарський занепад, зубожіння найменш соціально захищених категорій населення, зухвалість нуворішів, що наживалися на цілком легальному через недосконалість законів розкраданні державного майна. Проте вперше у цій доповіді прем’єр-міністра окремі прояви економічних негараздів злилися в цілісну картину господарського розвалу. “Країну ми розвалили”, — підсу-

мував Л. Кучма у виступі, який шокує подіям на депутатів¹⁴. Вони дали згоду на додаткові повноваження Кабінету міністрів для здійснення економічних реформ.

У 1993 р. українська економіка вперше відчула всю силу нафтогазової залежності від Росії, яка підвищила ціни на енергоносії до рівня світових. Інфляція переросла в гіперінфляцію, купонокарбованці знецінилися в 103 рази. Частка оплати праці у виробленому національному доході зменшилася до 35 % проти 59 % у 1990 р. Національний доход зменшився у 1993 р. до 60,6 % порівняно з 1990 р.¹⁵ У цій ситуації додаткові повноваження уряду Л. Кучми не спрацювали, а відносини з Л. Кравчуком загострилися.

Для Президента України новий прем'єр-міністр виявився не таким поступливим, як попередні. Навесні 1993 р. Л. Кучма зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету міністрів. Президент його не підтримав. Натомість Л. Кравчук запропонував парламенту дозволити йому безпосередньо керувати урядом і приймати укази з неврегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону. Верховна Рада його не підтримала. Не погодилася вона і на відставку Л. Кучми, яку прем'єр-міністр запропонував, дізнавшись про це подання. Навпаки, саме Л. Кучма дістав повноваження видавати декрети, що заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

У червні 1993 р. Л. Кравчук підписав указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету міністрів з питань оперативного управління народним господарством. Комітет на чолі з прем'єр-міністром мав зайнятися реалізацією заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва, соціального захисту населення. Однак Л. Кучма, з яким проєкт указу не був погоджений, відмовився його виконувати. Президент змушений був відкликати указ і докорінно скоротити штат своєї адміністрації, ліквідувати в ній комісії та ради, які дублювали структури Кабінету.

Втім, Л. Кучма і Л. Кравчук так і не змогли дійти згоди. Після кількох наполегливих прохань Верховна Рада дозволила голові уряду піти у відставку у вересні 1993 р.

5. Поворот 1994 р.

На початку 90-х років українське суспільство залишалося слабоструктурованим. Колишня компартійно-радянська номенклатура продовжувала утримувати в своїх руках політичну й економічну владу, хоча трансформувалася в організаційно не оформлений клан. Представники партії влади були в основному безпартійними. Безпартійність цього клану становила наслідок заборони КПРС і низького рейтингу політичних партій серед виборців.

До партії влади увійшли лише ті представники номенклатури, які пройшли чистку виборами. Конкурентів на владу у них не виявилось. КПРС десятиліттями відбирала собі за допомогою добре налагодженої системи підготовки кадрів найздібніших людей з усіх верств суспільства. Ті, хто пробував під антикомуністичними гаслами витіснити компартійних функціонерів, зазнавали здебільшого невдачі: кваліфікація мітингових політиків була низькою. Партія влади, однак, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних політиків нової хвилі.

Політичне структурування суспільства започаткували партії лівого спрямування. Появу лівих партій слід кваліфікувати як процес регенерації

забороненої КПРС в умовах невинного погіршення матеріального добробуту населення. Оскільки тривале панування КПРС сформувало недовіру суспільства до політичних партій, навіть вони масовими не стали.

Першою у лівому спектрі політичного життя з'явилася Соціалістична партія України (СПУ). На установчому з'їзді у жовтні 1991 р. оголосили, що СПУ має 60 тис. членів. За незалежними оцінками реальна кількість соціалістів була вдвічі меншою. 90 % членів партії під час її реєстрації виявилися вихідцями із забороненої КПУ. Надалі вона теж поповнювалася майже виключно комуністами¹⁶. Намір засновника СПУ О. Мороза осучаснити ідеологію і політику партії зазнав невдачі. Партія не стала соціал-демократичною, за ідеологією вона мало відрізнялася від колишньої КПРС.

У 1992 р. провела установчу конференцію Селянська партія України (СелПУ). Її створили голови колгоспів і директори радгоспів з метою відстоювання своїх інтересів у парламентсько-урядових інстанціях. Фактичним організатором і керівником СелПУ був міністр сільського господарства О. Ткаченко, номінальним головою партії — директор радгоспу на Херсонщині С. Довгань. Партійний актив міцно тримався за ті постулати комуністичної доктрини, які забезпечували його вплив на селі: державну власність на землю, централізоване державне забезпечення аграрного сектора, колгоспно-радгоспний лад. На момент реєстрації було оголошено, що партія має 65 тис. членів¹⁷. Насправді це була партія-фантом без реально організованої членської маси. Однак вона мала відчутний вплив на селі, тому що об'єднувала в своїх лавах аграрний директорат.

З 1993 р. розгорнулася кампанія по реабілітації КПУ і створенню комуністичних осередків на місцях. Проголошуючи політичний плюралізм, партія влади не мала законних підстав, щоб зупинити цей процес. Вона не скасовувала заборони КПУ у складі КПРС, бо остання могла б претендувати на відновлення майнових прав. Проте у травні 1993 р. президія Верховної Ради встановила: "Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть створювати партійні організації у відповідності до чинного законодавства України". Після зняття правових перешкод у Донецьку в червні 1993 р. відбувся "відновлювальний" з'їзд КПУ. Наприкінці 1993 р. у цій партії налічувалося 120 тис. членів¹⁸.

У правому спектрі політичних сил безроздільно панував Народний рух України. У документах ІІІ з'їзду НРУ (лютий — березень 1992 р.) проголошувалося, що він виступатиме за консолідацію суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, але перебуватиме у конструктивній опозиції до виконавчих структур влади. З'їзд обрав трьох співголів НРУ — І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола, які по-різному ставилися до влади. Зокрема, І. Драч і М. Горинь були настроєні брати активну участь у державотворчому процесі. Представники Руху зайняли в уряді Л. Кучми три ключові посади, у тому числі першого віце-прем'єр-міністра. Ті, хто волів боротися з партією влади, згуртувалися навколо В. Чорновола. Останній взяв курс на перетворення НРУ із слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання в політичну партію.

Перетворення Руху завершилося на ІV з'їзді в грудні 1992 р. Чисельність нової партії не перевищувала 30 тис. членів (у 1990 р. Рух об'єднував 600 тис. чол.), а через рік зросла удвоє¹⁹. Помилково перебільшуючи вплив НРУ на населення, В. Чорновол взяв курс на розпуск Верховної Ради і проведення нових виборів на багатопартійній основі. Проте розпочата кампанія по збиранню підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту провалилася. Невдачею Чорновола скористалися інші претенденти на роль партійних лідерів. Навесні 1993 р. з Руху виділилася нова партія, яка теж використала популярну назву: Все-

народний рух України. Однак її лідер Л. Скорик даремно сподівалася створити “всенародну” партію. Це утворення непомітно зникло.

Найбільш впливовою силою в Русі до його перетворення в структуровану політичну організацію була Українська республіканська партія. Ідеологія УРП утвердилась як національно-демократична і поміркована, що влаштовувало не всіх республіканців. Черговий з’їзд у травні 1992 р. обрав головою цієї партії М. Гориня. Безпосередньо на з’їзді від республіканців відкололося радикальне крило на чолі із С. Хмарою, яке перетворилося на карликову партію. Однак УРП зберегла свої організації майже в кожній області України, хоч і не стала масовою.

Окремі політичні діячі почали формувати “під себе” партії центристського спрямування. Попри байдужість населення до політичних партій для лівих і правих сил ще існувала певна соціальна база. Центризм, однак, зовсім не знаходив собі прихильників. Тому новоутворювані партії залишалися карликовими. На початку 1992 р. відомий політик, заступник голови Верховної Ради В. Гриньов зробив спробу створити на їх основі об’єднання демократичних сил “Нова Україна”. Нова політична структура в перші місяці існування виглядала як перспективна політична сила. Проте зібрані під дахом “Нової України” різноманітні течії не змогли консолідуватися. В об’єднанні почалася боротьба між прибічниками ліберально-консервативної і соціал-демократичної ідеологій, а також, що істотніше, між окремими лідерами. Недостатня увага до соціальних питань позбавила “Нову Україну” масової підтримки. Спроби спертися на підприємницькі кола теж зазнали невдачі внаслідок майже цілковитої відсутності в країні цієї соціальної верстви.

На кінець 1993 р. загальна чисельність зареєстрованих політичних партій не перевищувала 400 тис. чол.²⁰ Міжпартійні суперечності програмного і тактичного характеру були гострими, хоча половина партійних лідерів у минулому мала квиток члена КПРС. Багатопартійна система існувала сама по собі, на певній відстані як від основної маси населення, так і від владних структур. Залишалось незрозумілим, яка партія знаходилася при владі, а яка перебувала в опозиції. Тим не менш, у перші роки незалежності виникли передумови для структурування політичного життя. Суспільство переставало бути атомізованим, тобто роз’єднаним на персональному рівні, а тому цілком залежним від волі політичних лідерів.

Після відставки Л. Кучми Президент України дістав можливість взяти керівництво урядом у власні руки. Виконання обов’язків прем’єр-міністра Л. Кравчук поклав на першого віце-прем’єр-міністра Ю. Звягільського, але не робив спроб затвердити його на цій посаді. Було створено Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ і подолання економічної кризи. До цього консультативного органу при Президенті увійшли Ю. Звягільський, голова Верховної Ради І. Плющ, голова правління Національного банку В. Ющенко, міністр фінансів Г. П’ятаченко, міністр економіки Р. Шпек, а також підприємці, банкіри, науковці²¹. Формування нового уряду Л. Кравчук здійснив самостійно. Проте всі ключові міністри попереднього уряду залишилися на своїх посадах.

Криза у відносинах Президента України і Верховної Ради, одним з епізодів якої стала відставка Л. Кучми, була розв’язана зобов’язанням обох сторін звернутися до народу з проханням підтвердити мандат на владу. 24 вересня 1993 р. Верховна Рада ухвалила провести дострокові вибори в парламент 27 березня, а Президента України — 26 червня 1994 р.

Л. Кравчук дістав не тільки можливість керувати урядом, але й час для ринкових перетворень. Цей час, однак, було змарновано. Прагнучи зупинити гіперінфляцію (за 1993 рік купонокарбованець знецінився в 103 ра-

зи), уряд припинив економічну лібералізацію. Восени 1993 р. було закрито торги міжбанківської валютної біржі й запроваджено фіксований валютний курс. Відновилося ліцензування експорту багатьох видів продукції. По суті, було зроблено спробу знову перевести економіку на ручне управління.

Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику. В липні 1994 р. він добився найнижчого (2.1 відсотка) рівня інфляції за попередні три роки. Однак монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат або збільшенням прибуткових статей бюджету. Приборкання інфляції досягалося головним чином утворенням заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій та інших соціальних витрат, а також зростанням неплатежів за товари і послуги в народному господарстві²².

Подібні явища спостерігалися і в Росії. Україна у реформах йшла російським шляхом, хоч у неї не було природних ресурсів, співставних з російськими. Тому параметри української платіжної кризи перевищили заборгованість російських підприємств та організацій майже вдвісьтеро. У березні 1994 р. Б. Єльцин назвав кризу неплатежів у російській економіці явищем, що загрожує національній безпеці²³. В Україні ніхто не бив на сполох, зважаючи на виборчі кампанії, що наближалися. Однак у молодій державі нагромаджувався величезний інфляційний потенціал, що реально загрожувало її незалежності.

Запровадження примусового курсу купонокарбованця щодо долара і рубля призвело до зростання оборотів тіньової економіки, колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і відпливу капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалось від 2 до 4 млрд, а поза її межами — від 10 до 20 млрд доларів США²⁴. Відплив валюти знекровлював економіку.

Щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати частку податків. В Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян у розмірі 90 %. Одночасно було збільшено ставку податку на додану вартість з 20 до 28 %, що призвело до росту цін при обмеженій купівельній спроможності населення, скорочення обсягу продаж, а відтак — до зменшення податкових надходжень²⁵. Недосконалість податкової системи знову-таки призводила до гіпертрофованого зростання тіньової економіки, згортання виробничої та комерційної діяльності.

Такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розпаду командної економіки. Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій країні, за винятком воюючих. Цей рік приніс найбільший, за світовими стандартами, спад промислового виробництва — майже 28 %. У серпні 1994 р. індекс реального обсягу промислової продукції проти рівня 1990 р. становив 51,2 %. Тобто промислове виробництво скоротилося вдвічі²⁶.

Вибори до Верховної Ради 1994 р. проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарним принципом, який виключав активну роль політичних партій. Була збережена норма голосування в два тури, як і на виборах 1990 р. Щоб бути обраним, кандидат у депутати мав набрати 50 % голосів зареєстрованих виборців при 50 %-ній явці на вибори.

Комуністи і соціалісти йшли на вибори під гаслами соціального реваншу. В їх передвиборчих програмах передбачалося: скасування посади Президента України (у комуністів — конституційною більшістю Верховної Ради, у соціалістів — шляхом референдуму); визнання необхідності подвійного громадянства; ефективний контроль за зовнішньоекономіч-

ною торгівлею та валютними доходами (у комуністів), запровадження державної монополії зовнішньої торгівлі з поступовою лібералізацією (у соціалістів); перехід до лімітованого розподілу за доступними цінами мінімуму товарів першої необхідності (у комуністів), грошова реформа конфіскаційного типу (у соціалістів) ²⁷.

Економічні заходи, які принципово не відрізнялися від перелічених вимог лівих партій, уряд Ю. Звягільського здійснював з осені 1993 р. Саме вони за відсутності диктатури, в умовах якої тільки й могла функціонувати командна економіка, спричинили цілковитий господарський розвал.

Зубожілі люди у відчаї все частіше починали запитувати: якщо керівні держави неспроможні забезпечити життєдіяльність незалежної України, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Під час виборів 1994 р. деякі кандидати пропонували найпростіший спосіб вирішення проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії.

Передвиборна програма КПУ була обережнішою. В ній йшлося про “відродження на принципово нових засадах союзу братерських народів, входження України як повноправного члена до Економічного союзу СНД”. Соціалісти говорили тільки про “відновлення і розвиток братніх стосунків” ²⁸. У це гасло можна було вкласти різний зміст.

У виборах 27 березня і 10 квітня 1994 р. взяли участь 32 політичні партії. Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур перед обличчям кризи. По-перше, переважна більшість народних депутатів попереднього скликання, яка балотувалася на новий строк (138 з 188), не була обрана. По-друге, багато виборців залишилися вдома, демонструючи свою недовіру до всіх кандидатів. За два тури було обрано тільки 338 депутатів з 450 ²⁹.

У нових турах голосування в 1994 р. було обрано ще 67 депутатів, після чого їх загальна кількість дійшла до 405. Хоча партії висували своїх кандидатів в усіх виборчих округах, вони здобули тільки 178 мандатів, 227 місць у парламенті належало безпартійним.

Більше половини мандатів, здобутих партіями, прийшлися на частку КПУ — 90. Ще 13 партій, які спромоглися провести своїх представників у парламент, усі разом дістали 88 мандатів. За кількістю місць Народний рух опинився на другому місці (20 мандатів), СелПУ — на третьому (19), СПУ — на четвертому (15), УРП — на п'ятому (11). Інші партії-переможці були представлені одним або кількома депутатами ³⁰.

У грудні 1994 р. Центральна виборча комісія запропонувала припинити виборчий марафон і відкласти на рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися за такі, що не відбулися через неявку виборців або депутата не було обрано. Парламент погодився з пропозицією. Навіть у 1998 р. — останньому для Верховної Ради України 13-го скликання 32 мандати не мали своїх господарів ³¹.

На виборах комуністи і соціалісти були конкурентами, але після них виступили єдиним блоком. Головою Верховної Ради був обраний лідер соціалістів О. Мороз, а першим заступником голови — лідер СелПУ О. Ткаченко. Парламент України потрапив під контроль комуністів, хоч їхня перевага на виборах була відносною.

Ліві партії прагнули закріпити свій успіх на виборах Президента України. Єдиним кандидатом лівих сил став О. Мороз. У травні 1994 р. Центральна виборча комісія зареєструвала сімох кандидатів. Лише троє з них мали реальні шанси на успіх: Л. Кравчук, О. Мороз і Л. Кучма.

Перший тур виборів не дав переваги жодному кандидату. Найбільше голосів набрав діючий Президент — 37,7 %. Проте відносна перевага над іншими кандидатами була маловартісною саме через те, що йшлося про

діючого Президента. За 2,5 роки перебування при владі Л. Кравчук розгубив своїх прибічників. 1 грудня 1991 р. він переміг у першому турі, коли набрав 61,6 % голосів, а 26 червня 1994 р. проти нього висловилося 62,3 % виборців.

Не менш нищівної поразки у першому турі президентських виборів зазнав О. Мороз. Підтримуваний всіма лівими партіями, він спромігся набрати тільки 13,1 % голосів. Виборці не повірили закликам повернутися в минуле, хоча переважна їх частина з ностальгією згадувала матеріальний рівень життя десятилітньої давності. Вони давали собі звіт у необоротності подій, що сталися після 1991 р. і висловлювалися на користь інших претендентів, які закликали рухатися вперед, а не назад. Серед інших безумовним лідером став экс-прем'єр-міністр Л. Кучма, який набрав 31,3 % голосів.

10 липня Л. Кравчук і Л. Кучма вступили в безпосередню боротьбу один з одним. Діючий Президент максимально використав "адміністративний ресурс". Проте в ситуації, що склалася, це давало здебільшого зворотний ефект. За Л. Кучму проголосувало понад 52 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці, за Л. Кравчука — 45 %.

¹ Литвин В. Україна: хроніка поступу. 1991—2000. — К., 2000. — С. 28.

² НАТО. Довідник. — К., 1997. — С. 43.

³ Кульчицький С. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. — 1999. — № 3. — С. 55.

⁴ НАТО. Довідник. — С. 44.

⁵ Історія України: нове бачення. / Під ред. В. Смолія. Т. 2. — К., 1996. — С. 430.

⁶ Кучма Леонід. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 73.

⁷ Там же. — С. 73, 400.

⁸ Там же. — С. 400, 416.

⁹ Там же. — С. 400.

¹⁰ Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. — К., 1994. — С. 3, 7.

¹¹ Кучма Л. Д. Формування нової історичної реальності. Виступ на науковій конференції 16 листопада 2000 року // Президентський вісник. — 2000. — № 22.

¹² Новітня історія України. 1900—2000. — К., 2000. — С. 580.

¹³ Там же. — С. 580—581.

¹⁴ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 318.

¹⁵ Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 3, 5.

¹⁶ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 36.

¹⁷ Там же. — С. 42.

¹⁸ Там же. — С. 46, 48.

¹⁹ Там же. — С. 36—37.

²⁰ Литвин В. Політична арена України. — С. 359.

²¹ Голос України. — 1993. — 29 вересня.

²² Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 10.

²³ Там же. — С. 5.

²⁴ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 128.

²⁵ Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 8.

²⁶ Кучма Леонід. Вірю в український народ. — С. 43, 72.

²⁷ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 84.

²⁸ Там же.

²⁹ Історія України: нове бачення. — С. 402.

³⁰ Вибори в Україні 1994 року (друге, доповнене видання). — К., 1995. — С. 32.

³¹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 102.

(Далі буде)

* * *

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті

Трагедія 1941 р. у контексті історіографічних переоцінок

І от вже 60! На табло невмолимого лічильника Історії — шістдесят років від початку найбуремнішої, найстрахітливішої і найвеличнійшої епопеї, назва котрій — Велика Вітчизняна війна проти фашизму. Якщо спробувати відповісти на запитання: як бачиться очима людини початку XXI віку визначальна особливість цього явища, то відповідь мусить бути короткою і водночас вичерпною: “доленосність”.

І дійсно, серед безлічі явищ тисячолітньої вітчизняної історії лише поодинокі істотно вплинули на її хід, кардинально визначивши долю народу та країни. Серед цих явищ найголовніша та найважливіша складова Другої світової війни — Велика Вітчизняна... Хоча віддалені наступними десятиріччями багато з подій війни нині бачаться вже не так чітко та рельєфно, як відразу по її закінченні, все ж головне не тільки не потьмяніло, а й продовжує випромінювати яскраве сяйво, що не підвладне атмосферним впливам часу: головним наслідком Другої світової та Великої Вітчизняної воєн було відвернення смертельної загрози не тільки для нашої Вітчизни та її народу, а й врятування від фашистського поневолення народів європейських країн, що змогли завдяки цьому стати на шлях економічного і соціального прогресу.

Та хоч народи Європи своїм комфортним благополуччям зобов'язані саме Червоній армії, що у жорнах радянсько-німецького фронту перемогла 75 % сил вермахту та його союзників, про рятівну роль у їх долі Радянського Союзу, як це не прикро, давно вже встигли забути. І відзначаючи нині славні ювілейні дати, пов'язані з боротьбою проти фашизму, прогресивна громадськість України не тільки віддає належне поколінню воєнної епохи, його беззавітній відданості Батьківщині, ратному і трудовому подвижництву, а й нагадує про вклад України у врятування процвітаючих нині країн Європи від сумної долі занедбаних провінцій нацистської імперії расизму. “А хто ж врятував Захід? Хто ж врятував Захід? І остаточно гинучу армію, якщо не ми?” — риторично вигукував О. Солженіцин, виступаючи по останкінському телебаченню. І далі: “А сьогодні ми чуємо на Заході голоси і насмішки, і підрахунки, і дослідження, щоб применшити наш вклад, применшити нашу роль, і взагалі говорять, що без Радянського Союзу могли б справитися. Подивився би, як би справилися без Радянського Союзу”¹.

Проте відзначення ювілейних дат Великої Вітчизняної війни не може зводитися лише до бездумної і безоглядної глорифікації, акцентації лише на подвигах та перемогах, як це практикувалося у радянські часи. Такі спрощені схеми не мають нічого спільного з історичною наукою і лише шкодять свідомому й адекватному сприйняттю справжньої, а не вигаданої історії всенародної епопеї.

Історичні умови сучасної України владно вимагають вироблення принципово нових засад у дослідженні та висвітленні вельми складних обставин, пов'язаних з виникненням і ходом війни між СРСР та Німеччиною. Без переглядів з наукових позицій усього масиву фактичного матеріалу, переосмислень висновків, оцінок і теоретичних узагальнень, без приведення у відповідність з історичною правдою і демократичними нор-

мами світосприйняття таких корінних питань, як справжні витoki війни та обставини, у яких вона почалася, причини розвалу фронтів та поразок кадрової армії, пояснення того, як могло бути допущено німецьку окупацію території СРСР, що дорівнювала території трьох таких країн, як Німеччина, і т. ін., грандіозна епоха Другої світової та Великої Вітчизняної воєни не зможе стати позитивним здобутком історичного досвіду нових поколінь народу України.

Лише за умови зваженого і об'єктивного висвітлення “незручних” тем і питань історії центральної події “жахливого століття” — Другої світової війни, за умови правдивого і чесного показу усього химерного переплетіння трагедії і подвигу, слави і безслав'я, смерті і безсмертя ця епоха стане зрозумілою і близькою нащадкам. І не слід боятися надуманих і лукавих посилок на те, що, мовляв, правдива історія шкодить вихованню молоді. Ні, саме гірка правда народної трагедії і героїзму, а не підсолонжена кривда здатна збуджувати й утверджувати щирі, а не фальшиві патріотичні почуття, добру, а не байдужу пам'ять, повагу, а не зневагу. Легендарне покоління воєнної епохи буде лише принижене сфальсифікованою історією. Воно заслужило кращої долі — бути ограньованим Істиною.

Чи готова сучасна українська історична наука до виконання такої місії — питання не просте. Зникнення жорстких обмежень проблематики та заборон на її неідеологізоване тлумачення спричинило появу фактора “розкутості” у творчості істориків. Розширення ж доступу до нововідкритих архівних першоджерел та ознайомлення з працями зарубіжних авторів мало наслідком невідворотний процес пошуку, переосмислення, спроб поглиблених висновків і збалансованих оцінок. Але не всі вітчизняні автори зуміли “вичавити з себе раба” і вийти на рівень деідеологізованої демократичної історіографії. З кінця 80-х рр. триває процес самодіяльного перенавчання вітчизняних істориків, засвоєння норм цивілізованої історіографії, загальнодемократичних засад авторської культури і простих, зокрема, істин: як слід і як не слід писати праці з історичної проблематики. Завдання полягає і в тому, щоб усвідомити, що справді демократична історіографія, позбавлена огріхів кон'юнктури, — ознака західноєвропейського суспільства. Увійти до Європи з тоталітаризованою історичною наукою Україні не вдасться. Саме “стан здоров'я” історіографії, як і засобів масової інформації, є тим лакмусовим папірцем, за яким визначатимуть рівень “європейської дозрілості” України.

Але треба визнати: процес становлення нової історіографії наштовхується на різні перешкоди як об'єктивні, так і суб'єктивні. І все ж за останнє десятиріччя в Україні з'явилися, щоправда у зародковому вигляді, різні історичні школи, доктрини, напрями. При цьому головна суперечність у становленні нової вітчизняної історіографії полягає у тому, що значна частина дослідників ніяк не відвикне від озирання на ідеологічні стереотипи, як минулі, так і новонадбані. Інших — дезорієнтує, пригнічує як дослідників відсутність “директивних настанов” і “вішок”. Ще хтось у пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними, нерідко навіть антинауковими судженнями або стає на кон'юнктурно-угодовські позиції в інтерпретації фактів. Взагалі, зацикленість на історико-політичних забобонах подекуди спричиняє курйозні ситуації, що викликає відповідну реакцію у суспільстві. Таким нонсенсом прозвучала вимога національно-патріотичних кіл скасувати свято Перемоги над фашизмом, що висувалася ними водночас із закликами офіційно визнати ОУН і УПА учасниками війни проти фашистської Німеччини.

Історики-авангардисти, в свою чергу, піддаючи критичному аналізу відомі події, переглядають їхні оцінки з метою очищення “авдієвих ста-

ень” історичної науки, нерідко забувають, констатуючи складні та хворобливі явища історії, пояснювати їх з об'єктивістських позицій, розкривати витoki і причини. Не дуже дбаючи про оновлення наукового інструментарію та збагачення праць з історії новими фактами, дехто зупинився на описі подій і явищ у книгах та статтях 60—70-х рр., вважаючи їх найвищим досягненням історіографії. Не заперечуючи певні здобутки істориків радянського періоду (патріотичне забарвлення, акцент на героїку тощо), було б наївним вважати, що їхні праці зможуть задовольнити сучасного “шукача правди історії”. І коли ставиться питання про необхідність засвоєння “уроків історії”, то не слід при цьому забувати, що ці уроки зможуть дати користь лише тоді, коли історичні праці відзначатимуться об'єктивністю, правдивістю, чесністю викладу фактичного матеріалу та науковістю оцінок.

І в цьому контексті історія Другої світової і Великої Вітчизняної воєн — невичерпне джерело пізнання не тільки незмірної величі духу, звитяжної вдачі народу-переможця, а й неймовірно складних соціально-політичних процесів та колізій, що визначили шляхи поступу його на наступні десятиліття років. Вирішальний вклад російського, українського, білоруського та інших народів у розгром фашистського агресора, як і найбільші жертви, принесені ними на Вівтар Перемоги, не підлягають забуттю, хоч й уразливі для політичної кон'юнктури. Особливий і водночас вельми загострений, навіть хворобливий, інтерес до Другої світової і Великої Вітчизняної воєн збуджується під час кризових смуг, переломних ситуацій у суспільному розвитку, коли народна пам'ять у доленосних подіях минулого намагається відшукати відповіді на виклики сучасності.

Висловлюючись новонабутою лексикою, “банк” історичної пам'яті, зорієнтований на центральну подію ХХ ст. — Другу світову війну, містить відомості про найвищі здобутки українського народу-звитяжця в захисті Вітчизни, створенні передумов її прийдешньої державної незалежності, а отже, є впливовим фактором, що здатний зміцнювати обороноспроможність країни. Потенціал цього банку сприяє вирішенню конкретних завдань Збройних сил, зміцненню зв'язків різних поколінь захисників Вітчизни. Нарешті, історія боротьби проти найлютішого ворога усього людства — німецького фашизму, вклад українського народу у визволення демократичних європейських країн від перетворення на гітлерівську “нову Європу”, поповнивши скарбівню духовних цінностей, дає можливість сформулювати національну ідею України в ХХІ ст.

Новим надбанням істориків є тлумачення історичних подій, запозичені з праць зарубіжних авторів. І це, безумовно, позитивне явище, оскільки сприяє збагаченню теоретичної бази історіографії, розширенню її оціночного діапазону. Та, на жаль, подекуди міркування і висновки зарубіжних дослідників засвоюються як істина в останній інстанції, як колишні директивні вказівки і, некритично сприйняті, механічно переносяться до вітчизняних праць. Особливо це характерне для засобів масової інформації. І слід визнати, що в процеси переоцінок важливих подій і явищ Другої світової війни (Московська та Сталінградська битви, вклад союзників СРСР у розгром третього рейху, партизанський рух на окупованій території тощо) іноді вносяться істотні елементи ділетантизму або легковагості, перебільшень чи недооцінок, судження, відірвані від фактографічної бази, не підтверджені науковим шляхом.

Відзначаючи 60-річчя початку найтяжчої з воєн, котрі будь-коли вела наша Вітчизна, знову доводиться звертатися не лише до світової пам'яті жертв, до уславлення її героїв, а й до так і не з'ясованих свого часу тем і питань, що найважче піддаються осягненню: як же могло статися, а точ-

ніше: як могло бути допущено таку рукотворну катастрофу неосяжних масштабів, як безперешкодне, по суті, вторгнення армії іноземного загарбника, розвал кадрової радянської армії, і як наслідок — багатомільйонні жертви, спустошення 1800 кв. км території, де проживало до війни 88 млн чоловік.

Цілком очевидно, що тут мали місце певні історичні передумови. Склалася навіть свого роду сумна історична “традиція”. Росія мало не всі свої війни починала з невдач і поразок. А на початку ХХ ст. Російська імперія брала участь у двох великих війнах — з Японією і у Першій світовій. І обидві почалися вкрай несприятливо для неї. Чи є спільні причини цих невдач? Думається, є. У чому ж вони полягали? Не заглиблюючись у цю тему, можна все ж помітити у всіх випадках погану організаційну готовність до ведення війни як збройних сил, так і суспільства.

У 1941 р. до цього “постійно діючого фактора” долучилися нові: розкол суспільства як наслідок більшовицьких експериментів в економічній, соціальній та національній сферах, зовнішньополітичні прорахунки уряду СРСР, невідповідність воєнно-економічної бази до “великої війни” та ін.

У радянській же історіографії для пояснення причин поразки 1941 р. знаходилися лише дві причини, на яких педалізували історики: репресії серед командного складу в 1937 р. і раптовий нібито напад Німеччини.

З початком фашистського нашествия далось взнаки і незнання, по суті, радянським населенням справжніх цілей, з котрими вторглася німецька армія. Чимало людей, незадоволених сталінським режимом, раділи близькому приходу фашистів як визволителів від “жахів більшовизму”, навіть не підозрюючи, що справжні жахи — попереду. Збиті з пантелику залякуваннями радянської пропаганди, що, мовляв, Гітлер збирається відновити владу царя і поміщиків, люди не повірили вже й правдивому: що завойовники прийшли з метою знищити їх як расу, перетворити на рабів, на сміття.

Радянсько-німецький пакт 1939 р. у світлі нових бачень

Чи не центральною темою історичних розвідок, присвячених подіям 1941 р., є тема зовнішньої та внутрішньої політики Радянського Союзу у найскладніший період його існування — в кінці 30-х — на початку 40-х рр. А оскільки диктатор з необмеженою владою, Й. Сталін самовладно взяв на себе вирішення найсуттєвіших, найвідповідальніших, справді доленосних для країни і народу питань, то, з'ясовуючи витоки трагедії 1941 р., доводиться звертатись у першу чергу до оцінок вчинків цієї особи. На підставі опублікованих в останнє десятиріччя документальних джерел та вірогідних свідчень з'ясовується зовсім інша картина порівняно з тією, що подавалася в радянській історичній літературі. Зрозумілим стає таке: прикриваючись марксистською фразеологією і від імені комуністичної партії, вождь впроваджував у життя ту політичну лінію, котра відповідала його особистим уподобанням та поглядам.

Насправді “великий миролюбєць” Сталін мало не відразу після приходу Гітлера до влади у Німеччині почав шукати порозуміння з ним на ґрунті спільних ворожих настроїв щодо Англії та Франції. Нині є певні підстави твердити із значною мірою ймовірності, що заради майбутнього союзу з рейхом Сталін пішов навіть на знищення у 1937—1938 рр. вищого прошарку керівництва Червоною армією. В усякому разі є незаперечним те, що першими з воєначальників, на кого обрушилися репресії (Тухачевський, Якір, Уборевич та ін.), були люди антинімецьких настроїв. О. Бармін, колишній посол СРСР у Греції, а до того досить впливовий урядо-

вещь, вхожий до московського політичного істеблішменту, заявив: “Сталін знав, що Тухачевський та інші радянські воєначальники були непримиримими противниками нацистської Німеччини і виступали за єдиний фронт із західними демократіями проти Гітлера. Щоб укласти союз з Гітлером, він мусив усунути їх”². На підтвердження своєї версії О. Бармін наводить, зокрема, цитату з статті московського кореспондента німецької впливової газети “Франкфуртер цайтунг” від 29 серпня 1939 р., яка називається “З передісторії німецько-радянського пакту”: “Усунення з суспільного життя верхнього прошарку, який називався “троцькістським”, а він був усунений саме з цієї причини, було, без сумніву, вельми суттєвим фактором у досягненні взаєморозуміння між Радянським Союзом і Німеччиною”. Підтвердження знаходимо в такій вельми компетентній особі, як шеф управління шпionажу та диверсій Головного імперського управління безпеки рейху бригаденфюрера СС В. Шелленберга. У його мемуарах “Секретная служба Гитлера” (К., 1991) на стор. 26 читаємо: “...Справа маршала Тухачевського стала прелюдією зближення Гітлера зі Сталіним”.

Слід, однак, зауважити, що патологічний антикомуніст Гітлер досить довго утримувався від прямих контактів з кремлівським керівництвом. Та зрештою змушений був піти на це з огляду на необхідність забезпечити підтримку СРСР у польській кампанії. У ході тривалих таємних переговорів з'ясувалося, що, крім готовності “здати Польщу”, СРСР бажає стати постачальником необхідних рейху для ведення світової війни стратегічних сировини та матеріалів, а також продовольства. Щодо Радянського Союзу, то як компенсацію за “дружню підтримку” Гітлера він здобув нагоду розширити свій західний кордон аж до меж станом на 1913 р.

Що цікаво: Сталін був одноосібним конструктором нових радянсько-німецьких відносин. Єдиний утаємничений в проект і хто брав у ньому суто виконавську участь, був В. Молотов, “права рука” Сталіна. Тут відіграла свою роль сталінська маніакальна підозрілість — навіть члени політбюро ЦК ВКП(б) дізналися про укладення радянсько-німецького пакту... з повідомлення по радіо 23 серпня 1939 р.

Доводиться констатувати: прихильники препарованої за сталінськими ідеологічними засадами історії світової війни однозначно ігнорують документальний бік справи. Показовим є ставлення до одного з ключових моментів розв'язання Другої світової війни, а відтак і агресії Німеччини проти СРСР — до формування радянсько-німецького альянсу. Не бажаючи помічати ні того, що оригінали (!) таємних протоколів (російською мовою) до радянсько-німецьких договорів 1939 р. вже кілька років як знайдено в одному з сейфів колишнього генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, про що спеціально повідомлено в московській пресі, ні документів, свідчень, тлумачень і оцінок, опублікованих у новітніх працях провідних істориків-фахівців (Л. Безименського, Г. Городецького, А. Якушевського, М. Мельтюхова та ін.), спадкоємці сталінізму навмисне чи несвідомо намагаються (втім, найчастіше безуспішно) ввести в оману громадськість маніпулюванням застарілою і недостовірною інформацією, примітивними судженнями, аби будь-що виправдати свого кумира, подати збанкрутілу сталінсько-молотовську зовнішню політику напередодні світової війни як винятково миролюбну, мало не альтруїстичну, як еталон дипломатії. Вкрай сумнівні договір від 28 вересня 1939 р., воєнна, торговельно-кредитна угоди, таємні територіальні домовленості, через які СРСР став чи не союзником третього рейху, країни, яка розв'язала війну в Європі, подаються цими авторами як такі, що мали виключно благородну мету — відвернення війни.

Безумовно, було б несправедливістю взагалі заперечувати право й обов'язок уряду СРСР опікуватися у дуже складній міжнародній обстано-

вці безпекою своєї країни, укласти з цією метою необхідні договори й угоди. Слід враховувати, що Англія, а також і Франція прагнули каналізувати гітлерівську агресію у бік СРСР. Ні хто інший, як У. Черчілль визнав: “Я хотів би бачити німецьку армію у могилі, а Росію — на операційному столі”³. У свою чергу, Сталін прагнув перевести рейки фашистської агресії на своїх недругів. Тут, здається, все ясно. Але хіба можна заперечувати, що в цій грі Сталін вийшов за межі дозволеного у відносинах з нацистським фюрером, котрий брутально розв’язав агресію на європейському континенті. Як стало відомо з нововідкритих документів, у кінці вересня 1939 р., під час переговорів з Ріббентропом у Москві Сталін сказав йому, що коли Німеччині “буде погано”, СРСР прийде їй на допомогу і візьме участь у військових операціях на боці рейху. Адже Радянський Союз заінтересований у сильній Німеччині і не допустить її поразки. У Берліні не повірили у такий поворот і доручили послу в Москві Шуленбургу звіритися з стенограмою, чи дійсно це так⁴. Вкрай ризиковані зовнішньополітичні маневрування Сталіна нагадують той випадок, коли “добрими намірами второвується дорога в пекло”. Виправдані кроки затьмарені вкрай сумнівними одноосібними діями Сталіна, цілком свідомо спрямованими (і це як до укладення договору про ненапад, так і після цього) на політичне зближення з Гітлером й нацистським режимом з метою досягнення стратегічних переваг у вигляді територіального приросту й поділу Європи на сфери впливу.

Як нам уявляється, немає потреби “ломитися у відчинені двері”, доводячи доцільність укладення радянсько-німецького пакту про ненапад. Сам по собі цей договір, крім того, що сприяв, і це загальновідомо, нападам Німеччини на Польщу, безпосередньої шкоди СРСР начебто не завдавав, як, втім, і не відвертав гітлерівської агресії проти Радянського Союзу, оскільки у Німеччині, і це також загальновідомо, у 1939—1940 рр. об’єктивно не було для цього умов. Адже щоб напасти на СРСР, треба було попередньо Німеччині завоювати й відповідно освоїти територію країни, що їх розділяла, — Польщі. А Червона армія за цей час мала б можливість підготуватися до відсічі, спираючись на два десятки укріплених районів потужної “лінії Сталіна” на старому кордоні. Після укладення пакту і розгрому Польщі такої можливості вже не було. Більше того, Червона армія почала втрачати почуття пильності, здатність підвищеної готовності до захисту країни. Натомість посилювалися прояви благодущності, недисциплінованості, пияцтва, недбальства. Наслідком було поширення аварійності і травматизму у військах. Подібними фактами рясніють документи з нововідкритих фондів архівосховищ.

Отже, хочемо чи ні, але доводиться констатувати істинний стан речей: пакт реалізував себе лише в одному аспекті — він “вмикав зелене світло” на загальне зближення СРСР з Німеччиною. І якщо СРСР ніякої відчутної користі від пакту не мав, то Гітлеру, Німеччині завдяки сумлінному виконанню Сталіним усіх домовленостей вдалося добре підготуватися до війни проти Радянського Союзу. Іронією звучить сьогодні підсумкова оцінка В. Молотовим “вкладу” Сталіна в радянсько-німецькі відносини, зроблена на IV сесії Верховної Ради СРСР під бурхливу овацію депутатів: “Укладення німецько-радянського договору про ненапад свідчить про те, що історичне передбачення т. Сталіна блискуче справдилося”⁵. Зовсім іншу оцінку “історичних передбачень” вождя ми знаходимо у маршала Г. Жукова: “Втрата почуття пильності привела Й. В. Сталіна до неправильної оцінки воєнно-політичної обстановки, неправильних заходів та рішень з питань оборони країни і до певної міри дезорієнтувала радянське військово-стратегічне керівництво”⁶.

І справді так, укладення “мирного договору” з Німеччиною і припинення антифашистської роботи в СРСР створило у цілому в країні атмосферу заспокоєння і розслаблення, ілюзію того, що загроза війни відступила. У неопублікованих свого часу спогадах маршала Г. К. Жукова можна знайти недвозначні нарікання на те, що Сталін та його оточення “прогавили приховану підготовку другої сторони до війни”, “сліпо вірили віроломному Гітлеру”. Він пише відверто, по-жуковськи: “Щодо підготовки країни у цілому до великої війни, треба сказати, що уряд згаяв час... Сталін, Молотов та інші провідні члени Політбюро продовжували вірити в те, що в нас попереду досить часу, аби провести необхідні заходи по обороні країни”⁷.

Спеціально зупинившись на історії радянсько-німецьких відносин в роки передвоєнної кризи і на початку Другої світової війни, ставимо метою звернути увагу на такий нонсенс: у намаганнях реабілітувати фальшиву зовнішню й суперечливу, м'яко кажучи, внутрішню політику диктатора, сталіністи не залишають ніяких шансів для скільки-небудь прийнятнього пояснення катастрофічних подій 1941—1942 рр. Реабілітуючи одноосібне правління Сталіна, його прихильники не помічають, що тим самим перекладають тягар провини на суспільний лад, змикаючись у цьому з критиками соціалістичної системи. Наша ж версія цієї ситуації така: соціалістичний лад в СРСР навіть при його недосконалоості та хибках у наступних подіях, під час Великої Вітчизняної війни, зумів, зрештою, нейтралізувати й виправити вади сталінського диктаторського режиму.

Гітлер: “Мені потрібна Україна”

Серед проблем, що їх заново доводиться вирішувати сучасній історіографії, як це не дивно, опинилося, здавалося б, давно вже вирішене питання: які ж цілі ставив Гітлер та його партія у війні проти СРСР? До останнього часу у світовій історіографії щодо цього ніяких розбіжностей не було. Вона керувалася незаперечним й однозначним вердиктом Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі. Ні в кого з учасників цього Суду народів не викликали жодного сумніву цілі фашистського агресора щодо Радянського Союзу. Заступник головного обвинувача від США С. Олдерман заявив: “Переважаючий мотив нацистської політики, який визначив різні причини, що викликали рішення напасти на Радянський Союз, може бути схарактеризований як традиційне нацистське прагнення до експансії на Схід за рахунок СРСР”⁸.

Та ще переконливіше говорив про те, що збирається робити в СРСР, сам фюрер. Розвиваючи в ораторському екстазі свою основоположну ідею здобуття життєвого простору для Німеччини на сході, він у січні 1941 р. у виступі перед вищими чинами збройних сил рейху подавав війну проти Радянського Союзу як вирішення усіх проблем Німеччини, як передумову її прориву до світового панування: “Величезні простори Росії таять у собі незліченні багатства. Німеччині слід було б встановити над цими просторами свою політичну й економічну владу... і тоді вже ніхто не був би в силах її перемогти”⁹.

Глобальне завдання розгрому СРСР містило в собі як складові: по-перше, викоренення комунізму в усіх його проявах; по-друге, максимальне знищення євреїв; по-третє, боротьбу проти слов'янства як неповноцінної людності, яка стоїть на заваді німецької вищої раси, що покликана панувати в усьому світі, по-четверте, колонізація захопленої території. Кровожерливі “ідеї” Гітлера підхоплювали й розвивали його підлеглі. Ось що говорив у своєму виступі у Штеттіні в липні 1941 р. рейхсфюрер СС Гімлер: “... Війна з Росією — це не тільки протистояння двох непри-

миренних ідеологій, це ще й смертельний двобій рас. Ми кинули на чашу вагів світоглядні цінності націонал-соціалізму, наш світ, наш спосіб життя оплачені дорогоцінною нордичною кров'ю... На іншій чаші вагів — 180-мільйонний народ, потворна суміш рас і народностей з важкими для вимови людською мовою назвами й настільки відштовхуючою зовнішністю, що тільки за одне це усіх їх можна з чистою совістю розстріляти”¹⁰. Це безпрецедентна за людоненависністю промова була схована в архівах СС. Лише нещодавно її виявив і обнародував британський історик Н. Уорвол у своїй праці “Війська СС. Кривавий слід”.

Грунтуючись на таких висловлюваннях нацистських ватажків, у зарубіжній літературі цілі Гітлера у війні проти СРСР зведено до “знищення більшовиків та євреїв”. Ця точка зору проникла навіть в офіційну німецьку історіографію. Нещодавно доктор Ю. Ферстер прийшов до висновку, що “Гітлер побажав перетворити війну в Росії на знищення більшовиків та євреїв”¹¹. Інший автор, англійський дослідник Л. Дейтон безапеляційно пише: “Незважаючи на розпаткування нацистів про “життєвий простір” на Сході, німецькі армії вторглися в Радянський Союз тільки тому, що Гітлер і СС жадали знищити усіх євреїв та більшовиків”¹². Цю тезу Дейтон вважає такою, що не потребує додаткових доказів.

Тим часом факти свідчать: фюрер ані на йоту не відмовився від своїх експансіоністських замірів та переконань, що Німеччина мусить виживати за рахунок Сходу, викладених у його програмному опусі “Майн кампф”. А в планах східної експансії та колонізації першорядне місце, і на цьому слід наголосити, належало Україні. З давніх давен виношувана будівничими великонімецької імперії мрія здобути близьку і зручну колонію у Європі (“німецьку Індію”) на початок Першої світової війни оформилася у “східну доктрину” — експансіоністсько-колонізаторський курс — новітнє втілення давньої програми “Дранг нах остен”.

І чимдалі Гітлер втягувався у війну за світове панування, тим більш очевидною ставала необхідність здобуття для рейху багатющої “української комори”, що мусила забезпечити безперебійне постачання стратегічних матеріалів та сировини, а також продовольства. Коли вже після початку Другої світової війни та укладення пакту з СРСР, який відкривав лінію постачання необхідних Німеччині матеріалів та продовольства, з'ясувалося, що через британську блокаду становище залишається кризовим, в урядових колах рейху майже відкрито заговорили про необхідність у будь-який спосіб здобути Україну. У розмові з представником Ліги Націй Карлом Якобом Буркгардом Гітлер відверто заявив: “Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні”¹³. Ту ж думку майже одночасно висловила й “друга людина” в рейху Герінг під час зустрічі з американським дипломатом Мессерсмітом. “Нас більш за все й передусім цікавить Україна”, — щиро визнав він¹⁴.

Напередодні німецької агресії проти СРСР у повідомленнях з Берліна резидентів радянської розвідки дедалі частіше фігурує українська тема. Один з листів посла СРСР у Німеччині В. Деканозова до наркома закордонних справ В. Молотова майже повністю присвячений ставленню німецького уряду до “українського питання”. Посол, зокрема, наголошує, що у Берліні активізувалися чутки щодо “оренди України” Німеччиною на 99 років. “Майже на всіх картах Європи останнього видання Україну відділено від решти території Радянського Союзу пунктиром або жирною прикордонною рисою. Усіляко підкреслюється, що Німеччина і Європа не можуть жити без “надійного забезпечення” продовольчими ресурсами України”, — говорилося у листі Деканозова, датованому 4 червня 1941 р.¹⁵ В іншій шифротелеграмі В. Деканозова до Москви з особливою тривогою

повідомлялося, що на 1941 р. у Німеччині утворився загрозуючий дефіцит продовольства, і єдиний вихід уряд Гітлера вбачає у поповненні продовольчих ресурсів за рахунок України. У телеграмі, зокрема, наведено такі вирази, що звучать в урядових колах: “Потрібна окупація України”, “Україна скоро буде німецькою” тощо ¹⁶.

Та сама тема фігурує і в агентурних повідомленнях розвідки НКДБ. У травні 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов направив на ім'я Сталіна, Молотова і Тимошенка повідомлення із Берліна від агента “Франкфутера” (К. Ейкор). У ньому говорилося: “Хлібні запаси Німеччини на осінь будуть вичерпані. Новий врожай не зможе забезпечити споживання 1942 року. Тому розробляються плани операції проти СРСР з метою відторгнення України” ¹⁷.

У даному контексті цікаво буде нагадати, що план “Барбаросса” у первісному вигляді своїм вістрям був націлений саме на Україну. Розробник цього варіанта знавець півдня СРСР генерал Е. Маркс згідно з планами нацистського керівництва передбачив головний удар в напрямі України з метою першочергового оволодіння Донбасом і продовольчою базою. Можливо, саме тому Сталін, маючи відповідну інформацію, дав вказівку основну увагу в оборонних планах приділити території України. У наступному варіанті плану “Барбаросса” Гітлер наказав центр ваги удару перенести на північ від Прип'ятських болот (хоча Донбас продовжував фігурувати як мета першочергового значення).

Далі передбачалося, що геостратегічне положення України як найзручнішого виходу з Європи у Закавказзя та на Близький Схід і далі буде використано для проходу ударного угруповання до бакинської нафти, а відтак через Іран і Афганістан — в Індію, із здобуттям якої, вважалося, Англія визнає себе переможеною. Світове панування “тисячолітнього німецького рейху” стане реальністю.

Але “український фактор” у нацистських агресивних планах щодо СРСР цим не вичерпувався. Поклавши пожадливе око на Україну, Гітлер вирішив за її рахунок зміцнити блок фашистських держав. Українськими землями передбачалося розрахуватися за участь у “східному поході” з Румунією, якій було обіцяно південь України, і Угорщиною, що претендувала на Закарпаття.

Не можна не помітити і того, що саме меркантильний інтерес до “українського питання” напередодні нападу на СРСР активізував увагу нацистських керівних кіл та спецслужб до української еміграції у Німеччині та Польщі. На відміну від Гітлера, Герінга та Гімmlера, спеціаліст в “російських справах” Розенберг, який ніколи не відігравав роль “першої скрипки” у державних справах, наче мимохідь пообіцяв близьким до нього діячам Організації українських націоналістів “створити якесь українське державницьке утворення”. Ця фраза чомусь була сприйнята всерйоз як мало не гарантована обіцянка “великого рейху” і у дальшому спричинила великі ускладнення у відносинах націоналістів з нацистами.

Отже, хоча Гітлер був людиною з імпульсивним, непередбачуваним характером, та головної мети життя, викладеної у сповіді “Майн кампф” на початку своєї карколомної кар'єри, дотримувався свято. Війна за життєвий простір німецької нації — це війна проти Росії, СРСР, тотальна війна за знищення їх життєвої сили, насамперед політичного прошарку — “юдобільшовиків”. Хочемо чи ні, а доведеться визнати: в експансіоністській концепції гітлеризму саме досягненню економічних здобутків, здатних врятувати Німеччину, віддавався пріоритет.

Міф про превентивну війну Гітлера

До вирішення проблеми, що завдавала найбільший головний біль фюрерові, — “усунення з географічної карти світу Радянського Союзу”, — він приступив негайно після подолання проміжних перешкод — здійснення “бліцкригу” у Польщі та Західній Європі. Відтоді як у липні 1940 р., через місяць після капітуляції найбільшого противника на європейському континенті — Франції, Гітлер прийняв рішення про напад на СРСР, всі його дії так чи інакше були спрямовані на підготовку до “східного походу”. А спирався він на найефективнішу воєнну економіку та армію, про яку сам казав: “Для німецького солдата немає нічого неможливого”.

І хоча, здавалося б, це рішення, що логічно випливало з самої суті нацизму, не потребує додаткових тлумачень, все ж його часто у західній літературі називають “сліпим”, “загадковим”, “таким, що не піддається раціональному поясненню” тощо. Ось як визначав це фатальне для долі Німеччини та його особи рішення сам фюрер у своєму заповіті: “За час війни, — пише він, — мені не доводилося приймати більш важкого рішення, аніж про наступ на Росію”. І далі: “Щоб примусити англійців здатись, щоб примусити їх укласти мир, треба було, відповідно, у них забрати надію, протиставити нам на континенті противника нашого рангу, тобто Червону армію. У нас не було вибору, це було для нас незаперечною необхідністю — усунути російську фігуру з європейської шахової дошки...”¹⁸.

За вказівкою Гітлера з липня 1940 р. в генеральному штабі почалася розробка плану швидкого завоювання СРСР — “Барбаросса”. У його основу були покладені такі настанови фюрера: “Початок — травень 1941 р., тривалість кампанії — п’ять місяців, мета — знищення життєвої сили Росії”¹⁹. 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву щодо плану “Барбаросса” (№21). Однією з головних цілей наступу було визначено захоплення України. Цьому мав передувати розгром основної маси радянських військ, розташованих у західній частині СРСР. Передбачалося, що його блискавичною поразкою буде усунуто основну перешкоду у реалізації геостратегічних задумів Гітлера щодо здобуття світового панування. Головний сенс “блискавичної війни” полягав у тому, що Радянський Союз загине до переможного завершення війни проти Англії. Більше того, поразка СРСР ставала передумовою краху Британської імперії.

Із затвердженням плану “Барбаросса” лічильник безпосередньої підготовки агресії було ввімкнено. Дні й тижні, які він відрховував, були цілковито підпорядковані головному — нищівному розгрому Німеччиною свого “майже союзника” — СРСР. Короткий календар першочергових заходів гітлерівського “Дранг нах остен”: 31 січня 1941 р. віддано директиву щодо стратегічного розгортання військ на східній території Польщі (ця місцевість діставала кодову назву “район Вінтер”); 15 лютого генерал-фельдмаршал Кейтель підписав розпорядження про дезінформаційні та маскувальні заходи у місцях зосередження військ “армії вторгнення”; 24 березня з тією ж метою віддано наказ про спорудження бутафорних укріплень вздовж кордону з СРСР. 24 квітня починаються заходи щодо імітації висадки на Британські острови з метою введення в оману радянського керівництва; 23 травня шеф головного управління імперської безпеки інформує відповідні служби та підрозділи про необхідність після початку бойових дій першочергового знищення “усіх євреїв, усіх неповноцінних азіатів, усіх комуністичних функціонерів, циган”; у той же день ставкою фюрера затверджено часовий графік операції “Барбаросса”; 10 червня війська починають зосереджуватися на висхідних позиціях; 14 червня (у цей день — от де збіг! — у Москві опубліковане сумнозвісне повідомлення

ТАРС, що про напад Німеччини на СРСР не може бути й мови) на нараді у фюрера заслухано доповіді командувачів військами груп “Північ”, “Центр”, “Південь” “армії вторгнення”, після чого Гітлер віддав наказ про призначення нападу 22 червня о 3 годині за середньоєвропейським часом за сигналом “Дортмунд”; 21 червня о 20.00 у війська, розташовані упритул до радянського кордону, надійшли й були негайно відкриті спеціальні контейнери з наперед заготовленими таємними інструкціями та директивами і наказом фюрера, у якому вперше “відкритим текстом” містилося посилення на загрозу з боку Радянського Союзу та необхідність превентивної війни. Проміжки між цими заходами було заповнено метушливими діями Гітлера і Геббельса, аби створити відповідний морально-політичний настрій у генералів, політиків та дипломатів. При цьому СРСР зображувався як “більшовицька пустеля”, “азіатська загроза усій Європі”, “скупчення слов'янського сімейства кроликів”, а його збройні сили — як “глиняний колос без голови”. Особливу увагу було приділено обґрунтуванню необхідності превентивного збройного виступу проти СРСР, що нібито загрожує рейху.

В останнє десятиріччя ХХ ст. в обстановці глобальних змін у Східній Європі: розпадом СРСР як однієї з двох супердержав-претендентів на світову гегемонію, утворенням об'єднаної могутньої Німеччини, що успішно претендує на лідерство на європейському континенті і де поживалися реваншистські настрої, виринула на поверхню у вигляді історико-політичного казусу давня, навіть уже було призабута версія, вигадана Гітлером, щодо необхідності упереджувальної війни проти СРСР. У ролі “реаніматора” цієї гітлерівської байки виступив автор з неординарною біографією та амбіціями Володимир Резун, який обрав гучний псевдонім “Суворов”. До речі, нещодавно в інтерв'ю з журналістом М. Дейчем без тіні сором'язливості цей спадкоємець Гітлера заявив: “Я відчуваю себе переможцем, відчуваю себе Суворовим”²⁰. Його сурогатні опуси “Криголам”, “День М” та інші, розраховані на обивателів, далеких від справжніх історичних знань, ставлять метою “пробити”, протягти штучно сконструйовану фальшиву версію витоку вселенської трагедії, що обрушилася на наш народ, перекласти провину зі справжніх паліїв війни на їхню жертву.

Легковажні і поверхові книжки Суворова неодноразово піддавалися ґрунтовній та справедливій критиці і у Росії, де їх перевидано великими тиражами як ходовий товар, і в Україні (див.: Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999). У цих виступах зверталася увага на те, що автор не використовує першоджерел, оригінальних документів, а суціль поклався на сумнівну з наукової точки зору літературу застійних часів, особливо на мемуари сталінських генералів, написані, по суті, літзаписувачами “Воениздата”, за певними трафаретами і, на жаль, за окремими винятками, далекі від історичної правди. До того ж, і цей сурогатний матеріал Суворов препарує як заманеться. Під якими б ракурсами не розглядалася версія Суворова та його односторонній, — жоден не витримав випробування на достовірність.

Оскільки автора даної статті лімітують її розміри, та й тема потребує спеціального розгляду, зупинимось лише на одному з її аспектів — на ставленні до необхідності превентивної війни щодо СРСР з боку німецького генералітету. Наголосимо: цей аспект геть відсутній у працях В. Суворова. І не даремно. Не вигідний він Суворову.

Допитливий читач не може не запитати: а як же сприйняли представники вищого військового керівництва рейху наказ Гітлера готуватися до війни проти Радянського Союзу? Ще раз підкреслимо: інформацію про це

почерпнуто із зарубіжних літературних джерел. Зібрана до купи, вона не залишає від версії Суворова каменя на камені.

Так от. Довідавшись про плани Гітлера напасти на СРСР, його воєначальники буквально сполошилися: адже, на їхню думку, для цього не було жодних підстав. У середині 1940 р., коли Гітлер заявив про свій намір, німецько-радянські відносини розвивалися по висхідній, і що головне: СРСР безперервно постачав воюючій Німеччині згідно з торговельно-кредитною угодою колосальні партії воєнно-стратегічних матеріалів та продовольства, допомагаючи цим подолати британську блокаду (а заразом готувати нищівну війну проти Радянського Союзу).

Перший, хто почув гітлерову новину, став генерал-полковник А. Йодль, який за посадою начальника оперативного відділу Верховного командування вермахту був найбільш поінформований щодо стану та планів збройних сил дійсних і можливих противників Німеччини. Вражений від почутого, генерал зібрав у свій штабний вагон, що стояв у Комп'єні, найближчих співробітників. Обійшовши купе і ретельно перевіrivши усі вікна та двері, він таємничо повідомив, що фюрер вирішив “раз і назавжди” урятувати світ від більшовизму. Слова Йодля, який був настроєний скептично щодо наміру Гітлера і не приховував цього, справили на присутніх “електризуючу дію”. У відповідь на протести підлеглих він мовив: “Фюрер боїться, що після перемоги над Англією настрій німецького народу не дозволить йому почати війну з Росією”. Побачивши, що протести продовжуються, Йодль припинив їх, сказавши: “Панове, це не тема для обговорення, а воля фюрера”²¹.

Навівши цей факт у своїй книзі “Друга світова. Помилки, промахи, втрати”, провідний експерт британської воєнної розвідки Лен Дейтон уточнює: на західному кордоні СРСР, дійсно, зосереджувалися резервні війська, але “малоймовірно, що німецьке командування, розробляючи план наступу на Росію, врахувало цю обставину або навіть знало про неї”²².

Найбільш близький до Гітлера начальник штабу Верховного командування збройних сил генерал-фельдмаршал В. Кейтель, головнокомандуючий люфтваффе рейхсмаршал Г. Герінг, головнокомандуючий флотом гросс-адмірал Е. Редер, тобто вищі військові чини рейху — “всі вчинили опір наміру фюрера напасти на Росію”, — у свою чергу констатує відомий німецький історик В. Герліц²³. Кейтель, стривожений не на жарт, написав навіть Гітлеру заяву про відставку. Та незабаром все ж дав себе умовити фюреру, який доводив, що “війна проти СРСР є неминучою і тому Німеччина зобов'язана вдарити саме тепер, коли на її боці перевага”²⁴.

Проти “східного походу”, бо не вбачали в ньому необхідності, відкрито висловлювалися й такі вищі військові авторитети, як генерал-фельдмаршали фон Бек, фон Рунштедт, фон Лееб. А генерал-фельдмаршал фон Рейхенау навіть висловив скептицизм щодо “здатності Гітлера керувати державою” після того, як той оголосив “про свої плани напасти на Радянський Союз, що був тоді офіційним союзником Німеччини”²⁵.

Не керувалися концепцією превентивної війни й розробники плану нападу на СРСР на чолі з заступником начальника генерального штабу збройних сил рейху генерал-полковником Ф. Паулюсом. У своєму виступі на Нюрнберзькому процесі він під присягою свідчив, що ні на початку, ні в кінці роботи над цим планом німецький генеральний штаб не мав ніяких відомостей, що СРСР готує напад на Німеччину²⁶.

Ремствування щодо підготовки превентивної війни проти СРСР проникли і в більш широкі кола генералітету після того, як Гітлер у березні 1941 р. зібрав у рейхсканцелярії нараду командувачів військами, дислокованими на території Польщі, й оголосив про близьку війну з Радянським

Союзом. Не всі сприйняли доводи фюрера, який наполягав: “Тепер є можливість завдати удару по Росії, маючи позаду вільний тил, знову така нагода так скоро не трапиться. З мого боку було б злочином перед майбутнім німецького народу, якби я не схопився за неї!”²⁷.

Визнаний військовий авторитет генерал-полковник Г. Гудеріан так відгукнувся на рішення Гітлера: “Докладно подана ним (Гітлером. — М. К.) причина, що змусила його до превентивної війни з Росією, була непереконливою. Посилання на міжнародне загострення становища внаслідок захоплення німцями Балкан, на втручання росіян у справи Фінляндії, на окупацію росіянами прикордонних балтійських держав так само мало могли виправдати відповідне рішення, як не могли його виправдати ідеологічні засади націонал-соціалістичного вчення та деякі відомості про військові приготування росіян”²⁸.

З лютого 1941 р., коли у східних районах Польщі почалося зосередження німецьких військ, до обстановки на радянському боці було привернуто особливу увагу — чекали підтвердження прогнозу Гітлера щодо агресивних дій радянських військ. Та даремно. “Багато сперечалися про те, чи мало розгортання сил Радянської Армії оборонний чи наступальний характер”, — розповідав командувач танковим корпусом і майбутній генерал-фельдмаршал фон Манштейн. І, зрештою, цей генерал, визнаний і друзями, і ворогами “кращим стратегом” третього рейху, прийшов до висновку, що “угруповання радянських військ на 22 червня не говорило на користь намірів у ближчий час почати наступ... Звичайно, влітку 1941 року Сталін не став би ще воювати з Німеччиною”²⁹.

З ноткою розчарування занотував у своєму щоденнику напередодні війни генерал Гальдер: “Я не вірю у російську ініціативу”. А його помічник, до речі, один з розробників плану “Барбаросса” генерал Е. Маркс навіть надав думці начальника форму каламбура: “Росіяни не зроблять нам люб’язності своїм нападом”³⁰. Ці оцінки генштабістів ґрунтувалися на даних розвідувального відділу генштабу вермахту, отриманих у самий переддень німецького виступу: “Радянське угруповання має оборонний характер... Від росіян слід чекати оборонної поведінки”³¹. У свою чергу, помічник військового аташе посольства Німеччини у Москві полковник Кребс, прибувши до Берліна, доповідав Гальдеру свої спостереження: “Росія буде робити все, аби уникнути війни. Піде на усі поступки, включаючи територіальні...”³².

Наведена, далеко не повна, добірка реагувань німецьких воєначальників більш ніж переконливо свідчить: збройні сили рейху в особі їхнього керівництва, утаємниченого у плани фюрера, не мали жодних підстав у 1941 р. вбачати противника в особі Радянського Союзу та його армії. “Очікуваний напад” СРСР на Німеччину — не більш і не менш як чергова шахрайська витівка міжнародного провокатора й авантюриста Адольфа Гітлера, подібна до тих, до яких він вдавався у своїх попередніх агресивних авантюрах. Втім, будемо вважати, що наведених вище фактів досить, аби унеможливити заднім числом спроби видати агресивну і експансіоністську війну за справедливу і захисну. “Хрестовий похід фашизованої “нової Європи” на чолі з третім рейхом може бути охарактеризований тільки так, як це зроблено Нюрнберзьким процесом, і ніяк інакше.

Версія вимушеної, превентивної війни Гітлера — це не що інше, як фантом. Немає жодного офіційного документа німецької сторони про підготовку агресії СРСР проти Німеччини. Так само, як немає і жодного офіційного радянського документа про підготовку агресивної війни Радянським Союзом проти Німеччини. Тоді як суд, тим паче Суд історії, віддає перевагу лише прямим доказам!

Чи був готовий Радянський Союз до великої війни?

З перших днів існування Радянської влади особлива увага приділялася будівництву і зміцненню Збройних сил країни. У суспільстві всіляко поширювалися ідеологія обложеної ворогом фортеці — СРСР, культ Робітничо-селянської Червоної армії як улюбленого дітища усього народу, гідного будь-яких його жертв. По суті справи, зміцненню оборони країни та її армії було підпорядковане все економічне життя, а культурно-освітницька сфера цілком використовувалася в інтересах військово-патріотичного виховання населення. І так було усі 23 роки, що передували Великій Вітчизняній війні.

Слід наголосити: здобутки військового будівництва були ваговиті. На початок війни з Німеччиною Збройні сили СРСР мали 5,7 млн особового складу, тобто за п'ять років зросли у п'ять разів, танків налічувалося 18,7 тис. (лише 10 % з них були новітніх конструкцій КВ і Т-34), літаків — 16 тис. (новітніх моделей — 16 %), кількість гармат і мінометів становила 117,6 тис.³³

Здавалося, цієї кількості озброєння досить для ведення принаймні активної оборони. На ділі ж ця масова озброєна сила не була належно організованою, навченою, керованою за чітко продуманим планом дій, тобто далеко не в усьому відповідала стандартам збройних сил великої держави у новітню епоху. На ці вади вперше із невластивою для тих часів відвертістю звернув увагу народний комісар оборони СРСР маршал С. Тимошенко на військовій нараді в грудні 1940 р. На досвіді фінської кампанії нарком показав, що командний склад, штаби не вміють по-справжньому використати бойові можливості армії, не здатні командувати нею. С. Тимошенко особливо нарікав на вади бойової підготовки військ, на те, що їхнє навчання провадиться умовно-кабінетним методом. Як приклад неподобств він навів ряд частин та дивізій Київського особливого військового округу, командири і штаби яких “не керують і не контролюють ходу бойової підготовки новобранців (обмежуючись тільки віддачею наказів)”³⁴.

Не можна не звернути увагу на такий цікавий збіг. Нарада у С. Тимошенка відбувалася 31 грудня 1940 р. А 1 січня 1941 р. генеральним штабом вермахту було видано таємний бюлетень, де на підставі розвідувальних даних і наслідків війни СРСР з Фінляндією перелічувалися, по суті, ті самі вади і недоліки Червоної армії, що їх називав і радянський нарком. На думку авторів цього документа, хіба радянської армії “полягає в нездатності командирів всіх ступенів діяти швидко і рішуче, у їх прив'язаності до шаблону, боязні відповідальності, в їх слабкій, не відповідній сучасним вимогам підготовці, а також у недостатній організованості, властивій усім галузям життя та діяльності армії”³⁵. При загальному збігу основних положень названих документів вони відрізняються одним: якщо Тимошенко висловлює надії щодо змін на краще і навіть намічає завдання на 1941 р., то німецькі автори, судячи зі змісту цього документа, шансів Червоній армії у змінах на краще вже не залишали — адже керувалися щойно підписаною Гітлером директивою № 21 — планом “бліцкригу” проти СРСР.

Згадана нарада у наркома оборони, як і військово-штабні навчання, проведені після неї, показали що на істотні зрушення у боєготовності армії немає підстав розраховувати, що у військах продовжує панувати дух ворошиловського “шапкозакидацтва”, а особовому складу прищеплюється фальшиве гасло, ніби “Червона армія за всіх сильніша”. Деякі воєначальники, як наприклад, начальник головного розвідувального управління П. Голиков, наполягали, що “необхідно уникати перебільшення успіхів

іноземних армій, бо це шкідливо позначається на вихованні особового складу”³⁶. Тут головний розвідник явно підтакував наркомов оборони, який твердив: “У розумінні стратегічної творчості досвід війни в Європі, мабуть, нічого нового не дає”³⁷. Втім, певною мірою Тимошенко і Голіков мали рацію: після масових репресій щодо командного складу армії, коли нею було втрачено до 44 тис. командирів різних рангів, а на їхнє місце прийшли малокваліфіковані люди, подібна інформація могла скоріше шокувати, аніж бути корисною.

Як додатковий штрих, що характеризує стан Збройних сил, необхідно згадати, що у 1940 р. було розпочато фундаментальну, але не досить продуману їхню реорганізацію. Схоже на те, що організатори цієї реформи на чолі, звичайно, зі Сталіним втратили орієнтири в нескінченних реорганізаціях і, заплутавшись вкінці, полишили справу на самоплив. Як зазначається в новітній фундаментальній праці з історії Великої Вітчизняної війни, наслідком цих помилок стало те, що “значна частина боездатних, добре злагоджених і укомплектованих з'єднань виявилася на початок війни розформованою”³⁸. Особливо постраждали при цьому військово-повітряні і танкові сили.

Не кращою можна вважати й воєнну доктрину. З неї так і не ясно було: хто ж ймовірний противник і до чого готуватися військам у разі війни — до наступу чи до оборони. Сталін, а разом з ним і керівництво наркомату оборони вважали, що Гітлер не наважиться воювати на два фронти — проти Англії і проти СРСР. Як не дивно, хоча радянська розвідка вже через два тижні після підписання Гітлером плану “Барбаросса” зуміла здобути і передати до Москви основний виклад цього безпрецедентного документа, на нього практично ніхто з вищого керівництва державою та армією особливої уваги не звернув. Відомо, наприклад, що начальник генштабу Г. Жуков вже в 60-ті рр. заперечував, що напередодні війни його ознайомили з планом “Барбаросса”. А коли Жукову показали вилучений з архівних фондів текст викладу цього плану, на першій сторінці котрого красувався власноручний підпис ... Г. Жукова, він був щиро здивований. Отже, радянські стратеги ймовірності “блискавичної війни” не враховували. І, звичайно ж, таке поняття навіть не фігурувало у військово-штабних іграх в армії.

Картина неготовності СРСР та його Збройних сил до великої війни проти Німеччини довершується описом стану оборонних укріплень на новому західному кордоні. З літа 1940 р. тут почалося зведення оборонної системи з 20 укріплених районів двома смугами загальною глибиною до 20 км. Будівництво велося високими темпами. Але обсяг робіт був занадто великий і промисловість не встигала забезпечувати будівництво матеріалами, обладнанням та озброєнням. Багато з цих споруд вводилися до ладу із запізненням та за спрощеною схемою, без достатньої військової техніки. На початок війни були готовими близько 2,5 тис. дзотів (25 % запланованих). Лише 1010 з них були озброєні артилерією, решта — лише кулеметами. Тому весною 1941 р. Головна військова рада вирішила зберегти укріплені райони на старому кордоні (“лінія Сталіна”) як рубіж оперативної оборони і тримати їх у бойовій готовності³⁹. Втім, у літературі останнім часом з'явилася версія про те, що укріплення на старому кордоні планомірно роззброювалися та руйнувалися за вказівкою начальника Генерального штабу.

Було б несправедливістю стверджувати, що непідготовленість армії до війни, як і у цілому низький рівень обороноздатності країни, була наслідком недбалого ставлення радянського уряду до життєво важливих питань. Тут скоріше інше. Теми зміцнення оборони раз-у-раз розглядалися на за-

сіданнях вищого керівного органу країни — політбюро ЦК ВКП(б), приймалися і рішення, часто непогані, щодо програм створення нової бойової техніки та оснащення нею армії. А от коли доходило до впровадження цих проектів у життя, справа, як правило, гальмувалася. І крім звичайної радянської бюрократичної тяганини, простежується і така причина, як незмінне прагнення Сталіна не робити “ризикованих кроків”, аби не драгувати Гітлера.

На стані Збройних сил, як і готовності до великої війни усього суспільного організму, позначалися всі негативні процеси, що відбувалися у країні в цілому. І тут кричущі прорахунки одноосібної диктатури — суб’єктивні вади накладалися на об’єктивні труднощі. Проблеми ставали все менш доступними для розв’язання, режим блукав у них як у лісових хащах. “Радянські збройні сили у той період зовсім не були готовими до збройного протистояння німецькій армії, — констатує відомий американський дослідник Чарльз Мессінджер, — Сталін рішуче не бажав вживати жодних дій, котрі могли б викликати остерогу Гітлера й підштовхнути його до тих чи інших рішучих дій, хоча усі дані, здобуті сталінською розвідкою, збігалися на тому, що 22 червня 1941 року Гітлер збирається напасти на Радянський Союз”⁴⁰.

Будь-які спроби заглибитися у таємниці катастрофи 1941 р. пов’язані із необхідністю розгляду стану воєнно-економічної готовності СРСР і Німеччини. Не можна заперечувати того, що радянський уряд традиційно надавав першорядного значення становленню та розвитку провідних галузей воєнної економіки, здатної забезпечити надійну обороноздатність країни, причому завдання було пріоритетним протягом десятиліть, що передували війні з Німеччиною. Те, що офіційно називалося будівництвом матеріально-технічної бази соціалізму, насправді набрало форм потужного воєнно-промислового комплексу, одним з наріжних каменів якого була українська економіка. Майже кожне з трьох тисяч новостворених виробництв так чи інакше були причетні до воєнної економіки. На 1940 р. СРСР видобував залізної руди удвоє більше, ніж Німеччина, виплавляв майже стільки ж чавуну і сталі, поступаючись їй у видобутку вугілля та виробництві електроенергії⁴¹. У машинобудівній, електротехнічній, хімічній та інших галузях промисловості воєнне виробництво значно випереджало розвиток мирних галузей. Саме на нього витрати зросли з 1937 по 1940 р. на 30 %, а приріст оборонної продукції — на 39 %. У цілому ж виробництво продукції оборонних галузей за той же час збільшилося в 2,5 рази⁴². За потужністю та обсягом продукції багатьох галузей виробництва СРСР навіть перевищував свого майбутнього противника.

У світлі цих порівнянь, які можна продовжувати, незрозумілим є: то що ж завадило Радянському Союзу використати раціональним чином свій великий воєнно-економічний потенціал? Більше того, як це не парадоксально, але саме напередодні війни спостерігалися значні недоліки у базових галузях, від яких залежало воєнне виробництво. Мало місце зниження показників паливно-енергетичної бази, нестача сировини, новітнього обладнання і, як наслідок, — зниження виробництва сталі, нафти, металорізальних верстатів. А від цього, зрозуміла річ, потерпало виробництво озброєння. Негативно позначилися на стані воєнно-економічної готовності масові репресії, від котрих особливо постраждали найбільш кваліфіковані та досвідчені кадри виробників (на чекістському жаргоні — “розумники”). Їх було нашвидку замінено молодосвідченими “висуванцями” з бездоганними партійно-комсомольськими характеристиками. Проте це не гарантувало здатності у стислі строки опанувати кризову ситуацію і виправити становище на виробництві.

Була ще одна обставина, що негативно вплинула на виробництво новітнього озброєння: консерватизм, мислення стереотипами громадянської війни, нерозуміння специфіки сучасної війни тими, хто очолював Збройні сили з кінця 30-х років. Ці діячі нерідко несвідомо гальмували впровадження у війська новітніх засобів війни, сконструйованих та розроблених вітчизняними конструкторами і вченими. У лабіринтах конструкторських бюро та дослідних інститутів, де процвітали фаворизм і бюрократична тяганина, надовго застрягали саме перспективні розробки (наприклад, танк Т-34, котрий дехто намагався зняти з виробництва як неперспективний). У ролі арбітра в суперечках конструкторів і вчених часто виступав особисто Сталін, і його слово було вирішальним, але чекати на нього іноді доводилося місяцями.

Негативно позначилося на справах у військовій економіці укладення пакту Молотова—Ріббентропа, що створило ілюзію відвернення безпосередньої загрози війни. Організатори ВПК, керівники підприємств не поспішали переводити їх роботу на військові рейки, ставити “на потік” потужну зброю нового покоління, натомість продовжували масове виробництво бойової техніки застарілих зразків. Уважне зіставлення оприлюднених даних переконує, що передвоєнні рік-півтора були невиправдано згаяні для масштабного та інтенсивного переозброєння. Упущення непростощенне. Адже за той самий відтинок часу вже за військових умов (до початку наступу під Сталінградом), коли діяла лише одна, а не дві, як до війни, східна воєнно-промислова база і коли гостро бракувало і палива, і сировини, і робочих рук, вдалося здійснити неможливе — забезпечити діючу армію усім необхідним для перелому обстановки на фронті на свою користь.

І армія, і народ виявилися не готовими до війни. Єдина, по суті, служба, як завжди, була “на рівні” — органи державної безпеки. Вже 22 червня НКДБ СРСР видано директиву про заходи держбезпеки у зв'язку з початком війни з Німеччиною. У ній наголошувалося на “вилученні” контрреволюційного та шпигунського елементу і на боротьбі з проявами паніки. А масові превентивні арешти в країні почалися ще до появи цієї директиви — в ніч з 21 на 22 червня 1941 р.

Катастрофа 1941 року — найгостріша криза сталінського режиму

І коли на світанку 22 червня 1941 р. над мирним небом Радянської країни пролунав грім неймовірної сили, що сповістив про початок фашистської агресії, усі вади, як і всі переваги диктаторських режимів виринули на поверхню, активно впливаючи на долю воюючих сторін. І якщо на німецькому боці цей чинник зумовив перевагу на перших порах й поразку на останньому етапі війни, то на радянському — сталося навпаки.

У Радянському Союзі тоталітарний режим, увінчаний одноосібною владою “вождя народів”, виявився нездатним забезпечити належну боєздатність Збройних сил, хоча багато для того робив. І справа не тільки в масовому обезглавленні армії. Справа полягає і в тому, що на відповідальних командних посадах, замість кваліфікованих і досвідчених воєначальників та командирів, опинилися малокваліфіковані та недосвідчені “висуванці”, котрі зайняли 70 % штатних посад. Ці “неофіти” розгубилися при перших же пострілах — адже привчені були до одного — в усіх випадках чекати вказівок “згори”, у кінцевому рахунку від “особисто товариша Сталіна”, який, звісна річ, про все добре поінформований і здатний прийняти єдино правильне рішення. Відомий флотоводець адмірал М. Г. Кузнецов згадував: “Без Сталіна ніхто не хотів вирішувати щось серйозне, тому часто доводилося

діяти на свій страх і ризик... Люди не вміли самостійно діяти, а вміли лише виконувати волю Сталіна... Такою є трагедія тих часів”⁴³.

Усіляко прищеплювана сліпа віра у непогрішимість вождя зіграла злий жарт і в боєготовності вельми численних і не зовсім вже погано озброєних радянських військ. Так, якщо до укладення пакту Молотова—Ріббентропа офіційною воєнною доктриною була озвучена наркомом оборони К. Ворошиловим формула Сталіна — “війна на чужій території, малою кров’ю й розгромом противника потрійним ударом”, — то з кінця 1939 р. в армії культивувалася суто оборонна концепція. З весни ж 1940 р. Сталін на розширеній нараді Головної військової ради висунув тезу, що включала в себе й наступальні дії. А через рік, 5 травня 1941 р., у виступі в Кремлі перед випускниками військових академій вождь, явно видаючи бажане за дійсне, твердив, що оскільки армія уже переозброєна сучасними засобами ведення війни (насправді ж на озброєнні нової бойової техніки було менше 20 %), “ми стали сильними”, то, “проводячи оборону країни, ми зобов’язані діяти наступальним чином”⁴⁴. Як і Гітлер, Сталін у свою чергу відчайдушно блефував. Але таким маневруванням ставив під сумнів фундаментальні засади воєнної доктрини в очах основної маси командного складу, дезорієнтував його, експлуатував у політичних цілях сліпу віру в настанови вождя.

Взагалі тема сталінського керівництва війною хоч і є назрілою та важливою, проте ніяк не дістане спеціального вирішення. За логікою диктаторського режиму управління країною вождь мусив зосередити у своїх руках і керівництво бойовими діями на фронті. І тут, мабуть уперше, приголомшений й розгублений невдачами початкового етапу війни, робить навіть спробу усунутися від обов’язків голови Ставки головного командування. Правда, мають місце розбіжності у викладі фактів. За спогадами сталінських сподвижників, диктатор нібито усунувся в розпачі більш ніж на тиждень від державних та партійних справ, кинувши все на самоплив. Судячи ж з опублікованого журналу записів осіб, що відвідали Сталіна з 22 по 28 червня 1941 р., активно приймав відвідувачів — усього на прийомі в нього побувало 146 чоловік⁴⁵. Де правда, а де вимисел, мусять з’ясувати ті дослідники, яким доступні документи.

Як би там не було, у перший період війни військове керівництво Сталіна було вкрай невдалим і може вважатися однією з головних причин поразок Червоної армії. На думку заступника Сталіна у військових справах маршала Жукова, про роль Верховного Головнокомандуючого не можна судити однозначно: “... Його підготовка на початок війни базувалася головним чином на досвіді громадянської війни. До сучасної війни він не був підготовлений, а звідси і розгубленість, і невміння оцінити обстановку, і найнезграбніші прорахунки і помилки. Усе це згубно позначилося на ряді операцій у перший період війни”⁴⁶.

Проте, коли Сталін набув досвіду керівництва війною, з’явилися нові проблеми, породжені характером та методами його правління: відповідного досвіду набули й фронтові воєначальники та командири. Нерідко їхні рішення у керівництві військами та бойовими діями наражалися на рогатки диктаторського всевладдя головноверха. А від цього страждала справа, були зайві жертви.

Сили, якими Гітлер збирався здійснити головну мету свого життя — завдати смертельної поразки Радянському Союзові у “східному поході”, відповідали грандіозним масштабам цього задуму. Характеризуючи “армію вторгнення” як небувало в історії людства концентрацію військ, фюрер передрікав: “Росіянам здасться, що на них обрушився ураган”. Сили німецької сторони уздовж західного кордону СРСР становили: 153 дивізії

(разом із союзниками), які налічували 4,4 млн чоловік, 39 тис. гармат і мінометів, 4 тис. танків та штурмових гармат, 4,4 тис. літаків. Співвідношення сил СРСР та Німеччини, включаючи її союзників на театрі майбутніх воєнних дій, було таким: дивізій — 1,2:1, живої сили — 1:1,3; гармат і мінометів — 1:1, танків і штурмових гармат — 2,7:1; бойових літаків — 2,1:1⁴⁷. Причому війська агресора перебували у цілковитій бойовій готовності. Разом із загальною якісною перевагою це справило вирішальний вплив на розвиток подій.

У свідомості як воєнного, так і наступних поколінь поняття “1941 рік” увійшло синонімом трагедії неймовірних масштабів, що поставила народ і країну на межі безодні. У новітній вітчизняній літературі, значною мірою звільненої від спроб приховати правду історії, події другої половини цього року оцінюються як “катастрофа”, “страшна трагедія”, “поразка радянських військ”, “вкрай невдалий початок війни” тощо. Ніде правди діти: перші тижні та місяці пекельного протистояння Червона армія скоріше підтвердила прогнози німецьких генштабів, аніж виправдала сподівання свого народу.

Німецькі танкові колони, супроводжувані мотопіхотою й підтримані авіацією, зуміли за короткий час завдати непоправних поразок радянським військам. Досить сказати: німецькі плани бойових дій реалізувалися з деяким випередженням. Так, планувалося, що прикордонні бої триватимуть не менше чотирьох тижнів⁴⁸. Насправді, вони закінчилися на користь німецької сторони вже до 10 липня. За перші три тижні боїв німецька армія просунулася в глиб радянської території на 300—600 км. Звичайно, далось взнаки те, що радянські війська ворожим нападом були застигнуті зненацька.

Радянські війська, втративши у прикордонних боях, принаймні на території України, основну частину танків, літаків та артилерії, були змушені відступати. Жахливі картини першого воєнного літа і донині тривожать пам'ять ветеранів 1941 р. Практично кожен з них може пригадати неймовірні ситуації того пекельного літа, які, втім, “не вписалися” в офіційну історію війни. Л. Ходак, наприклад, згадує про перші дні війни: “Ми дуже здивувалися: чому не видно наших літаків? А перший радянський літак побачили через тиждень після початку війни... Відступаючи, наша частина пересікла лісок, повнісінький новенькими танками. На запитання, чому вони стоять, танкісти відповідали: немає пального. Уся техніка дісталася ворогові без бою”⁴⁹.

Розсікаючи на частини танковими колонами і беручи в оточення (в “котли”) цілі з'єднання радянських військ, загарбники захоплювали сотні тисяч військовополонених і зуміли дезорганізувати оборону на багатьох ділянках радянсько-німецького фронту. За лічені тижні німецька армія окупувала майже всю територію Прибалтики, Білорусії, Молдавії, значну частину України... Здавалося, все, що вкладав народ у свою армію, два десятиліття років готуючи її до гідного захисту Батьківщини, розвіялося прахом, коли довоєнні показуха і безладдя зіткнулися з жорстокою реальністю справжньої, а не кабінетної війни. Свого часу маршал Г. Жуков, нарікаючи на те, що в історичних працях про той час немає правди, говорив, звертаючись до істориків: “Ви соромитеся писати про нестійкість і втечу наших військ, замінюючи це “змушеним відходом”. Це не так. Війська були й нестійкими, тікали, охоплені панікою. Були дивізії, котрі билися хоробро і стійко, а поруч сусіди тікали після першого ж натиску противника. Про усе це слід писати”⁵⁰. Так, слід було писати, а чи, додамо ми, могли?

Підраховуючи кількість розгромлених дивізій і площу захопленої території, німецькі генерали тріумфували, передчуваючи близьке завершен-

ня бліцкригу. 3 липня начальник генштабу вермахту генерал Гальдер зробив висновок: “Кампанію в Росії виграно, хоча й не завершено до кінця”. Та ранувато торжествували фашисти: попереду були жорстокі оборонні бої під Смоленськом і Києвом, Ленінградом і Одесою. Червона армія, отямлюючись від перших поразок, повела активну оборону. Той же Гальдер через півтора місяця після першої заяви змушений був зробити вже менш оптимістичну: “Ми недооцінили російського колоса... Цей висновок стосується як його організації, так і економічних ресурсів і транспортної системи, але передусім суто військової потуги”⁵¹. Думка начальника генштабу перегукується із підсумком головнокомандуючого вермахтом генерал-фельдмаршала фон Браухіча, зробленим на початку осені 1941 р., що “східному фронту стає дедалі важче дихати”. Іншою була і його оцінка бойових можливостей Червоної армії порівняно з першими тижнями війни: “Це перший наш справжній противник”.

Не станемо приховувати: зросла стійкість Червоної армії і поява ознак стабілізації обстановки на фронті були досягнуті високою ціною. За час оборони і відступу армія втратила 70 % свого кадрового складу та 90 % танків, літаків, артилерії⁵². Усе це довелося відшкодовувати і надолужувати у вкрай несприятливій обстановці і в максимально стислі роки. Уповні проявилася тут вирішальна роль невичерпного людського та матеріально-технічного потенціалу, допомогли безмежні простори країни, її непролазні дороги, непередбачувані кліматичні примхи... Вирішального ж значення, звичайно, набув у зміні обстановки зрослий спротив Червоної армії, якій за рахунок майже 400 нових дивізій, що поповнили її особовий склад, вдалося певною мірою відшкодувати втрати перших місяців війни. І хоча стан Червоної армії на кінець першого півріччя 1941 р. був ще далеко не бездоганний, вона все ж зуміла вийти зі стану глибокої кризи, виявивши той потенціал, котрий вселяв надії на зміни на краще.

У грудні 1941 р. сталася надзвичайна, справді переломна подія — у битві за Москву гітлерівці вперше зазнали великої поразки. Світ зітхнув з полегшенням, адже це означало остаточний крах стратегії бліцкригу. Червона армія попри всі невдачі зуміла вистояти. Війна перейшла у затяжну форму, сталося те, чого найбільше боялися німецькі стратеги і політики та сам Гітлер: Німеччина опинилася перед фактом війни на два фронти.

Ці зрушення у воєнно-політичній обстановці вплинули і на зміцнення міжнародних позицій СРСР. Як відомо, на самому початку фашистської агресії проти Радянського Союзу мало хто із зарубіжних державних або військових діячів сумнівався у його неминучій, більше того, у швидкій поразці. Начальник генштабу англійської армії фельдмаршал Д. Ділл давав радянським Збройним силам усього 6 тижнів. Посол Великобританії у Москві С. Кріппс — місяць. Шеф хваленої британської розвідки взагалі вважав, що радянські війська протримаються не більше 10 днів. Подібні настрої панували і в США, причому не тільки в керівних колах. Кореспондент журналу “Лайф” ранком 22 червня 1941 р. шукав у Нью-Йорку бажаючих закластися на шанси Червоної армії у світлі німецької агресії. Із 100 опитаних лише один взагалі погодився битися об заклад, — настільки низько розцінювалися можливості Червоної армії. Вже на кінець 1941 р. і Англія, і США стали розглядати СРСР не тільки як дієспроможного, а й вельми перспективного союзника по антигітлерівській коаліції, провідного члена Об’єднаних Націй.

Початок війни Німеччини з Радянським Союзом відразу ж прояснив той факт, що основна проблема збройних сил полягає не в їхній кількості (з першого до останнього дня війни загальна чисельність радянських Збройних сил переважала загальну чисельність збройних сил Німеччини),

навіть не в озброєнні, а в керівництві. Радянську армію з початком війни очолив Сталін, німецьку, трохи пізніше, — Гітлер. Як радянські, так і німецькі генерали й історики у всіх військових невдачах армії звинувачують і того, і другого з диктаторів. І це відповідає історичній правді. Волюнтаризм і некомпетентність були притаманні обом “головковерхам”. І все ж, думається, німецькі полководці, воєначальники та генштабисти, не маючи таких безмежних людських та матеріально-технічних ресурсів, як радянські, були завбачливіші, раціональніші, обережніші, і навіть наважувалися ігнорувати ті накази фюрера, котрі розцінювалися ними як безглузді, аби не завдати шкоди військам на фронті. Нічого подібного у Червоній армії не було. Скуті страхом перед “полководцем усіх часів і народів”, маршали і генерали, та й рядові командири більш за все прагнули не виглядати ослушниками і надто самостійними у своїх рішеннях та діях. Неймовірні людські жертви — наслідок цього. “Ну, що ж на те і війна” — так повелося вважати з першого і до останнього дня Великої Вітчизняної.

Хоча чаша вагів воєнного протистояння на кінець 1941 р. не могла ще схилитися на користь Радянського Союзу, бо Німеччина все ще являла собою дуже грізну силу, — весь світ побачив наочно: і німецька армія може зазнати поразки, а радянська — її завдати. У воєнно-політичному відношенні це, очевидно, був головний наслідок подій 1941 р.

* * *

Національні катастрофи, подібні за масштабами тій, котру у 1941 р. зазнали народи СРСР, насамперед український, російський, білоруський, можуть бути згубними для цілих країн, їх народів. Так сталося з Польською державою, Францією, Данією, іншими країнами, що зазнали гітлерівської агресії. На щастя, цього не сталося з нашим народом. Катастрофа армії не стала катастрофою нації, держави, що мали справді безмежний потенціал. Звичайно, мобілізувати й правильно скерувати його доводилося у вкрай складній ситуації, під вогнем ворога. До цих об'єктивних труднощів долучалися й суб'єктивні — негативний вплив сталінського диктаторського режиму, який і в роки війни не змінив своєї нелюдяної сутності. Патологічною підозрілістю, дріб'язковою регламентацією, схильністю до репресій і терору з будь-якого приводу режим придушував живі прояви патріотизму та ініціативи, непідробних ентузіазму й подвижництва — ці найцінніші чесноти народу. Війна, її жахи не зломили його морально. Народні маси зуміли витримати тяжкі удари долі і, підкоряючись суворій необхідності, піти на граничні матеріально-побутові обмеження, віддаючи Збройним силам усе найцінніше, що мали, й передусім своїх синів та дочок. Тим самим допомогли державі подолати кризові явища, досягти перелому на фронті.

В історичну пам'ять поколінь 1941-й рік увійшов як рік найбільших випробувань для країни і народу за все XX століття. Саме в цей рік, на фатальному рубежі — “бути” їм чи “не бути” — визначилася доля війни проти фашизму, а разом з нею і доля тисячолітньої Батьківщини.

На прикладі історичної проблематики 1941 року переконаємося: процес переосмислення і переоцінок в XXI столітті подій XX століття, процес формування нової історіографії, базованої на цивілізованості та демократичних засадах, є об'єктивно назрілий, покликаний вимогами нової епохи в історії українського суспільства, а тому — невідворотний. В інтересах суспільства — надати цьому процесові цивілізованого характеру, зробити прийнятним для різних суспільних груп. Української держави в цілому.

- ¹ Русская мысль (Париж). — 1995. — 25—31 мая.
- ² Бармин Александр. Соколы Троцкого. — М., 1997. — С. 264.
- ³ Уорвол Ник. Войска СС. Кровавый след / Перевод с англ. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 274—275.
- ⁴ Млечин Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. — М., 1999. — С. 206;
- Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. — М., 2000. — С. 340.
- ⁵ Правда. — 1939. — 1 сентября.
- ⁶ Россия. XX век. Документы. 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 506—507.
- ⁷ Там же. — С. 501, 505, 507.
- ⁸ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов в 8-ми томах. — Т. 3. — М., 1989. — С. 409—410.
- ⁹ Фест Иоахим К. Гитлер. Биография. — Т. 3 / Перевод с нем. — Пермь, 1993. — С. 232.
- ¹⁰ Уорвол Ник. Указ соч. — С. 154—155.
- ¹¹ Барнетт Коррелли. Военная элита рейха / Перевод с англ. — Смоленск, 1999. — С. 121.
- ¹² Дейтон Лен. Вторая мировая. Ошибки, промахи, потери / Перевод с англ. — М., 2000. — С. 551.
- ¹³ Война Германии против Советского Союза. 1941—1945. — Берлин. 1998. — С. 32.
- ¹⁴ Суд истории. — М., 1966. — С. 118.
- ¹⁵ Россия. XX век. Документы. 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 309—313.
- ¹⁶ Новая и новейшая история. — 2000. — № 1. — С. 86.
- ¹⁷ Россия. XX век. — С. 150.
- ¹⁸ Фест Иоахим К. Указ. соч. — С. 230.
- ¹⁹ Гальдер Ф. Военный дневник. — Т. 2 / Перевод с нем. — М., 1969. — С. 80—81.
- ²⁰ Московский комсомолец. — 2000. — 18—28 мая.
- ²¹ Дейтон Лен. Указ. соч. — С. 490—491.
- ²² Там же. — С. 486.
- ²³ Барнетт Коррелли. Указ. соч. — С. 205.
- ²⁴ Митчел С., Мюллер Д. Командиры третьего рейха / Перевод с англ. — Смоленск, 1995. — С. 24.
- ²⁵ Барнетт Коррелли. Указ. соч. — С. 291.
- ²⁶ Нюрнбергский процесс. — Т. 3. — М., 1958. — С. 357.
- ²⁷ Фест Иоахим К. Указ. соч. — Т. 3. — С. 236.
- ²⁸ Гудериан Гейнц. Воспоминания солдата / Перевод с нем. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 126.
- ²⁹ Манштейн Эрих. Утерянные победы / Перевод с нем. — М. — СПб, 1999. — С. 190.
- ³⁰ За рубежом. — 1982. — № 26. — С. 19.
- ³¹ Безыменский Л. Указ. соч. — С. 44.
- ³² Там же. — С. 442.
- ³³ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. Военно-историч. очерки. В 4-х кн. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 61.
- ³⁴ Военно-исторический журнал. — 1989. — № 11. — С. 16—17.
- ³⁵ Жилин П. А. Проблемы военной истории. — М., 1975. — С. 391.
- ³⁶ Русский архив. Великая Отечественная. — Т. 12(1). — М., 1993. — С. 339.
- ³⁷ Безыменский Л. Указ. соч. — С. 367.
- ³⁸ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. — С. 61.
- ³⁹ Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. — Т. 1. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 35.
- ⁴⁰ Мессинджер Чарльз. Энциклопедия войн XX века / Перевод с англ. — М., 2000. — С. 213.
- ⁴¹ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. — С. 56.
- ⁴² Там же. — С. 60.
- ⁴³ Новая газета (Москва). — 2000. — 14—20 августа.
- ⁴⁴ Россия. XX век. — С. 162.
- ⁴⁵ Там же. — С. 428—430.
- ⁴⁶ Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 45.
- ⁴⁷ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. — С. 94.

⁴⁸ Военно-исторический журнал. — 1998. — № 4. — С. 34.

⁴⁹ Голос України. — 2000. — 22 березня.

⁵⁰ Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 42.

⁵¹ Д е й т о н Л е н. Указ. соч. — С. 522.

⁵² Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 44.

Н. П. БАРАНОВСЬКА (Київ)

Об'єкт "Укриття": наукові дослідження останнього десятиліття

Аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, що сталася 26 квітня 1986 р., в силу масштабності її наслідків, породила величезну кількість проблем, для розв'язання яких постійно залучалися значні сили науковців різних галузей знання з багатьох регіонів країни.

Діяльність українських вчених тоді, на початковому етапі ліквідації наслідків аварії, мала важливе значення для оцінки масштабів катастрофи, розробки прогнозних оцінок, проведення моніторингу радіоактивного забруднення річок і водойм, повітря, ґрунтів та вироблення конкретних рекомендацій, які, як показало вивчення архівних матеріалів, мали сенс, але не завжди серйозно сприймалися керівництвом в центрі та втілювалися в життя.

Одним з результатів зусиль величезного загону вчених і виконавців, що втілювали їх ідеї і розробки в життя, поряд з дезактивацією територій і будівель на станції та довкола неї, будівництвом ізолюючої стіни в ґрунті й охолоджуючої підреакторної плити, захороненням "рудого лісу" та виконанням значних гідрозахисних заходів, стало будівництво укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком, оскільки фахівці розуміли, що всі ті високорадіоактивні "завали" та "розвали", виявлені при обстеженні руїни, повинні бути ізольовані від навколишнього середовища.

Хоча і з деяким порушенням запланованих термінів, лише в кінці листопада 1986 р., будівництво "Укриття" було завершено, і у встановленому порядку, всіма членами Державної комісії було підписано акт про приймання в технічне обслуговування законсервованого енергоблока та завершення робіт по укриттю¹. На самій станції його прийняття на технічне обслуговування почалося з 1 грудня 1986 р.²

Оцінюючи проведену величезну роботу з проектування та будівництва в надзвичайно короткий термін укриття 4-го енергоблока, фахівці Всесоюзного науково-дослідного та проектного інституту енерготехніки (ВНДПІЕТ, Ленінград) — розробники цього проекту, — виходили з того, що руїна надійно законсервована, захищені приміщення суміжного третього енергоблока та прилегла територія. Вони вважали, що унеможливлено неконтрольований вихід радіоактивних аерозолей, виключена можливість виникнення самопідтримної ланцюгової ядерної реакції, забезпечена вибухобезпека, чим створено умови для довготермінового технічного обслуговування укриття. Проте оприлюднення в квітні 1988 р. цієї точки зору, надто оптимістичне бачення внеску "саркофага" в майбутню безпеку цього об'єкта викликало досить критичну реакцію науковців. Вже в жовтні цього ж року було піддано сумніву справедливості згаданого твердження. "З найзагальніших міркувань зрозуміло, — писали автори репліки, — що для суто невпорядкованої системи, що виникла в результаті

безпрецедентної катастрофи, яким є об'єкт "Укриття" (природно, включаючи його внутрішню частину), всілякі категоричні твердження відносно її стану, і в першу чергу стосовно виключення можливості виникнення самочинної ланцюгової реакції, потребують серйозного обґрунтування" ³.

Завершення будівництва "Укриття" та передача його на технічне обслуговування — велика трудова перемога багатотисячного багатонаціонального загону ліквідаторів, серед яких було чимало науковців. Та свято перемоги минуло і почалася буденна праця, насамперед наполегливе проведення науково-технічних заходів, спрямованих на забезпечення ядерної, радіаційної, пожежної безпеки та контроль стану його будівельних конструкцій.

Оскільки постановою Ради Міністрів СРСР від 1 листопада 1986 р. при Президії Академії наук СРСР було створено Координаційну раду з наукових проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС, на чолі з академіком А. П. Александровим ⁴, то саме їй та керівництву виробничого об'єднання "Комбінат", створеного у 1986 р. за рішенням Ради Міністрів СРСР ⁵, було доручено розробити заходи з поліпшення координації та підвищення ефективності роботи наукових закладів, залучених до ліквідації наслідків аварії, та забезпечити їх реалізацію ⁶. Передбачалося, зокрема, що довготермінове наукове дослідження об'єкта "Укриття" стане важливою складовою його ефективної експлуатації. Тому наказом Мінсередмашу від 3 грудня 1987 р. № 740 "Про створення КЕ при ІАЕ ім. І. В. Курчатова" ⁷ в Чорнобилі було створено Комплексну експедицію як специфічний науковий підрозділ Інституту ім. І. В. Курчатова.

Чисельність її працівників, організаційна структура та технічна оснащеність давали їй можливість проводити наукові дослідження на 4-му блоці та прилеглих територіях, а також вести інші роботи, доручені Мінсередмашу СРСР у зоні відселення та на ЧАЕС. Робота КЕ базувалася на розробленій програмі науково-дослідних робіт, у т. ч. і в межах міжнародного співробітництва. За роки існування експедиції нею був здійснений значний обсяг наукової роботи ⁸.

Працівники КЕ ІАЕ ім. І. В. Курчатова виконували свої наукові завдання у співпраці з колективом РЦ-4 — виробничої структури, утвореної в складі ЧАЕС (так званий "реакторний цех — 4") — з метою технологічного обслуговування укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком. Проте на середину 1990 р. стало очевидним, що комплекс робіт, які виконувалися на об'єкті, надзвичайно специфічний, великий за своїми обсягами та випадає з кола завдань і діяльності працюючої АЕС. Поєднання під одним ЧАЕС функцій виробництва електроенергії з завданнями технологічного обслуговування "ОУ", зіткнення виробничих інтересів експлуатаційного персоналу станції з необхідністю вирішення багатьох суто наукових проблем, породжених аварією на 4-му блоці, привело до усвідомлення нагальності зміни статусу РЦ-4. Рішенням Мінатоменерго (наказ № 621 від 24.08.90 р.) було створено підприємство "Об'єкт "Укриття" при ВО ЧАЕС, чисельністю 577 чоловік. Згідно з цим наказом новостворене підприємство повинно було узгоджувати планові обсяги науково-дослідних та проектно-конструкторських робіт з науковим керівником та головним проектувальником, тобто з ІАЕ ім. І. В. Курчатова та ВНДПІЕТ.

Проте у квітні 1992 р., у зв'язку зі змінами в державно-політичному житті України директором російського наукового центру "Курчатівський інститут" академіком Є. Веліховим було видано наказ про передачу його повноважень правонаступнику в Україні — Міжгалузовому науково-технічному центру "Укриття" Академії наук України (МНТЦ "Укриття") ⁹, співробітники якого у співпраці з науковцями інших установ Академії на-

ук України, відомчої науки та своїх колег з ряду держав світу продовжували зусилля з убезпечення "саркофага" над зруйнованим 4-м енергоблоком ЧАЕС вже в нових соціально-економічних і політичних умовах — державної незалежності України.

Необхідно відзначити, що цей закономірний хід історичного розвитку — утворення незалежних держав на теренах колишнього СРСР — ускладнив ситуацію навколо об'єкта "Укриття", Чорнобильської атомної електростанції та всієї атомної енергетики України. Особливості розвитку цієї галузі господарського комплексу в умовах СРСР зумовили її надзвичайну централізацію та закритість. Не тільки її керівництво, а й більшість наукових досліджень, підготовка кадрів, такі складові виробничого циклу, як збагачення сировини та утилізація відпрацьованого палива й поховання забруднених відходів, в основному зосереджувалися на території Російської Федерації. Тому руйнація функціонуючих, роками відпрацьованих центральних управлінських структур, недосконалих, але працюючих, поперше, на певний час порушила керованість важливими процесами, котрі відбувалися навколо "Укриття", викликала неоднозначність оцінок та принципову невизначеність його подальшої долі, а по-друге, сприяла інерційному закріпленню вже усталених точок зору на проблему, подальші шляхи її вирішення.

З часу утворення МНТЦ "Укриття" (квітень 1992 р.) постійно відбувся пошук найбільш оптимальних організаційних форм співпраці з підприємством "Об'єкт "Укриття".

Однак через цілий ряд причин та обставин у 1993 р. підприємство було ліквідовано. Шлях, що пройшов величезний колектив творців та експлуатаційників укриття від 1986 р., коли було створено РЦ-4, до повернення його як ординарного виробничого підрозділу до структури ЧАЕС, однозначно позитивно оцінити, на жаль, неможливо. Героїчні зусилля одних переможувалися некомпетентністю та кар'єризмом інших. Досягнення творчої наукової та інженерної думки наштовхувалися на невдалі рішення, непослідовність та нерішучість високих державницьких структур. Українській громадськості восьмирічні зусилля ліквідаторів практично не принесли відчуття безпеки і спокою. Для світової спільноти за цей час об'єкт "Укриття" також не став меншим страхіттям. Подвійний стандарт у ставленні частині фахівців до нього (заспокоїлива інформація всередині країни та збуджуюча стосовно зарубіжжя), також не сприяв поліпшенню сприйняття проблем "саркофага". Тому надії та сподівання покладалися на наступні роки, на подальші наукові та інженерно-технічні роботи.

Конкретною і конче необхідною справою був, зокрема, контроль будівельних конструкцій, який здійснював відділ супроводу будівельно-монтажних робіт "Об'єкта "Укриття". Коли у 1986 р. він ставав до ладу, ця служба зробила чимало зауважень, що не були враховані навіть через шість років. Зокрема, не були надані розрахунки природного впливу на будівельні конструкції, їх міцності, стійкості при дії ударної хвилі. Не було визначено конкретний термін служби будівельних конструкцій споруди. Всі ці дані повинен був видати генеральний проектувальник — ВНДПІЕТ. Але станом на 1992 р. цього не було зроблено¹⁰. До речі, і в 1997 р. цим колективом так і не було завершено коригування документації, випущеної у 1986—1990 рр., що передбачалося відповідною угодою про виконання наукових робіт¹¹.

Об'єкт "Укриття" є надзвичайно наукоємним явищем. За кошти Державного бюджету тут виконується значна кількість науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт за угодами з різноманітними колективами.

Початковим проектом “Укриття” передбачалося захоронення всіх приміщень, що відносилися до 4-го енергоблока, й повна ізоляція від них працюючих. У результаті виникла проблема, яким чином постійно одержувати нову інформацію, необхідну для прийняття рішень щодо забезпечення стабільності стану укриття. Це, в свою чергу, вимагало розширення розвідувальних, дослідницьких та профілактичних робіт.

За роки існування “Укриття” його колективом, науковим керівником та силами залучених наукових установ виконано значний обсяг робіт. Оскільки до “Укриття” була постійно прикута увага і громадськості, і державних структур, вибір напрямків досліджень, їх виконавців, визначення вартості робіт з самого початку їх проведення контролювалися й аналізувалися. Так, ще в лютому 1989 р. з огляду на необхідність впорядкування науково-дослідних робіт на 4-му блоці ЧАЕС було видано відповідний наказ № 24 по КЕ при ІАЕ ім. І. В. Курчатова¹².

На думку перевіряючих, в 1990 р., наприклад, в НВО “Прип’ять” широко фінансувалися роботи, що мали сумнівні передумови вже в постановочній частині, а також ті з них, які майже повністю повторювали одна одну. В той же час фінансування сторонніх робіт на об’єкті “Укриття” було досить скромним¹³.

Крім того, на діяльність науковців справляв вплив монопольний стан Москви в дослідженні питань атомної енергетики і, зокрема, ядерного паливного циклу. Така ситуація спричинила на початковому етапі певну дискримінацію українських фахівців у ході вирішення проблем ліквідації наслідків аварії. Реагуючи на звернення Б. Є. Патона до керівництва Інституту ім. І. В. Курчатова, вчені Москви, за участю представників наукових кіл Києва, Харкова та Львова склали перелік необхідних робіт, вартість яких в цінах 1991 р. на два роки становила 15 млн. Але урядом СРСР та керівництвом Мінатоенерго можливе фінансування участі українських фахівців в роботах з ЛНА було визначено в обсязі лише 2 млн на рік, в той час як на фінансування робіт КЕ ІАЕ (600 чел.) за два роки було витрачено приблизно 35 млн крб. Таким чином, на початку 90-х рр. значний науковий потенціал України було практично не використано.

Організуючи роботу в умовах державної незалежності України, спеціалісти МНТЦ та “Об’єкту “Укриття” за ініціативою ЧАЕС у кінці 1992 р. проаналізували всі діючі тоді договори на предмет доцільності їх продовження. За результатами цього аналізу було вирішено розірвати частину з них або передати їх для виконання силами працівників МНТЦ “Укриття”¹⁴, якими разом з залученими дослідницькими колективами було здійснено значну кількість важливих розробок, що сприяли вивченню стану укриття, налагодженню контролю за ним, розумінню головних його проблем. Колективом самого “Об’єкта “Укриття” також укладалися угоди на проведення наукових робіт, в яких брали участь провідні (і не дуже знані) установи України та інших республік СНД. Проте відбір тематики досліджень та її виконавців містив до вересня 1995 р. значний елемент суб’єктивізму. Пізніше, коли була створена Науково-технічна рада “Укриття”, остаточне рішення про укладення угоди з виконавцем стало прийматися нею.

Як відбувається вибір необхідної тематики і укладення договорів на виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт для “Укриття”? Офіційна ідеальна модель цього процесу передбачає такий порядок: електронною поштою, факсом чи через Internet всім зацікавленим організаціям, підприємствам та інститутам “Об’єкт “Укриття” направляє запрошення взяти участь у вирішенні його проблем, в межах “Програми...”, яка додається. Після аналізу одержаних пропозицій розробляються

термінові заходи, які розглядаються експертами з числа співробітників об'єкта "Укриття"¹⁵. Враховуючи, що перетворення укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком в екологічно безпечну систему вимагає наукових досліджень, нових технологій та технічних засобів й унікального обладнання, а значить, залучення для цього багатьох організацій, наукових та проектно-конструкторських колективів, керівництво об'єкта "Укриття" зверталось до Адміністрації ядерного регулювання Міністерства екології, Адміністрації зони відчуження Міністерства надзвичайних ситуацій, Санепідстанції Міністерства охорони здоров'я, Головного управління пожежної охорони Міністерства внутрішніх справ, Держнаглядохоронпраці, МНТЦ "Укриття", Українського науково-гігієнічного центру, НДІ будівельних конструкцій, Київського інституту енергетичного проектування, Науково-дослідного центру "Харківський фізико-технічний інститут", Інституту радіаційного захисту, Російського наукового центру "Курчатовський інститут" та багатьох інших наукових, державних та політичних структур з проханням сформулювати в межах програми найважливіші пропозиції для подальшого їх обговорення і реалізації. Ними мала керуватися Урядова комісія з питань комплексного вирішення проблем Чорнобильської АЕС, яка була утворена 15 листопада 1995 р. за розпорядженням Президента № 40995-рп¹⁶.

Щорічні програми науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт охоплювали широке коло питань. Так, у 1995 р., наприклад, Програма передбачала виконання 41 НДДКР з загальнотехнічної, пожежної, радіаційної, екологічної та ядерної безпеки. Вона визначила пріоритетність напрямків фінансування з огляду на важливість проблем "Укриття" в цілому. На першому місці стояли питання створення нормативної бази (3 теми), потім — переведення об'єкта в контрольований стан (14 тем). На третьому місці опинилися питання його стабілізації та підтримання в безпечному стані (4 теми)¹⁷.

Одним з активних виконавців наукових робіт за програмою ЛНА, і в тому числі з проблем "Укриття", була Національна Академія наук України, зокрема 62 установи, силами яких у 1995 р. виконувалися 242 теми. На їх фінансування було виділено 93 млрд 350 млн крб* (у відповідному масштабі цін). Одержані результати мали як фундаментальний, так і прикладний характер. Проте постанова колегії Мінчорнобиля № 26 від 27.12.95 р., відзначала, що в цій роботі мали місце труднощі у зв'язку з нестабільним фінансуванням та розпорошенням тематики¹⁸.

Міністерство у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС та Національна Академія наук у своїй спільній постанові відзначили посилення тенденції до розширення і поглиблення співробітництва між атомщиками та вченими. Проте в ній наголошувалося і на недоліках. Зокрема, підкреслювалося, що в МНТЦ "Укриття" не сконцентровано сили на вирішенні його першочергових фундаментальних проблем¹⁹.

Критично було оцінено й виконання "Програми..." за 9 місяців 1996 р. Визнавалося, що результати виконання НДДКР в цілому не відпо-

* За іншими даними, у 1995 р. з загального обсягу фінансування заходів, спрямованих на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (2298,75 млрд крб.), 52,5 % (1207,43 млрд крб.) було витрачено на фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, які виконували науковці НАН України (спільна постанова НАН України та Мінчорнобиля від 11 січня 1996 р. "Про результати наукових досліджень установ НАН України з чорнобильської тематики та заходи щодо підвищення їх ефективності").

відають дійсному стану і не можуть бути використані для об'єктивної оцінки здійснених робіт²⁰.

Та незважаючи на деякі недоліки, виконані наукові розробки становили наукову і практичну цінність, а тому наказом № 76 від 3 липня 1995 р. по Мінчорнобилю України було створено Чернобильський державний регіональний центр науково-технічної інформації (Інфоцентр “Чорнобиль”), одним з головних завдань якого стала методична підтримка державної реєстрації науково-дослідних, дослідно-конструкторських та проектно-пошукових робіт, що виконувалися в зоні відчуження та для зони відчуження, а також створення довідково-інформаційного фонду звітів по цих роботах.

З метою створення цього фонду та для широкого використання його всіма зацікавленими підприємствами та організаціями керівники останніх, які виконували або замовляли науково-дослідні, дослідно-конструкторські та проектно-пошукові роботи, фінансовані з різних джерел, у т. ч. зарубіжних, мали надсилати до Інфоцентру у кінці кожного року звіти по них²¹.

І в наступні роки обсяг наукових досліджень тут не зменшувався. Так, програма науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт на 1996 р. включала 60 договорів, розподілених по 5 розділах: розробка нормативно-технічної документації; розробка заходів із забезпечення ядерної та радіаційно-екологічної безпеки; забезпечення загальнотехнічної безпеки та поточна експлуатація “Укриття”. Договірна ціна здійснюваних робіт визначалась у відповідності з “Типовим положенням по плануванню, обліку і калькулюванню собівартості науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт” № 830, затвердженим постановою Кабміну України 29.07.96 р.²²

У виконанні “Програми...” у 1996 р. брали участь 30 НДІ, проектно-технологічних інститутів та установ України, Росії, Білорусі. Проте у її реалізації виникали проблеми. Так, з'явилися певні складності у фінансових стосунках з виконавцями, коли замовник (об'єкт “Укриття”) необгрунтовано завищував суму коштів по одних підрозділах та знижував — по інших. На думку перевіряючих з АЗВ, затримка термінів укладення договорів на 3—6 місяців і більше створювала “економію” фінансів, яку не було підстав розцінювати як досягнення. Недоліком у роботі було визнано також відсутність плану впровадження результатів НДДКР або заходів з їх використання. Це не давало змоги зробити висновок щодо ефективності освоєння передбачених на дослідження коштів²³. Мав місце також недостатній контроль з боку замовника за якістю проектних розробок. Прикладом цього стала неможливість реалізації у 1996 р. виконаного КІЕП проекту “Підсилення ослаблених перетинів опорних конструкцій балок” через попередньо не враховані високі берозатрати²⁴.

Аналіз виконання робіт за договорами НДДКР протягом 9 місяців 1996 р. показав різке відставання від обсягів, передбачених календарними планами. Так, із запланованих 4997134 грн станом на 30 вересня було освоєно лише 50 %²⁵.

1996 р. трапилася подія, яка збурила і громадськість, і науковців й на значний час відволікла від основних робіт значні сили і кошти. 12 та 16 вересня 1996 р. автономно працюючі прилади системи контролю на об'єкті “Укриття” зафіксували істотне (у півтора — два рази) підвищення нейтронного потоку. Для розслідування цієї ситуації була створена спеціальна комісія, перед якою ставилося завдання розібратися і оцінити реальний стан речей. Комісія, провівши комплексне обстеження, не виявила ніяких відхилень: рівень температури та аерозольної активності зали-

шився без змін. Що ж стосується нетривалих сплесків нейтронних потоків, то їх, на думку експертів, спровокувала істотно підвищена вологість у приміщеннях, залитих водою внаслідок сильних дощів. Пізніше фахівцями з Росії було зроблено більш розширене трактування події.

Найбільш вірогідними причинами аномальної події 1996 р. росіянами визнано електричні накладання, погане заземлення, а також те, що в системі "Фініш" реєстрація здійснюється не безпосереднім рахунком імпульсів, що надходять від камери ділення, а шляхом перетворення швидкості рахунку в аналоговий сигнал з його наступним оцифрюванням. Таким чином, на думку фахівців Курчатовського та Радієвого інститутів, з'являється можливість для викривлення інформації²⁶.

Проте остаточний висновок про причину аномального явища вересня 1996 р., як і попереднього, що стався у 1990 р., так і не було зроблено. У своєму інтерв'ю газеті "Независимость" В. І. Купний наголосив, що йому важко коментувати зафіксовані раніше сплески нейтронної активності паливовмісних мас. Ні експерти "Об'єкта "Укриття", ні спеціалісти регулюючого органу не можуть визначити: чи це було реальне збільшення нейтронного потоку, чи це спричинили сторонні завади²⁷.

Хоча "аномальна" подія, що сталася восени 1996 р., не була остаточно зрозумілою і визначеною, проте вона дала підставу, на думку російських фахівців, для висунування додаткових вимог до світового співтовариства щодо збільшення фінансування проблем "Укриття"²⁸.

Ця подія вплинула, крім того, на посилення уваги до виконання тут наукових тем з питань ядерної та радіаційної безпеки. Науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, котрі виконувалися протягом 1997 р., включали 19 тем з питань нормативно-технічної документації, 28 — з ядерної безпеки та 39 — з питань радіаційної безпеки²⁹. За їх виконання відповідали визначені для цього працівники. Так, група охорони праці контролювала оцінку придатності персоналу для роботи на об'єкті, захист імунної системи працюючих в умовах інтенсивних полів, вивчення змін крові та ін. Лабораторія екології мала відношення до чотирьох тем. Планово-координаційний відділ контролював виконання 31 угоди, за якими мали розроблятися нормативні документи, правила, регламенти, норми та ін. Служби нагляду за будівлями і спорудами стосувалося три теми, технічного відділу — 15, цеху придушення активності — 6, цеху радіаційного та технічного контролю — 18, цеху технічного обслуговування об'єкта — 10. Тобто всього виконувалася 91 угода, загальна вартість робіт становила (на вересень 1997 р.) 4 778 101 грн³⁰.

Накреслюючи завдання на 1998 р., керівництво "Об'єкта "Укриття" враховувало і те, що міжнародною групою експертів розроблено "План здійснення заходів на об'єкті "Укриття" (SIP). Основними завданнями на 1998 р. було визнано його стабілізацію, підготовку до вилучення радіоактивних відходів і паливовмісних матеріалів та підтримання досягнутого рівня безпеки. Для реалізації цих завдань розроблено "Комплексну програму робіт на об'єкті "Укриття" ВО ЧАЕС у 1998 р." та на її основі — "Комплексний план організаційно-технічних заходів на 1998 рік"³¹.

В цілому "Об'єкт "Укриття" співпрацював з 19 установами по 43 договорам та додаткових угодах, серед яких 8 були спрямовані на розробку нормативно-технічної документації, 10 — на забезпечення ядерної, 16 — радіаційної та 2 — загальнотехнічної безпеки³².

Проте успішне виконання завдань ускладнювалося деякими нюансами нормативного характеру. Так, постанова Кабінету Міністрів України № 611 від 04.06.96 р. про заборону використання державних коштів для закупівлі імпортованих товарів не сприяла стосункам "Об'єкта "Укриття" з

науково-дослідними колективами та виконавцями з Росії і Білорусі, хоча необхідність їх залучення зумовлювалася як їх великим досвідом вирішення проблем, пов'язаних з укриттям, так і наявністю в них накопиченої за попередні роки значної бази даних щодо його стану. Доводилося звертатися до голови комісії з питань регулювання закупівлі товарів для державних потреб за дозволом на закупівлю наукової продукції імпортного виробництва³³.

Проте “Комплексна програма робіт на об’єкті “Укриття” ВО ЧАЕС у 1998 р.”, затверджена Міністерства енергетики, хід її виконання викликали різні, і в т. ч. досить критичні, оцінки. На думку директора Державного наукового центру радіогеохімії навколишнього середовища НАНУ та МНС академіка НАНУ Е.В. Соботевича, основну увагу в програмі приділено експлуатації існуючого об’єкта і технічним заходам щодо його фізичної та ядерної стабілізації, а вирішення якихось серйозних науково-технічних завдань програма не передбачила. Ї не останньою причиною такого становища є, на його думку, невизначеність джерел фінансування МНТЦ “Укриття” НАНУ, на який покладено науковий супровід робіт³⁴.

Взагалі необхідно відзначити, що МНТЦ “Укриття” — найактивніший партнер “Об’єкта “Укриття”. Забезпечуючи наукові засади функціонування “саркофага”, вчені виконали значний обсяг різноманітних наукових досліджень. Їх взаємини, на жаль, інколи складалися досить напружено. Про організаційну їх недосконалість свідчить, на думку автора, зокрема, й ситуація, коли керівництво одного звертається до керівництва другого з проханням надати архіву відділу експлуатації для використання в роботі копії звітних документів по науково-дослідних роботах за 1994 р.³⁵, хоча, як здається, партнерські стосунки мали б передбачати регулярну передачу результатів наукових розробок для їх використання в практичному повсякденному житті “саркофага”.

Звітування про безпеку 4-го блока стало предметом спеціального договору з МНТЦ “Укриття” за № 1/95. Проте виконання його проходило не без недоліків, і фахівці об’єкта “Укриття” висловлювали науковцям свої зауваження та пропозиції³⁶.

Згідно з “Програмою робіт на “Об’єкті “Укриття” на 1998 рік” МНТЦ “Укриття” мало виконати робіт на суму 2470112 грн. Проте, за календарними планами та пролонгованими угодами, ця сума становила 1686158 грн. Станом на 1 вересня фактичне освоєння коштів, відповідно до пред’явлених актів, становило близько 30 % від запланованого. У зв’язку з такою ситуацією керівництвом “Об’єкта “Укриття” було висловлено глибоке занепокоєння з приводу спроможності МНТЦ виконати договірні зобов’язання. Враховуючи, що адміністрація зони відчуження також профінансувала виконання певних робіт для “Укриття” силами МНТЦ, його адміністрація просила повідомити, які саме і хто їх приймав³⁷.

Великою проблемою, породженою аварією на 4-му енергоблоці ЧАЕС, стала необхідність вирішення питань поводження з різними радіоактивними відходами (рідкими та твердими, високо-, середньо- та низькоактивними) і паливовмісними матеріалами, їх вилучення, утилізації, зберігання тощо.

Аналіз концептуальних проектів перетворення об’єкта “Укриття” дав підстави поділити їх на два типи — такі, що передбачають, і такі, що не передбачають переробку його радіоактивних відходів. При цьому оцінювалося, чи відповідають вони Закону України “Про поводження з РАВ”, принципам та критеріям безпеки, рекомендованим МАГАТЕ, Постанові Кабінету Міністрів України № 1561 та іншим документам. Такий підхід дав підстави фахівцям МНТЦ “Укриття”, з точки зору видів та кількості

відходів, а також екологічної безпеки виробництва, вважати найбільш оптимальними схеми, базовані на фізико-механічних методах їх обробки та кондиціювання.

Співробітниками МНТЦ "Укриття" створено базу даних "Технології поводження з РАВ об'єкта "Укриття", до якої станом на квітень 1999 р. внесено інформацію про виробників необхідного обладнання в світі та понад 100 установок з різноманітних технологічних операцій. Ставилося, зокрема, питання і про можливість використання розроблених в Росії технологій поводження з відходами для вирішення чорнобильських проблем³⁸.

Стан об'єкта "Укриття" вимагає постійного контролю. Параметри, що контролюються, з точки зору безпеки, діляться на три рівні, які відрізняються періодичністю та швидкістю їх вимірювання. Перший — це параметри, відхилення яких за критичний рівень може стати причиною руйнування системи захисту з загрозою для населення та навколишнього середовища. Вони контролюються безперервно або періодично. До цієї групи параметрів належать: потужність експозиційної дози гамма-випромінювання та щільність нейтронного потоку над "розвалом", в шахті реактора та в прилеглих до неї приміщеннях з ПВМ, температура в цих місцях та активність аерозольного викиду у вентиляційну трубу II черги.

Другий рівень — це параметри, що забезпечують радіаційну безпеку ведення робіт. До них відносяться: потужність експозиційної дози гамма-випромінювання і питомої активності "альфа/бета" аерозолів повітря у виробничих приміщеннях "Укриття" та на його території й питома активність та радіонуклідний склад проб води в його приміщеннях. Ці параметри контролюються не менше одного разу на тиждень відповідно до затвердженого графіка.

Третій рівень параметрів — це ті, що характеризують повільні процеси взаємодії об'єкта та навколишнього середовища. До них відносяться: потужність експозиційної дози гамма-випромінювання на даху об'єкта "Укриття"; питома активність та радіонуклідний склад проб ґрунтових вод із спостережних свердловин та деформації (зміщення геодезичних марок) його будівельних конструкцій. Ці параметри контролюються не рідше одного разу на квартал³⁹.

При виборі оптимальних варіантів стабілізації об'єкта "Укриття" необхідно оцінити колективну ефективну дозу опромінення, яку одержить персонал. Важливою при цьому є методика розрахунку дози від інгаляційного надходження радіоізотопів при проведенні робіт. Таку методику було розроблено і запропоновано співробітниками МНТЦ "Укриття" НАНУ⁴⁰.

Попередня оцінка дозовитрат, зроблена у НДІ будівельних конструкцій (Київ), показала, що колективна доза опромінення тільки для зміцнення конструкцій об'єкта в залежності від варіанта виконання робіт знаходиться в діапазоні від 16000 до 22000 людино-бер⁴¹.

Очевидно, що такий рівень небезпеки для працюючих людей вимагає широкого використання дистанційних механізмів та робототехнічних засобів в радіаційно небезпечних умовах, жорсткого контролю рівнів забруднення та випромінювання. Поряд з працівниками МНТЦ внесок у вирішення цієї проблеми робить і спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з експериментальним виробництвом Інституту ядерних досліджень НАН України, яке досить активно співпрацювало з ВО ЧАЕС в руслі реалізації технічних рішень по системі контролю "Шатро", підтриманню на належному рівні її функціональної працездатності. В квітні 1994 р. ним було запропоновано програму забезпечення реалізації технічних рішень для підтримки працездатності цієї системи⁴².

У зв'язку з тим, що система контролю “Фініш” після розпаду СРСР та згорання роботи Комплексної експедиції Інституту ім. І. В. Курчатова, перейшла у спадок Міжгалузовому науково-технічному центру “Укриття” НАНУ, а багато приладів системи “Шатро” вже виробили свій проектний ресурс, хоча і зберігали працездатність, виникла необхідність створення нової автоматизованої системи спостереження і контролю за станом всього об'єкта “Укриття”, де були б враховані недоліки цих двох систем ⁴³.

Протягом останніх років для дослідження стану паливовмісних матеріалів пропонувалося багато різноманітних методів та приладів, розроблених науковцями різних країн. Зокрема, з метою обґрунтування необхідних заходів для забезпечення ядерної та радіаційної безпеки українських АЕС та об'єкта “Укриття” Інститутом проблем моделювання в енергетиці НАНУ створено моделюючий комплекс для прогнозування їх ядерного та радіаційного стану ⁴⁴. Над окремими частинами майбутньої системи моніторингу стану “Укриття” працювали різні колективи науковців України. Так, працівниками Міжгалузового науково-дослідного інституту проблем механіки “Ритм” при Національному технічному університеті України “КПІ” створено автономний інклінометр, який визначає координати місць для встановлення вручну, через пробурені в підреакторному просторі 4-го енергоблока свердловини, вимірювальної апаратури ⁴⁵.

Пропонують свої розробки для проведення дослідження “Укриття” й співробітники самої установи. Зокрема, однією з них є запропонований В. В. Гажієнком метод вивчення місць зосередження ПВМ на основі застосування випромінювання електромагнітних хвиль метрового діапазону ⁴⁶. Ця методика, з допомогою якої можна було б досить швидко вивчити їх розміщення, з 1995 р. знаходиться у готовому до технічної реалізації стані.

Рішенням Урядової комісії з питань комплексного розв'язання проблем Чорнобильської АЕС, прийнятим 19 березня 1998 р., було створено комітет з реалізації Плану заходів на об'єкті “Укриття” — так званого SIP, та Комплексної програми робіт на об'єкті “Укриття” на 1999 р., яка розглядалася на засіданні Кабінету Міністрів України 19 серпня 1998 р. ⁴⁷ Проте орієнтація у ході вирішення його проблем на зарубіжний досвід викликали в Україні певне неприйняття програми.

Оцінюючи ситуацію, що склалась, академік Е. В. Соботович, наприклад, підкреслював, що держава поклала в основу концептуальних документів — “Основних напрямків діяльності щодо забезпечення безпеки об'єкта “Укриття” на 1995—2000 роки”, “Перспективної програми перетворення об'єкта “Укриття” на екологічно безпечну систему” (1996), “Стратегії стабілізації стану об'єкта “Укриття” (1996), “Стратегії перетворення об'єкта “Укриття” (1997) та ін. — не найкращий напрям.

Кардинальним її елементом (мається на увазі останній документ) є вилучення паливовмісних мас з об'єкта, їх кондиціонування, переведення у безпечний стан шляхом переміщення всередину захисних бар'єрів та підконтрольне зберігання у сховищах радіоактивних відходів. Проте виконання цих робіт вимагатиме тривалого часу та величезних коштів. Крім того, сумарна доза опромінення персоналу становитиме, як мінімум, 90000 людино-бер. Тому науковцями обговорюються переваги і недоліки обраної Міненерго стратегії, яка хоча формально і відповідає традиційним принципам і рекомендаціям МАГАТЕ, але потребує великих коштів. Йдеться про створення та експлуатацію дистанційної техніки і технологій вилучення, сортування, кондиціонування, контейнеризації, транспортування і тимчасового зберігання радіоактивних відходів, як високого, так і середнього та низького рівнів активності. Розрахунки показують, що при роботі

з об'єктом "Укриття" буде вилучено ПВМ кілька мільйонів контейнерів об'ємом 1 м³ кожний⁴⁸. І це ще одна важлива проблема, породжена самим існуванням об'єкта "Укриття". Йдеться про необхідність створення захисних бар'єрів на шляхах міграції радіоактивних речовин.

Найбільш небезпечним джерелом можливого забруднення навколишнього середовища визнано лавоподібні паливовмісні маси (ЛПВМ), з яких радіонукліди мігрують переважно у вигляді високоактивного пилу. Тому оптимізація захисних бар'єрів стала предметом наукового пошуку. В літературі, зокрема, запропоновано ряд варіантів їх формування, а саме: а) заповнення бетоном підреакторних приміщень, розпилювання утвореного моноліта на блоки, вилучення їх з укриття та встановлення у сховищі; б) заповнення приміщень "Укриття" піною, що твердіє, на основі радіаційно стійкого кремнійорганічного складу "ЕКОР"; в) формування на поверхні ЛПВМ радіаційно стійкого локалізованого покриття завтовшки 100—200 мкм на основі кремнійорганічної композиції з алюмінієвим наповнювачем; г) нанесення на поверхню ЛПВМ металевої плівки шляхом вакуумного напилення. Серед цих варіантів науковці МНТЦ "Укриття" визнали найбільш доцільним варіант "в", порівняно з ситуацією, коли додаткові захисні бар'єри взагалі не створюються⁴⁹.

Українські науковці виробили стратегію, альтернативну офіційній, — опускання об'єкта "Укриття" разом з високоактивними відходами у глибокі геологічні формації з наданням йому статусу сховища геологічного типу. Вона ґрунтується на використанні відомого в гірничорудному виробництві методу "плаваючої платформи", коли з-під об'єкта вибираються зруйновані породи і він поступово опиняється на заданій глибині⁵⁰. Крім того, російські вчені продовжують пропагувати, як шлях вирішення проблеми "Укриття", перетворення його на моноліт за допомогою бетонування. Проте ці ідеї державними та науковими структурами України не підтримуються.

Є думка, що для вирішення проблем "Укриття" практично не використовується український науково-технічний потенціал. Лідерами тут, на думку Е. В. Соботовича, виступають західні фірми, а українські фахівці для них — лише постачальники унікальної інформації, яку потім останні одержують назад, але відредаговану і з вражаючим дизайном. Правда, українська сторона ще одержує деяке устаткування. Його вартість — 24 млн грн з 97 млн грн західної допомоги. Це автокран та баштовий кран вартістю 16,5 млн грн. На думку академіка та багатьох інших, хто має відношення до процесів, які відбуваються навколо об'єкта "Укриття", західні фірми просто прагнуть збути свою продукцію. Те, що діяльність багатьох західних компаній в зоні відчуження перетворилася на успішний бізнес, відзначають та коментують і західні журналісти⁵¹. Тому, вважає Е. В. Соботович, давно час втрутитись у процес бездумного витрачання грошей і спрямувати ті невеликі кошти, які є в розпорядженні держави, на розв'язання пекучих науково-технічних проблем. Крім того, залучення українських фахівців до проведення робіт по SIP має відбуватися на однакових умовах, таких як і для західних учасників⁵².

Працівники "Об'єкта "Укриття", хоч як це не гірко звучить, — унікальний експериментальний матеріал для дослідження впливів різних рівнів іонізуючого випромінювання на людський організм. Оскільки через необхідність виконання багатьох специфічних операцій, що не піддаються автоматизації, та через відсутність достатньої кількості так званих безлюдних технологій важливого значення набуває фізичний стан працівників. Здоров'я та працездатність людей, залучених до виконання робіт підприємств організації, персоналу ЧАЕС, зони відчуження в цілому і особливо

об'єкта “Укриття” є предметом наукових досліджень кількох наукових та лікувальних установ. Це, зокрема, Науковий центр радіаційної медицини АМН, однією з наукових структур якого є Інститут клінічної радіології. Фахівці цієї установи, судячи з опублікованих ними праць, зосереджують свою увагу на гематологічних аспектах опромінення у працівників зони відчуження, ЧАЕС та Південно-Української АЕС, не вказуючи, на жаль, хронологічних меж цих досліджень⁵³. Проте серед об'єктів уваги цієї спеціалізованої наукової установи чомусь відсутній персонал об'єкта “Укриття”, хоча очевидно, що дослідження реакцій організму 150 чоловік, які щоденно трудяться тут, має як практичне, так і велике наукове значення.

Вивченням впливів на працюючих в “Укритті” радіаційного фактора, специфічних мікрокліматичних умов його величезного закритого об'єму, нервового напруження, зумовленого процедурою одержання наряда-допуску, низьким лімітом часу, що відводиться на виконання роботи, та інших складових, які створюють дискомфортні, на межі стресу, умови праці в “саркофазі”, з 1995 р. займається, у співробітництві з МНТЦ “Укриття”, лабораторія Інституту молекулярної біології та генетики НАН України. Її керівник — молода жінка, кандидат медичних наук О. Ф. Сенюк, спостерігала за роботою оперативних працівників “Укриття” та вивчала їх стан. Її конкретні дослідження психоемоційної сфери та гемато-імунної системи персоналу дали можливість зробити висновок про необхідність змін у питаннях діагностики, медоглядів і фармакологічного захисту організму працюючих⁵⁴. На її думку, надбаний у зв'язку з аварією 1986 р. традиційний досвід охорони здоров'я персоналу, працюючого у радіаційно небезпечних умовах, засвідчує явну недостатність вживаних заходів. Є гостра необхідність принципового перегляду існуючої концепції захисту людини.

Серед медичних проблем, пов'язаних з супроводом робіт на об'єкті “Укриття”, особливе місце, на думку О. Ф. Сенюк, посідає нормування показників периферійної крові та імунітету для медичного допуску до робіт в умовах тривалого впливу іонізуючого опромінення в малих дозах, при поєднанні з активним впливом інших шкідливих виробничих умов, та необхідність диференційованої оцінки можливостей і реакцій кожного окремого людського організму⁵⁵.

Активно використовують унікальну можливість, що її надає праця з персоналом “Укриття”, і науковці та розробники нової техніки для ведення медичних досліджень. Так, у 1998 р. НВП “Атом Комплекс Прилад” розробив інформаційну систему “ЛВЛ об'єкта “Укриття” для оперативного контролю індивідуальних внутрішніх дозових навантажень на персонал⁵⁶.

Досягнення і проблеми українських вчених та їх зарубіжних колег стали предметом обговорень на численних міжнародних наукових та науково-практичних конференціях, які проводяться практично щорічно. Конференції проводять фізики, медики, екологи, будівельники та ін. В їх опублікованих матеріалах узагальнено досягнутий рівень знань і розуміння різних аспектів проблеми. Викристалізовується все більш повне визначення причин, масштабів та наслідків катастрофи 1986 р та ситуації на об'єкті “Укриття” й навколо нього. Так, у роботі міжнародного симпозіуму “Безпека Укриття — 94”, що відбувся в серпні 1994 р. в Зеленому Мисі, взяли участь понад 100 спеціалістів різних підприємств, галузей та відомств, в тому числі більше 30 представників західних країн — Франції, Німеччини, Швеції, Фінляндії та ін. Найбільша увага на симпозіумі була приділена таким болючим для широкого загалу (і спірним — для фахівців) питанням, як ядерна і радіаційна безпека та надійність будівельних конструкцій об'єкта “Укриття”. Організаторами симпозіуму виступили Мінчорнобиль, Держатомнагляд України, Агентство з ядерної енергії Організації еконо-

мічного співробітництва та розвитку. Учасники симпозіуму відзначали, зокрема, ліберальну атмосферу форуму, яка стимулювала дискусійність і дала можливість представити полярні точки зору⁵⁷. Відбувалися важливі та цікаві конференції і в наступні роки.

Отже, в Україні і в світі протягом усього часу існування "Укриття" продовжуються наукові дослідження та дискусії навколо ядерної, радіаційної, загальнотехнічної та пожежної небезпеки "саркофага", шляхів вирішення проблем, які він породив. Дискусії йдуть паралельно з офіційно проголошеним, за активної участі міжнародних фахових структур, курсом на перетворення цього специфічного об'єкта на екологічно безпечну систему. Виконання поставленого завдання є довгим і складним процесом, який, незважаючи на майже 15-річну історію існування "Укриття", поки ще не завершений.

¹ Архів НВО "Прип'ять" (нині підрозділ Адміністрації зони відчуження (АЗВ). Рішення № 327 Урядової комісії від 28 листопада 1986 р.

² Архів ВО "ЧАЕС". Наказ ЧАЕС № 963 від 28 листопада.

³ Див.: Куронос В. А., Багрянский В. М., Моисеев И. К. Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС // Атомная энергия. — Т. 64. — Вып. 4. — 1988. — С. 254; т. 65. — Вып. 4. — С. 302 (переклад автора).

⁴ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 407.

⁵ Архів Бюро документації та діловодства "Об'єкта "Укриття". — (далі — архів БДД ОУ), лист від НВО "Прип'ять", вих. № 1322 від 24.11.92 р.

⁶ Рішення Урядової комісії № 397 від 27 травня 1987 р.

⁷ Об'єднаний архів МНТЦ "Укриття" (далі — архів МНТЦ "Укриття"), ф. КЕ, оп. 1, спр. 1, арк. 1—4.

⁸ Детальніше див.: Барановська Н. П. Об'єкт "Укриття": проблеми, події, люди. — Чорнобиль, 2000.

⁹ Чорнобильська трагедія. — С. 659.

¹⁰ Вестник Чернобыля. — 1992. — № 66.

¹¹ Технічний архів об'єкта "Укриття" (далі — ТА ОУ). Договір 10/60.

¹² Архів МНТЦ "Укриття", оп. 1, спр. 31, арк. 2—3.

¹³ Там же, спр. 41, арк. 83.

¹⁴ Поточний архів Адміністрації зони відчуження (АЗВ). Вх. № 133 від 04.02.93 р.

¹⁵ 3 акта перевірки АЗВ виконання "Програми робіт ВО ЧАЕС на об'єкті "Укриття" в 1996 році". — Додаток № 1. — С. 1—2.

¹⁶ Архів бюро діловодства та документації "Об'єкта "Укриття", вих. № 60-606/22-216 та № 60-607/22-217 від 08.12.95.

¹⁷ Отчет по выполнению работ на объекте "Укрытие" за 1995 год. Пояснительная записка. — С. 10.

¹⁸ Поточне діловодство АЗВ. Постанова колегії Мінчорнобиля № 26 від 27.12.95 р.

¹⁹ Спільна постанова НАН України та Мінчорнобиля від 11 січня 1996 р. "Про результати наукових досліджень установ НАН України з чорнобильської тематики та заходи щодо підвищення їх ефективності".

²⁰ 3 акта перевірки АЗВ виконання "Програми робіт ВО ЧАЕС на об'єкті "Укриття" в 1996 році". — Додаток № 1. — С. 3, 4.

²¹ Наказ АЗВ № 73 від 12 грудня 1995 р.

²² 3 акта перевірки АЗВ виконання "Програми робіт ВО ЧАЕС на об'єкті "Укриття" в 1996 році". — С. 3; з довідки до листа АЗВ про результати перевірки "Об'єкта "Укриття"". — Об'єкт "Укриття", вих. № 60-21/22-17 від 10.01.97.

²³ Там же. — С. 3, 4.

²⁴ Там же. — С. 6.

²⁵ Архів ВО ЧАЕС. Розпорядження № 271 від 22.10.96 р.

²⁶ Див.: Данные и аналитические результаты, касающиеся ядерной безопасности ядерного топлива в объекте "Укрытие". — Отчет. Подготовлен для Тихоокеанской северо-западной Национальной лаборатории США (PNNL) в рамках базового соглашения о сотрудничестве 321 107-A-R4. Русская версия. — СПб, 1996. — С. 23.

²⁷ Независимость. — 1999. — 9 февраля.

²⁸ Див.: Данные и аналитические результаты, касающиеся ядерной безопасности ядерного топлива в объекте "Укрытие". — С. 6.

- ²⁹ “Об’єкт “Укриття””, ТВ, інв. № 418 від 19.08.97 р.
- ³⁰ За довідкою “Выполнение договоров НИОКР ОУ за сентябрь и девять месяцев 1997 г. (по состоянию договоров на 15.10.97 г.).
- ³¹ Розпорядження № 508 від 21.12.97.
- ³² Аннотированный отчет о научно-исследовательских и опытно-конструкторских работах, выполненных на “Объекте “Укрытие” по “Программе работ на объекте “Укрытие” на 1998 г.”. — С. 83—87.
- ³³ “Об’єкт “Укриття”, вих. № 60-186/12-25 від 29.01.98 р.
- ³⁴ Див.: С о б о т о в и ч Е., С к в о р ц о в В. Чорнобильський “саркофаг”. Що робити? // Вісник НАН України. — 1998. — № 9—10. — С. 47.
- ³⁵ “Об’єкт “Укриття”, № 11-21/667 від 22.06.95 р.
- ³⁶ Див.: пот. арх. “Об’єкта “Укриття”, вих. № 60-14/22-14 від 09.01.96.
- ³⁷ “Об’єкт “Укриття”, вих. № 60-2034/13-240 від 22.09.98 р.
- ³⁸ Див.: Конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародне співробітництво — Чорнобілю. Вчені та інженери за безпечну атомну енергетику”. 14—16 жовтня 1999 р. — Славутич. — С. 46, 48, 78.
- ³⁹ К у п н ы й В. И., Б е л о у с о в Е. Л., Н о с о в с к и й А. В. Объект “Укрытие”: вчера, сегодня, завтра. (Состояние 4-го блока ЧАЭС) — Ключова доповідь на міжнародному семінарі “Уроки Чернобыля. Технические аспекты”. — С. 8.
- ⁴⁰ Див.: К л ю ч н и к о в А. А., П о п о в А. А., Ш о с т а к В. Б., Щ е р б и н В. Н., Щ е р б и н А. В. Г. Оценка коллективной дозы для различных вариантов стабилизации объекта “Укрытие” Чернобыльской АЭС. — Препринт 97-4. — Чернобыль, 1997. — 39 с.; Конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародне співробітництво — Чорнобілю. Вчені та інженери за безпечну атомну енергетику”. — С. 64.
- ⁴¹ С е н ю к О. Ф., Д а н и л о в В. М. Стратегия и тактика радиологической защиты персонала в связи с предстоящими работами по стабилизации и реорганизации объекта “Укрытие” в радиационно безопасную систему. — Радиационная биология. Радиоекология. — Т. 39. — 1999. — № 2—3. — С. 228—229.
- ⁴² Об’єкт “Укриття”, вхід. № 139 від 07.04.94.
- ⁴³ З інтерв’ю В. І. Купного газ. “Деловая Украина”. — 1995. — № 92.
- ⁴⁴ Див.: Конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародне співробітництво — Чорнобілю. Вчені та інженери за безпечну атомну енергетику”. — С. 52.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же. — С. 82.
- ⁴⁷ Вих. № 60-2123/12-215 від 30 вересня 1998 р.
- ⁴⁸ Див.: С о б о т о в и ч Е., С к в о р ц о в В. Чорнобильський “саркофаг”. Що робити? — С. 49, 50, 51.
- ⁴⁹ Див.: Конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародне співробітництво — Чорнобілю. Вчені та інженери за безпечну атомну енергетику”. — С. 34.
- ⁵⁰ Див.: С о б о т о в и ч Е., С к в о р ц о в В. Чорнобильський “саркофаг”. Що робити? — С. 49, 50, 51.
- ⁵¹ W i l l i a m s, N i g e l, B a l t e r, M i c h a e l. Chernobyl research becomes international growth industry. Journal: Science // 1996. — 19 квітня.
- ⁵² Див.: С о б о т о в и ч Е., С к в о р ц о в В. Чорнобильський “саркофаг”. Що робити? — С. 48, 53—54.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Див.: Конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародне співробітництво — Чорнобілю. Вчені та інженери за безпечну атомну енергетику”. — С. 106, 110, 118.
- ⁵⁵ С е н ю к О. Ф., Д а н и л о в В. М. Стратегия и тактика радиологической защиты персонала в связи с предстоящими работами по стабилизации и реорганизации объекта “Укрытие” в радиационно безопасную систему. — С. 228—229, 235.
- ⁵⁶ Див.: Конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародне співробітництво — Чорнобілю. Вчені та інженери за безпечну атомну енергетику”. — С. 31.
- ⁵⁷ З газ. “Курчатовец” (Москва, IAE ім. І. В. Курчатова). — 1994. — № 4—5.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

Про геополітичний фактор в історії України

Зв'язок геополітики й історичного розвитку України

Висвітлення ролі геополітичного фактора в історії України системно з'ясовує важливі особливості її розвитку у взаємодії із зовнішнім світом.

В науковому плані — геополітика становить галузь політологічних знань, що, враховуючи як природні, так і політичні чинники, вивчає діяльність держав і народів (передусім у сфері міжнародних відносин), спрямовану на захист власного природно-територіального й національно-культурного простору, забезпечення стратегічними ресурсами, збереження й розвитку транспортних магістралей для співробітництва з навколишнім світом тощо. В історичній практиці і сьогоденні геополітичні напрямні належать до найвагоміших складових зовнішньої політики. З бігом часу геополітика дедалі частіше використовується для ідеологічного й пропагандистського обґрунтування важливих дипломатичних акцій.

Термін “геополітика” з'явився на початку XX ст., коли проголошені у XIX ст. засади дипломатії (легітимізм, збереження статус-кво між великими європейськими державами та рівноваги сил між їх коаліціями) відступали перед глобалізацією міжнародних відносин, зростаючою залежністю країн і народів від світових цивілізаційних процесів і взаємовпливів. Становлення геополітики та поширення її побудов відбивали як тенденцію до перерозподілу територій і впливів на користь нових претендентів на світове панування, так і нездоланне піднесення руху за національне самовизначення і державність народів, зокрема тих, багатовіковим завданням яких залишалося возз'єднання етнічних земель. Український рух органічно сприйняв визвольний напрям нової політологічної течії.

Безпосередньою попередницею геополітики була політична географія. Так у 1897 р. назвав свою основну працю фундатор нової науки німець Ф. Ратцель¹. В Росії відповідником політичної географії вважалася географія військова, заснована генералом українського походження і українофілом М. І. Драгомировим. Багато років працюючи начальником штабу і командуючим Київського військового округу, він враховував у своїх розробках і геополітичне становище українських земель².

Говорячи про становлення геополітики, не можна обійти увагою й постать відомого теоретика й невдалого практика Х. Маккіндера, який наприкінці 1919 р. очолив місію, спрямовану Воєнним кабінетом Великобританії за маршрутом Польща-Україна-денікінська Росія³. У науковий обіг термін “геополітика” ввів у 1916 р. шведський учений пангерманіст Р. Челлен⁴, в українській політології — В. Кучабський⁵.

Звернення до інструментарію геополітики дещо позначене печаткою умовності. Попередні покоління не відали поняття “геополітика”. Сучасне застосування її категорій не є спробою модернізувати настрої, поривання й цілі історично далеких чи близьких — у часовому й ідейному вимірі — поколінь минулого. Його мета — поглибити тлумачення і полегшити їх (цілей) розуміння сучаснику, який мислить і оперує широко вживаними нині поняттями. Йдеться передусім про виважене використання політологічних термінів у науковому аналізі. Такий підхід має аналогії при вивченні минулого. О. П. і П. П. Толочки звертають увагу читача: “Держави під назвою “Київська Русь” ніколи не існувало в уяві її сучасників”⁶. З'явившись значно пізніше VIII—XII століть, це поняття стало загальноприйнятим терміном історичної науки. Сьогодні в подібний спосіб

використовується інструментарій геополітики, розширюючи розуміння важливих процесів і подій минулого.

Концептуальні побудови української історіографії відводили народу місце головного рушія історичного процесу. “Від часів слов’янського розселення, — зазначав М. С. Грушевський, — історія нинішньої української території стає історією українського народу”⁷. Не торкаючись хронологічних меж історії України, які сьогодні залишаються предметом дискусій⁸, зафіксуємо: головні об’єкти історичного дослідження — народ і територія — відіграють подібну роль і в геополітиці. Аналіз минулого з погляду геополітики геть відкидає штучний поділ народів на історичні й неісторичні. Першоджерела геополітичного бачення закладаються історичною творчістю народу на ранніх етапах його розвитку, тривалими багатовіковими міграціями, природним потягом до розселення на зручних торговельних і транспортних шляхах, пошуками плідних земель для ведення господарства, досвідом співробітництва й змагань з сусідами. Геополітичне бачення раніше виникає у народів, які переходять від скотарства до землеробства, стаючи осідлими. Геополітичні інтереси органічно притаманні народу, що проживає на тій чи іншій території, впливають з її особливостей, розташування в регіоні й на континенті, на магістральних шляхах, що зв’язують близькі й далекі світи. Вони не зникають і тоді, коли народ переживає періоди бездержавності. Адже і в такі важкі часи існує народ, залишається територія, де не припиняється, хоч і в ускладнених умовах, його історична творчість і національне життя. Геополітика досліджує суттєві напрямні історії України — складання й об’єднання етнічних земель, розмежування з сусідами, зовнішньополітичні концепції як невід’ємний чинник державотворення й національної свідомості, участь у міжнародних процесах. Чільна пов’язаність геополітичних інтересів із захистом обширу проживання нації, яка врешті здобула власну державність, становить осьовий історичний зріз, що допомагає простежити наступність і динаміку процесів етногенезу, націо- й державотворення, врешті місце народу в людській цивілізації.

Органічність співпраці двох наук, про які йдеться, передбачає обопільність їх взаємовпливів. Історія народу, долі його етнічних територій, невід’ємних чинників життя нації має допомогти розумінню реального становища новопосталої держави на геополітичній карті сьогоденного світу, виявленню у бурхливому вирі нинішніх світових подій перспективних міжнародних пріоритетів, практичної можливості їх втілення в життя, врешті наступності й цілеспрямованості зовнішньополітичного курсу, здатного забезпечити потреби населення всередині країни та за її межами. Першорядне значення геополітичних інтересів держав і народів підтвердило й буремне ХХ ст., незважаючи на те, що протягом більшої його частини в світі взаємодіяли дві протилежні суспільно-економічні системи. У 1933 р., коли визначилася зовнішня загроза Франції з боку Гітлера, досвідчений дипломат Ж. Камбон заявив, що “дипломатія — це передусім питання географії. Тут діють одвічні закони. Якщо Франція бажає боротися з сильною Німеччиною, союз зі Сходом необхідний!”⁹. На іншому важливому аспекті геополітичного фактора — вигодах природного розташування, що забезпечують можливість зібрати сили й виграти час для підготовки оборони (чого, до речі, завжди в своїй історії було позбавлене населення, що проживало на території сучасної України, та його державні утворення), наголошувалося у самий переддень Другої світової війни. 15 березня 1939 р. Ф. Рузвельту було направлено “Замітки з приводу війни й загальноцивілізаційної кризи..., що наближаються”. Закликаючи Президента до рішучих дій, зокрема розробки ядерної зброї, автори “Заміток”

підкреслювали: “...особливо у виключно вигідно і щасливо розташованих **Сполучених Штатів** є ще час для того, щоб провести підготовку для відбиття зростаючої небезпеки агресії з боку нацистської Німеччини”^{9а} (підкреслено нами. — Р. С.). Відомий фахівець з історії міжнародних відносин Р. Ф. Іванов нещодавно справедливо зазначив: “Існують геополітичні аспекти взаємин між державами, що беруть гору над ідеологічними, політичними, класовими факторами”¹⁰.

Історичне з’ясування дії геополітичного фактора, його позитивів і негативів на різних етапах розвитку народу й країни, виявлення сталості й змінності їх дозволяють визначити й захистити самодостатність України у сучасних міжнародних відносинах. Не варто доводити, що вільний від будь-якого політичного забарвлення науковий аналіз, коли історичний розвиток розглядається невіддільно від об’єктивних геополітичних реалій, становить одну з бажаних передумов на шляху надійного й суверенного входження незалежної країни у світове співтовариство. Синтез класичної науки з новими дослідницькими течіями найчастіше продиктований потребами розвитку людства, що нині все більш ускладнюється.

Увага до важливих складових цивілізаційного процесу — землі (держави) та народу, який стало проживає тут, — визначальна риса української історіографії. “Повість временних літ” починається розповіддю про розселення слов’ян, транспортні, торговельні й міграційні шляхи, роль Дніпра в житті місцевого населення та зв’язках із зовнішнім світом¹¹. “Історія русів” підсумовує досвід попередніх поколінь. Привабливе географічне розташування Київської Русі прирікало її “на руїну од частих навал чужинців, а ще частіше наскоків та січей од народів сусідніх”¹². Важливі об’єкти аналізу майбутньої науки постійно розглядались класиками національної історіографії, праці яких готували становлення геополітики в Україні. М. І. Костомаров висвітлював широке коло проблем історії Київської Русі¹³, України й слов’янства взагалі¹⁴. Надаючи великої ваги дослідженню “географічно-національних” факторів історії України, М. П. Драгоманов наголошував: “Очевидно, що коли на вироб національних ознак мусить мати вплив географія й історія, в тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того, стільки ж доброго, скільки й хибного”¹⁵. Зазначені питання ґрунтовно досліджували М. С. Грушевський в “Історії України-Руси”, Д. І. Багалій у працях про минуле Слобожанщини, Сіверщини, Півдня¹⁶. Фундатором української геополітичної школи виступив на початку ХХ ст. С. Л. Рудницький¹⁷.

Звернення до геополітики, ролі геополітичного фактора в історії України, зокрема, набувають розмаху в незалежній державі. Ця тема в загальному плані поставлена в огляді О. Дубини¹⁸. Лекція про українську геополітику становить останній розділ праці В. А. Потульницького, присвяченої теорії політології¹⁹. Геополітичні проблеми України піднято в історіософських працях, що побачили світ наприкінці минулого століття²⁰. Чимало з них розглянуто в новаторській книзі Ю. І. Терещенка²¹. Дослідження геополітичного фактора в історії України XVII—XVIII ст. здійснено В. А. Смолієм і В. С. Степанковим²². Геополітичні проблеми України ХХ ст. розглянуто у виданні “Українська державність у ХХ столітті”²³. Його аналітична вагомість, на наш погляд, виграла б, коли б у книзі хоча б коротко з’ясувався генезис геополітичних інтересів України. Певну увагу цій проблемі приділено і в працях автора пропонованої розвідки²⁴.

Кілька десятиліть тому І. Лисяк-Рудницький започаткував дискусію про роль України в “модерній” історії на сторінках “Slavic Review”, в якій взяла участь О. Пріцак і Д. Решетар²⁵. Вона не знайшла відгуку в Україні. Її не помітили на Заході. Там і в 90-ті роки століття, яке щойно минуло,

поширюються контрпродуктивні схеми виключення України як вагомій сили історичного розвитку в регіоні зіткнення двох найбільших людських цивілізацій²⁶. Ані словом не згадав про неї завідуючий кафедрою східно-європейської історії Берлінського Вільного університету К. Цернак, стаття якого претендує на синтетичний огляд історичних (з XVII ст.) передумов сучасних змін політичної карти Європи²⁷.

Коли до уваги все ж береться інтенсивна роль українських земель у міжнародному житті Середньовіччя, справа здебільшого зводиться до з'ясування їх ніби постійного хитання між Сходом і Заходом. Само по собі подібне питання видається правомірним щодо минулого країн, розташованих на межі або поблизу “цивілізаційних розламів”. Його ставлять і наші сусіди, скажімо, поляки, яким аж ніяк не притаманний комплекс меншовартості, відшукуючи власні історичні корені й виступаючи з цим в українських наукових установах. Текст лекції А. Валицького “Польща між Сходом і Заходом” містить згадки про “сарматську ідеологію” польсько-литовської держави М. Стрийковського тощо, та основна її частина присвячена внутрішній історії Польщі — боротьбі за відновлення **власної державності**²⁸. Суто “орієнтаційні проблеми” цікавлять сусідів менше, до них звертаються рідше. Сучасній українській історіографії далеко частіше властивий нав'язливий пошук місця, за в'їдливим, але влучним визначенням редакції журналу “Критика” — “між чимось і чимось”²⁹ (або “кимось і кимось”). Захоплення цією темою переводить кількість в якість, природні й реальні взаємовпливи у кон'юнктурні політичні запобігання перед світом — близьким і далеким, у дивну байдужість до власного внеску в світову культуру й історію. В таких випадках по суті відсутній предметний аналіз дії геополітичного фактора в історії, його впливу на перспективи розвитку українського народу. Не сприймається й постановка питання “Україна між Сходом і Заходом”, коли розглядається місце цивілізаційних впливів або, за термінологією І. Лисяка-Рудницького, “первнів” у формуванні українства³⁰. Забуваються й мотиви, що розгортали українські верхи у бік то Заходу (Польщі), то — Сходу (Росії), і які відзначав В. Липинський, розкриваючи зміст відповідно “Легенди Люблінської” та “Легенди Переяславської”³¹.

Малоперспективно (у науковому й пізнавальному плані) говорити про Україну з доброзичливістю, але як про націю й державу, що завжди прагнула кудись прихилитися³². Без наукового вивчення її власних історичних інтересів: державницьких, геополітичних, цивілізаційних, економічних, соціальних — неможливо зрозуміти, що нинішнє становлення України як суверенної держави — природний підсумок її історичного шляху. Дослідження геополітичного фактора заслуговує окремої уваги. З геополітикою тісно пов'язане і комплексне вивчення історії кордонів України, відсутність чого зазначив Я. Р. Дашкевич³³. Зауважимо, однак, що звернення до геополітики перетворюється іноді на моду — її інструментарієм часом прагнуть приховати брак доказів на підтвердження недостатньо обґрунтованих постулатів. Втім, це неминучі супутники нових підходів. Уже видано праці, в яких фахово досліджено проблеми міжнародних відносин і геополітики. Серед них — “Україна у Центрально-Східній Європі”. “Новою є вже сама назва праці, — наголошує В. А. Смолій. — Україна постає тут не в якості буферного плацдарму між Сходом і Заходом, а повноправним політичним об'єктом — творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні європейського континенту”³⁴.

Пропонована розвідка, не претендуючи на вичерпне висвітлення проблеми, має на меті оглянути загальний вплив геополітичного фактора в історії України до кінця XVIII ст., коли ситуація на її південних і західних

рубежах суттєво змінилася. Було розв'язане одне з головних завдань української історії — здобуто широкий вихід до Чорного моря, на Півдні створено базу *мирного*, швидкого й прогресивного економічного розвитку, відкрито перспективні морські шляхи в Європу і на Близький Схід. На Заході поділи Польщі призвели до переходу Правобережжя й Волині під владу Росії, а Галичини та Буковини — під владу Австрії.

Основний зміст геополітичного фактора становлять: 1) національні інтереси самої України; 2) загальна зовнішньополітична ситуація й розрахунки сусідніх, а з бігом часу і віддалених, держав щодо її земель. У взаємодії цих вкрай суперечливих у своїй основі системних чинників, що набирала різних, часом гранично гострих форм, вирішувалися життєві потреби захисту українських етнічних територій і збереження населення від заглади, завдання державотворення та його наступність. Геополітичні реалії невіддільні від повсякденного життя населення, розвитку національної свідомості й української ідеї, перемог і поразок у боротьбі за державність.

Складові геополітичного фактора не були застиглими впродовж століть. На них відчутно позначалися соціально-економічні й державно-політичні трансформації, панівні ідеологічні світогляди, міжнародні відносини у навколишніх регіонах, врешті в усьому світі. Ці чинники, у свою чергу, зазнавали впливу матеріальних і духовних факторів. У першому випадку мається на увазі прогрес виробництва, передусім технологій та військової техніки. У другому — йдеться про цивілізаційні аспекти внутрішнього й міжнародного життя, які посідають незаперечно важливе місце в геополітиці. Однак специфіка досліджень у галузі культурології, пов'язаних з геополітичними аспектами, природно вимагає зосередження передусім навколо питання взаємовпливів. При цьому в окремих випадках виникає спокуса надто широкого в часі оперування цивілізаційними категоріями, що не завжди співвідноситься з порівняно скороминущим розвитком внутрішніх подій і процесів, призводить до певного відриву культурологічних конструкцій від реалій внутрішнього життя об'єктів взаємовпливу — населення й країни. Це особливо стосується регіонів, розташованих на межі цивілізацій, зокрема християнської й мусульманської, Заходу й Сходу тощо. Важливо в такому випадку не зменшувати увагу до внутрішніх реалій життя народу й території його проживання. Адже саме вони становлять невід'ємну константу геополітичного фактора. Остання посилюється ще однією об'єктивною реальністю — незмінним геополітичним складником, властивим Україні впродовж усієї її історії, — етнічні землі українського народу перебували й перебувають на перехресті найважливіших комунікаційних і торговельних магістралей, на зіткненні основних цивілізаційних потоків, в одному з головних епіцентрів історичного протистояння й співробітництва Північ — Південь, згодом Схід — Захід.

Природні особливості українських земель, зокрема розташування, значною мірою вплинули на їх історичний розвиток. Використовуючи понятійний апарат А. Тойнбі, можна стверджувати, що “надто добра земля” зумовлювала “протягом досить тривалого часу безперервний тиск ззовні”, а це відводило українським землям роль “форпосту” на відміну від територій того ж цивілізаційного потоку, що можуть бути віднесені до його “тилів”³⁵. З часів великого переселення народів сучасна територія України становила “форпост”, який захищав “тили” Європи. Понад тисячоліття наїзди азійських кочовиків знекровлювали давнє населення України. В сенсі геополітики вони перешкоджали його природному потягу до гирла рік, що пливли “Руською землею” до “Руського моря”.

Сучасні дослідники розширили геополітичний апарат А. Тойнбі, ввівши до нього, зокрема, поняття “особлива контактна зона”³⁶. Йдеться про

обшири на рубежах континентів, де відбувалися процеси масових контактів і протистояння різних цивілізацій, культур і конфесій, починаючи з переддня минулого тисячоліття. Та обставина, що ці процеси мають продовження сьогодні, засвідчує наступність цивілізаційного фактора в геополітиці багатьох історичних епох. На нашому континенті до таких регіонів можна віднести Піренейський півострів на заході, Україну та Балкани — на сході, де протистояли християнська й мусульманська цивілізації. В першому випадку, завоювавши Іспанію, араби принесли на Піренейському півострові свої цивілізації. У двох інших — завоювання Візантії турками призвело до винищувальних війн. Зіткнення на Сході Європи перетворилося на нескінченні завоювальні походи агресивних носіїв ісламу. Сили християнства були послаблені розколом на православ'я й католицизм та їх взаємним поборюванням. На Україні багатовіковий опір татарсько-турецькому нашествю вкрай обтяжувався попереднім винищенням її населення й міст жакливою монголо-татарською навалою. Багато подій історії середньовічної України можна охарактеризувати терміном, запропонованим одним з послідовників А. Тойнбі, заокеанським вченим С. Хантингтоном, — “протиборство цивілізацій”³⁷.

Становлячи органічний чинник загального історичного процесу в Європі й світі, *Україна входила в активне міжнародне життя в періоди кардинальних геополітичних змін*, стаючи водночас його активним учасником і заманливим об'єктом зазіхань.

Писемна історія Київської Русі розпочинається після краху східних деспотій, що засвідчив неможливість функціонування всеохоплюючої світової держави і збігся в часі з початком формування великих європейських імперій. Грандіозні переселення народів зруйнували Римську імперію. Затухання процесів великого переселення сприяло формуванню Київської держави на величезних просторах Східноєвропейської рівнини. Через порівняно невеликий для I — початку II тисячоліття н. е. історичний проміжок часу новий потік завоювальників зі Сходу захопив і Великий причорноморський степ — природний колонізаційний терен Руської землі. Київська Русь врятувала європейську цивілізацію від смертельної небезпеки дорогою ціною — колись могутня імперія на території сучасної України припинила своє існування. Постанови й розвиток держави Богдана Хмельницького відбувалися одразу по закінченню першої загальноєвропейської (Тридцятилітньої) війни 1618—1648 рр. Україні належала першорядна роль у зміні співвідношення сил на пограниччі двох континентів, вона опинилася тоді в центрі євразійської політики. Володіння Україною не лише визначало господаря Східної Європи, а й забезпечувало йому вихід до теплих південних морів, накреслюючи контури розстановки сил і напрями еволюції міжнародних відносин у XVIII—XIX ст. Нарешті становлення сучасної України безпосередньо пов'язане з глобальними геополітичними перетвореннями XX ст.

Геополітичні фактори епохи Київської Русі

Переваги геополітичного розташування Середнього Подніпров'я матеріалізувалися у виникненні торговельних міст. Розташований на перетині головних річкових шляхів Київ став торговельним, політичним і державотворчим центром східних слов'ян, що займали величезну територію Східноєвропейської рівнини³⁸⁻³⁹. Винятково вигідне природно-географічне розміщення Києва й Київської землі всебічно досліджене П. П. Толочком. Він показав, по-перше, ключове становище їх у широко розгалуженій системі річкових магістралей верхньої частини Дніпровського басейну⁴⁰, по-

друге, — зв'язок цього басейну з системами Західної Двіни на Півночі, Оки й Дону на Сході, Дністра й Немана на південному й північному Заході⁴¹ і, по-третє, — винятково важливе розташування Києва ніби у природному фокусі Східноєвропейської рівнини⁴². Саме ці обставини визначили його безперечну перевагу над Ладогою й Новгородом — містами слов'янської Півночі⁴³. Безсумнівні вигоди геополітичного розміщення Києва проаналізував Б. Д. Греков: “Він був ближче до Візантії, інтерес до якої якісно змінювався, збільшуючись у міру господарчих і політичних успіхів Київської Русі. Із звичайної принади для будь-яких, серед них і руських, озброєних шукачів здобичі Царгород для Русі помітно перетворювався на центр торговельних і культурних зв'язків двох держав: однієї — старіючого носія світової культури, другої — молодой, ще мало спокушеної у високих культурних цінностях, але енергійно зростаючої, незмінно протягом віків притягуваної до Царгорода. Шлях до берегів Дніпра був прокладений ще антами. Київ був близьким і до інших країн, розташованих по узбережжях Чорного й Азовського морів (Болгарія, Крим, Хозарське царство). Врешті Київ був зручним центром, звідки можна було тримати у своїх руках і далекий Новгород”⁴⁴.

Згадаємо ще дві суттєві обставини. Перша — через Київ пролягали важливі шляхи на Захід, в Європу, що забезпечували торговельні й політичні зв'язки з державними утвореннями Священної Римської імперії. Друга — Київ був розташований коли не на головній магістралі славнозвісного “шовкового шляху”, то на одному з його найважливіших і найперспективніших відгалужень, що відкривали шлях жвавим, як на той час, контактам між Європою й Азією. Зокрема, рухливі арабські купці й мандрівники, прибуваючи в Київ, цікавилися не лише Заходом, а й Північчю Європи.

Формування Давньої Русі відбувалося за сприятливих міжнародних умов — у середині I тисячоліття н. е. становище на сході, півночі й заході виглядало загалом прийнятним. На сході й південному сході від території сучасної України з VII по X ст. існував Хозарський каганат. Стосунки між ним і Руссю О. П. і П. П. Толочки вважають “маловловимими”⁴⁵, та вони розвивалися на користь слов'янства, заслоняючи Руську землю від кочовиків. На північному сході розташувалися слабкі племінні об'єднання, що за своїм розвитком поступалися населенню середнього Подніпров'я. На заході новостворювана держава, яка включала галицькі й волинські землі, була відмежована від експансіоністських держав Європи здебільшого слов'янськими переддержавами. Найважливішим і найнестабільнішим у геополітичному плані був для Київської землі розклад сил на Півдні — давньому регіоні грецьких, пізніше візантійських поселень, що відіграли в цілому позитивну роль в історичному житті Причорномор'я й розвитку Русі. Водночас, проходячи Півднем — “Великим степом” — величезними просторами, обмеженими “рухомою лінією, що простяглася від Дунаю до Волги, — рубежем, який розділяв тоді Європу й кочову країну Азії”⁴⁶, міграції войовничих кочовиків заподіяли Київській Русі найтяжчих втрат. У боротьбі з ними населення Подніпров'я — попри неспівмірність сил — відіграло “почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд”⁴⁷. Нашестя зупиняли слов'янську колонізацію “Великого степу”, але не змогли відвернути її.

У “героїчний” або “дружинний” період Київської Русі, яскравим представником якого був великий князь Святослав Ігорович, зовнішня політика дедалі виразніше спрямовується державними геополітичними інтересами. Як і кожне значне історичне явище, діяння Святослава мають своїх прихильників і противників. Погляди перших чітко сформулював незаперечний знавець історії Русі Б. Д. Греков. “На відміну від перших князів —

Олега й Ігоря, — доводив учений, — Святослав більш помітно й глибоко включився у міжнародні відносини... Він є одним з учасників найбільших міжнародних подій, причому часто діє не за власною ініціативою, а за угодою з іншими державами, беручи, таким чином, участь у розв'язанні європейської, а частково й азійської політики. Святослав стояв на чолі багатьох народів Східної Європи... Угорці визнали Святослава своїм вождем і під його орудою бились у вирішальній битві при Аркадіополі. Святослав ходив на Болгарію не з схильності до бродяжництва, а шукаючи вихід із складної міжнародної обстановки. Нарешті, в усій зовнішній політиці Святослава... не важко побачити певну систему здійснення завдань, поставлених не бажанням того або іншого князя, а зростаючою Київською державою”⁴⁸.

Позицію Б. Д. Грекова, якої раніше в цілому дотримувався М. С. Грушевський⁴⁹, розвинуто в дослідженні В. Т. Пашута⁵⁰, у працях сучасної російської історіографії⁵¹, але геть заперечено у книзі О. П. і П. П. Толочків⁵². Автор ознайомився з нею під час підготовки остаточного варіанту пропонованої статті. Дошкульні інвективи на адресу Святослава не викликали потреби відкинути погляд Б. Д. Грекова. Водночас, кожна нова версія⁵³, як і будь-яка стара, має піддаватись верифікації. Адже достовірність положення визначається не часом його появи, а обґрунтованістю. Обсяг і мета даної розвідки дозволяють зупинитися лише на головній інвективі, викладеній на початку параграфу “Останній вікінг”: “Попри те, що походи і мандри князя не одне покоління істориків намагалося вписати в логіку якоїсь усвідомленої державної “політики” чи “геополітичних інтересів Русі”, в усіх цих хаотичних і цілковито авантюрних кампаніях на диво мало осмисленості. Князь і сам, здається, не міг знайти іншої причини власних вчинків, крім ірраціональної — “хочю на вас ити”. Святослав жив і діяв так, ніби його батьківщиною були не Київ і Русь, а ті самі “вои многи и храбры”, що він їх водив за собою мало не крізь усю Східну Європу. Всі симпатії князя належали дружині. Він не відчував ні традицій, ні зобов'язань, ні сантиментів до Русі. Де йому доводилося прихилити голову на нічліг, там і була його земля... Цей кочовий спосіб життя, опоетизований у літописі, більше личив би степовому номаду, а не володарю європейської держави. Попри своє вже цілком слов'янське ім'я, Святослав, схоже, був більшим вікінгом, ніж його справжні предки-нормани”⁵⁴.

Спершу про “на диво малу осмисленість” походів Святослава. Одрразу ж його увагу привернув схід (Хозарський каганат), далі вона зосередилася на Балканах і Дунаї. Чи не було це в першому випадку продовженням політики батька, який у 944 р. “ходив на Бердаа”? “Останнім ділом Ігоря був похід на Схід — на схід же звертає свою увагу і син його”, — відповідає на запитання М. С. Грушевський⁵⁵. До речі, не розгром Хозарського каганату Святославом став першопричиною появи кочовиків у Причорномор'ї. Вони з'явилися тут у 915 р., уклали договір з Ігорем і пішли на Дунай⁵⁶. Вже тоді послаблений зсередини Хозарський каганат не зміг їм завадити.

Заперечувати природний потяг Русі до “Руського моря” й Дунаю ще важче. Якщо оминати запис літописця про Кия і Києвець⁵⁷⁻⁵⁹, доведеться знову згадати князя Ігоря. Автори “Київської Русі” самі оспорожують власну думку: “Безсумнівно, наміри Святослава полягали в тому, щоб *надовго осісти на Балканах, “ємля дань на Грецах”, і в такий спосіб втілити давню мрію київських князів*” (підкреслено нами. — Р. С.). Втім, вони одразу ж відступають від своєї заяви: “Осісти, проте, найімовірніше евфемізм, оскільки менше всього князь думав про мирну торгівлю “кіньми” з Чехією чи “сріблом” з Угорщиною”⁶⁰. Святослав і справді думав про інше: коней з рівнинної Угорщини і срібло з гірських копалень Чехії. Не гадатимемо,

для чого в книзі підправлено свідчення літопису, вже наведене чотирма рядками вище, — чи то через елементарну неуважність, чи то з якоїсь іншої причини. Певно, все ж не задля бажання представити Святослава гендлярем, який перепродає куплене.

До речі, обізнаність князя зі становищем і можливостями сусідніх країн є однією з передумов вироблення його геополітичної позиції. Врешті, чи історично виправдано оцінювати діяльність князів етапу дружинної державності⁶¹ через сучасні критерії “ведення мирної торгівлі”? Водночас зауважимо: залежність мирної торгівлі від військових походів в епоху Святослава, що він розумів і про що говорив, — не “евфемізм”, а реальність. Фахівці вважають, що саме його походи на Волгу, проти хозарів і в Болгарію привели до значного розгортання торгівлі Русі зі Сходом через Волзьку водну магістраль і Передкавказзя. Про значення Дунаю та Балкан у тогочасній міжнародній торгівлі годі й говорити⁶². Окреме значення мало оволодіння Добруджею⁶³.

Критерії оцінки Святослава мають відповідати реаліям X століття. Відомий вчений, аналітик писемних пам'яток Древньої Русі Б. О. Романов⁶⁴ наголошував на відмінності уявлень про князя у автора “Повісті минулих літ”, з одного боку, та в “Молінні” Даніїла Заточника, — з другого. А ці пам'ятки розділяє лише одне століття — перша датована XII, друга — XIII ст. ст. Зображення світського владики в “Молінні” помітно відрізняється “від класичного обличчя перших, ще язичницьких володарів імперії Рюриковичів у церковних записках “Повісті минулих літ”... Це... не Святослав, герой дружинного епосу, гроза степів і “варвар”, який у своїх широких політичних планах відірвався від рідного ґрунту..., зразок захоплюючої особистої хоробрості й чемпіон мистецтва походів, що розплатився власним черепом (“лбом”...) за той трепет, в якому вмів тримати саму Візантійську імперію. В церковній інтерпретації неслухняний син (Ольги) та безтурботний батько, Святослав перейшов у історичну традицію як прототип запорожця XVI—XVII вв., невіддільним від коня і меча, вірним сином дружинного товариства...

У Заточника князь — фігура іншого масштабу, інших побутових асоціацій, тому що й іншого історичного ступеня. “Но егда веселишиися многими брашны, а мене помяни сух хлебъ ядуща; или пиеши сладкое питье, а мене помяни, теплу воду пиюща от места незаветрена; егда лежиши на мягких постелях под собольими одеялы, а мене помяни, под единым платом лежаща и зимою умирающа, и каплями дождевыми, аки стрелами, сердце пронизающе”. Мислиться він у масштабах одного міста, аж ніяк не всієї “Руської землі”...”⁶⁵. Годі й говорити про неправомірність оцінки Святослава за критеріями сучасності.

Причина, якою князь пояснював свої вчинки, навряд чи видавалася “ірраціональною” тисячу років тому, коли не існувало звичаю обґрунтовувати свої дії “захистом прав людини”, апеляціями до представницьких установ, втихомирюванням громадської думки. Але істина передусім конкретна. Тож звернемося до заяви Святослава, яка так обурює авторів “Київської Русі” (можливо, тільки одного з них — у книзі не повідомлено, кому які розділи належать). Ставлячись з неабияким критицизмом до свідчень літописця, автори не помічають, що першу згадку про Святослава вів у взаєминах з ворогами — “хочю на вы ити” — вміщено на початку розповіді хроніста, яка змальовує образ князя-лицаря. Та великий князь Київський, на нашу думку, не забував, що він передусім воїн, дипломат і державний муж. Неодмінно постає законне питання — як практично передавалося послання “хочю на вы ити” на Волгу чи до хозар? Адже, як зазначає Б. О. Рибаків, наприкінці XII ст. “від Рязані до Києва було

майже два місяці путі”⁶⁶. До Волги шлях був ще довшим. Сенсу попереджати про похід заздалегідь не було навіть у випадку, коли б послання значно швидше відвозив поодинокий посол з невеликим почтом, хоча б через те, що противник міг добре підготуватися. Дуже важко уявити собі, щоб князя-воїна цікавили подібні чесноти. Зате про них не міг не дбати літописець, який переслідував іншу мету — довести шляхетність князя. Та чи не доводиться вона в іншому місці літопису, де розповідається про заяву Святослава під час його останнього походу. На жаль, обставини й мета її проголошення не привернули увагу сучасного критика. Оволодівши Переяславцем 971 р., князь повідомив греків про те, що воліє довести війну до перемоги: “Хочю на вы ити и взяти *град ваш* яко и сей” (Д. С. Ліхачов перекладає підкреслені нами слова: “*столицу вашу*”⁶⁷, а Л. Махновець супроводжує свою версію “город ваш” коментарем — “Тобто столицю Візантійської імперії Константинополь”⁶⁸). Це підтверджує літописець, вказуючи: Святослав “за малом бо не дошелъ до Цареграда”⁶⁹. Саме у відкритості князя бачив літописець — людина свого часу — шляхетність Святослава.

Заява Святослава мала цілком конкретне призначення. Руський князь відхиляв прагнення греків відкупитись від нього і відверто говорив про мету свого походу — оволодіти столицею Візантії, розпочати переговори лише після вирішального успіху у війні. Адже і син Святослава Володимир перед походом на Корсунь “переконувався, що мир з Візантією справді був найчастіше поганим”⁷⁰. Врешті, щоб закінчити розгляд девізу київського князя, звернемо увагу ще на один аспект, пов’язаний із сприйняттям візантійців русами і навпаки. У розвідці на цю тему Г. Г. Літаврін наводить розповідь Льва Диякона, за якою Святослав заявив Цимісхію, що руси “не якісь ремісники, які заробляють на життя працею своїх рук, а благородні люди, які зі зброєю в руках перемагають ворогів”⁷¹. Учений пояснює, що цим самим візантійців не визнавали відважними воїнами, і підтверджує свій висновок датованим 970 р. свідченням літописця — “Суть бо Греци лстиви и до сего дня”⁷². Ширий виклик Святослава протиставлявся візантійському крутіству. У поверненнях Святослава на захист Києва (“вборзе вседе на коне с дружиною своея”) ⁷³ від печенігів свою роль відігравали і зобов’язання щодо великокняжого столу. А відоме звернення Святослава до дружини “да не посралим земле Руские” досі вважалося незаперечним виявом “сантименту” щодо неї.

Розкритиковану розповідь про багатства Переяславця звернуто не тільки до дружини, яка “в усьому слухається князя, але й він рахується з її думкою, цінить її”⁷⁴. Звернення князя призначалося для княгині Ольги та бояр, а також киян, стурбованих нападами кочовиків. Пояснювалися наміри утвердження Русі на Дунаї. Переносячи центр своєї діяльності на Балкани, Святослав виходив з уроків попередніх походів на Константинополь, з власного досвіду князя-воїна. Він розумів, що боротьбу з Візантією “легше... вести з території Болгарії, ніж з Подністров’я чи Подніпров’я, перетинаючи Чорне море на човнах-однодеревках”⁷⁵. Дипломатичне мистецтво Святослава дозволяло йому бачити перспективи залучення до співдії проти Візантії угрів, болгар, інших союзників. “Справа була надзвичайно приваблива, — вважав М. С. Грушевський. — Грандіозні перспективи відкрилися перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в життю Руської держави, які могла б принести, якби пішла щасливо; Руська держава готова була загорнути під себе полудневе слов’янство й стати сильним суперником Візантії”⁷⁶.

Врешті, оглядаючи далекосяжні плани Святослава, не слід забувати, що саме в цей період у Європі, її центральній і східній частинах відбулися

геополітичні зміни, які піднесли вагу імперії Рюриковичів у тогочасних міжнародних відносинах. Після падіння Великоморавської держави німецький король Оттон I (“Великий”), ставши імператором створеної 962 р. “Священної Римської імперії”, приступив до активних дій на півдні й, зокрема, на південному Сході, де знаходився його основний суперник — Візантійська імперія. Звідси безпосередня зацікавленість Святослава Болгарією. Не можна довести “утворення 968 р. союзу між Німеччиною і Руссю”⁷⁷, так само як і факт прибуття до Оттона I посольства русів. Припущення щодо цього виникло в результаті констатації їх спільного бажання витіснити Візантію з Балкан. Але незаперечним є факт, що вже Ольга відправляла посольство до Оттона, “керуючись політичними міркуваннями. Руська княгиня цілком правильно побачила в Німеччині могутню політичну противагу Візантії... Таке бачення ситуації, — робить висновок М. Свердлов, — доводить велику політичну прозорливість Ольги...”⁷⁸. За що ж тоді картати Святослава, який продовжував зовнішньополітичні починання батька й матері? В даному випадку його дії виглядають доречними й тому, що пошуки союзу з Німеччиною одночасно здійснювала також Болгарія, в якій Святослав вбачав союзника⁷⁹.

Заперечуючи нігілістичні оцінки зовнішньополітичної діяльності Святослава, зовсім не слід перебільшувати його далекоглядність, оминати негативи, заплющувати очі на властиву главі дружинної держави жагу до здобичі, врешті модернізувати геополітичні побудови князя-язичника X століття. Вони характерні для часу і державно-суспільної організації, які уособлював Святослав. Успіхи і невдачі князя пояснюються передусім реаліями тодішньої Східної Європи. І все ж його діяльність відповідала геополітичним інтересам Русі, закріплюючи й розширюючи їх. Аж ніяк не ідеалізуючи Святослава, не можна бачити в ньому бездумного шукача пригод, “останнього вікінга”. Він розгледів погіршення міжнародної ситуації Русі через безпосередню й опосередковану діяльність слабучої Візантії у Причорномор’ї й на Балканах та спрямованість на півострів “Священної Римської імперії”.

Перемога Святослава над хозарами, стверджував В. Т. Пашуто, “благоговорно позначилася на всьому розвитку Русі й сильно зміцнила її позиції у Причорномор’ї”⁸⁰. Навіть беручи до уваги своєрідний характер розмежування між тодішніми державними утвореннями та їх колонізаційну політику, такий висновок виглядає надоптимістичним. І все ж його загальом поділяв Б. О. Рибаків, називаючи Приазов’я поряд з Волгою і Доном територіями, де перемоги Святослава було закріплено⁸¹. М. С. Грушевський оцінив ситуацію більш точно, вважаючи “успіхи Русі в азовських і кавказьких краях” малозначними, “бо сі руські волості з часом все більше ставали островами, відірваними від решти Русі” навалами кочовиків зі Сходу⁸². Але і в цьому випадку враховано, здається, не все. Перемоги Святослава над хозарами забезпечили помітне зростання впливу Русі в Херсонесі, обумовивши зобов’язання Візантії не перешкоджати діям князя в Болгарії. Константинополь знехтував обіцяне — він активно протидівав Святославу і в Болгарії, і в Причорномор’ї. Та чи можна ставити це на карб Святославу? Де причина того, що притаманні часу геополітичні прагнення Русі залишилися нездійсненими, — в особистості Святослава чи в об’єктивних можливостях Київської держави, з одного боку, та Візантії, — з другого? Ніде правди діти, дипломатія і розвідка Русі, перебуваючи в стадії становлення, не могли змагатися з візантійськими. Співробітництво з сусідами в басейні Дунаю розвивалося повільно, а лише власним мечем протистояти геополітичним негараздам, що насувалися на Київську Русь, Святослав був не в силі. Однак з його ім’ям пов’язане очевидне зростання

місця Руської землі в міжнародній політиці, врешті досить чітко визначення її основних геополітичних пріоритетів на майбутнє. Не можна не погодитися з образною просторовою (що має суттєве значення в геополітичному розумінні) оцінкою походів князя — воїна та дипломата, яка належить Б. О. Рибаківу. “Походи Святослава 965—968 років, — писав учений, — являють собою ніби єдиний шабельний удар, що прочертив на карті Європи широке напівколо від Середнього Поволжя, Північним Кавказом і Причорномор’ям до балканських земель Візантії”⁸³. Втім, становлення геополітики Русі пов’язане не лише з походами Святослава, а й з його дипломатією, зокрема спробами створення союзу Київської Русі з уграми, болгарами, іншими народами та їх державними об’єднаннями для боротьби за стратегічно важливі Балкани. Отже, зовнішня політика Русі, йдучи в ногу з часом, виявляла виразну тенденцію до розширення також за рахунок західного вектора.

Вагомість досягнутого Святославом доводиться й тим, що навіть невдача останнього його походу — балканського, не відвернула Київ від пріоритетів зовнішньої політики, обраних найвидатнішим князем героїчного або дружинного періоду руської державності. З цим мусив рахуватися й Константинополь. Навіть у часи Василя II Болгаробійці Візантія “не могла обійтись без союзу з Руссю, яка стає до ряду великих християнських держав середньовічного світу”⁸⁴.

Первинність і самодостатність внеску Святослава в геополітику Київської Русі визначаються й історичною обстановкою, що супроводжувала його перебування на великокняжому престолі. Святослав відчував себе (наскільки вірно — то вже інша річ) владним господарем величезної Східноєвропейської рівнини і, увібравши досвід її освоєвачів, ніби на чистому листі накреслив природні потяги держави, яка тут існувала. Своїми державницькими діями на полях борні та дипломатії він вперше визначив комплексні геополітичні інтереси Київської Русі, значною мірою — дальших державних утворень, що наслідували її. Сказане не означає, що Святослав достеменно розумів усі перспективи розвитку міжнародної обстановки, яка складалася навколо Київської держави. Передбачити події, що чорною хмарою насунуть на Русь через півтора століття, він не міг. Та хто був здатен на це наприкінці X ст.? Таке запитання належить до розряду риторичних. Загальне ж геополітичне становище своєї держави Святослав розумів в основному вірно.

Пропонована розвідка присвячена передусім геополітичному фактору в історії України, а не висвітленню її зовнішньополітичних проблем, і саме тому міжнародній діяльності Святослава приділено більше уваги порівняно з його найближчими наступниками, за яких наприкінці X і протягом більшої частини XI ст. Русь завойовувала дальші позиції в Європі. Святославу належить історичне місце першовідкривача її комплексних геополітичних інтересів.

Київська Русь упевненою ходою увійшла в тодішній геополітичний розклад, досягнувши при Святославі, його синові Володимирі й онукові Ярославі великих успіхів на міжнародній арені. За правління останніх зовнішня політика Русі набуває загальноєвропейської ваги. В часи Володимира Київська Русь стає християнською країною, складовою християнської цивілізації. Ярослав, спираючись, зокрема, на розпочату Володимиром і важливу в добу середньовіччя систему династичних шлюбів, налагоджує відносини з найбільшими монархіями Європи. Не так давно О. Й. Прицак нагадав: “Ярослав цілком слушно вважався тестем Європи”⁸⁵. Та зовнішньополітичні досягнення нащадків Святослава не завжди кореспондували з внутрішнім становищем Київської Русі, де спочатку спроквола, а потім

все більш явно зростали процеси децентралізації. Вже за Володимира набирали сили набіги кочовиків з Півдня. Він вважав головним зовнішньополітичним завданням боротьбу з печенігами, водночас активно розвиваючи взаємини з Візантією і Заходом⁸⁶. Ярославу доводилося тяжче. Якщо Володимир досить упевнено відстоював увесь комплекс геополітичних пріоритетів, встановлених Святославом, то Ярослав змушений був вдаватися до більш частого дипломатичного маневрування. Печеніги загрожували самому Києву, наростали складнощі у стосунках з Візантією й Польщею, визрівали передумови послаблення зв'язків між великокняжим Київським столом й удільними руськими князівствами. І все ж сину й онуку Святослава належить важлива роль у продовженні геостратегії Руської землі, створеної походами й дипломатією їх найближчого попередника. Як вважають сучасні автори, геополітичні задуми Святослава наслідували також більш далекі його нащадки: “Усвідомлюючи значення Нижнього Подунав'я, великий київський князь Володимир Мономах спробував продовжити політику свого прапрадіда Святослава Ігоревича у вказаному напрямку”⁸⁷.

З середини X ст., коли Київська держава виглядала внутрішньо міцною й керованою, утверджувалися постійні напрямки (до названих вище слід окремо додати Крим) геополітичних інтересів Русі, згодом України. Саме на південному сході й південному заході визначилися життєві економічні, політичні, цивілізаційні інтереси східного слов'янства. Діалектика історичного розвитку, однак, полягала і в тому, що протягом кількох наступних століть звідси вийшла найбільша загроза для української нації — небезпека її винародовлення.

Наприкінці X ст. тяжіння Київської держави на Південь мало й виразне світоглядно-культурницьке спрямування. Взаємини з Візантією — спадкоємницею грецької та близькосхідної цивілізацій — сприяли християнізації Русі. До речі, їй було значно легше здійснити з Києва, ніж з будь-якого іншого центру Русі. Не тільки примусовими заходами, а й авторитетом Києва пояснюється порівняно швидке поширення християнства серед східних слов'ян (13 липня 2000 р. у Новгороді археологічна експедиція В. Л. Яніна знайшла дерев'яні дощечки з текстами Псалтиря, вік яких датується 1010 рр.)⁸⁸. Християнізація була виправданим прагматичним вибором. За І. Лисяком-Рудницьким, у той час Візантія могла більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Центральної, Східної та Північної Європи⁸⁹. Православний цивілізаційний чинник стає одним із сталих геополітичних орієнтирів історичного розвитку країни. І в даному випадку не все оберталось позитивом. Київська Русь втягувалася у міжконфесійну боротьбу, до якої завжди примішуються й геополітичні викладки сторін-суперників. “Використовуючи церковні зв'язки з Руссю, візантійський уряд намагався впливати на її зовнішньополітичний курс і сіяти (особливо після розколу 1054 р.) відчуження між нею та ворожими імперії католицькими державами Європи”, — зазначав В. Т. Пашуто⁹⁰.

У X—XII ст. на користь Київської Русі діяли два важливих геополітичних фактори. За територією, що остаточно сформувалася в роки правління Володимира Святославича⁹¹, вона була найбільшою європейською державою. До того ж, об'єднувала єдиновірне слов'янське населення (з певною домішкою на півночі й північному сході угро-фінських племен, на півдні — тюркських прибульців, що кочували в степу, то воюючи, то мирно контактуючи з давніми українцями). Це сприяло активізації зовнішньої політики, становленню Русі як першорядного чинника міжнародного життя. Митрополит Іларіон мав підстави стверджувати, що про Київську

державу “знають і чувають всі чотири кінці землі”. У тій же, звернутій до Ярослава промові 26 березня 1049 р.⁹² християнський владика говорив про його батька — “нашого учителя й наставника, великого кагана нашої землі Володимира, внука старого Ігоря і *славного Святослава*, що в свій час, володіючи мужністю і хоробрістю, прославилися в багатьох країнах, а перемогами й силою пригадуються ще й нині і славляться”⁹³. Як бачимо, митрополит прямо пов’язував вихід Київської Русі в активне міжнародне життя і з діяльністю князя-язичника.

Справді, самодостатність Святослава як політика і воїна, тверда рука у діях на причорноморських просторах — не лише на Дунаї, а й у Приазов’ї, Криму й Таврії, — прагнення підкріпити балканські походи співробітництвом з європейськими сусідами, врешті цілеспрямований марш київських дружин на Константинополь — усе це змусило Візантію змінити політику щодо Русі. Перегляду потребували й геополітичні орієнтири. Широкомасштабна боротьба з Святославом з’ясувала, що на півночі Імперія межує не з неосяжними просторами, на яких хазяйнують ворогуючі між собою “варвари”, а з могутнім і боездатним державним утворенням. Ставало зрозумілим, що забезпечувати інтереси на цьому життєво важливому напрямку звичною методою страування їх на більш-менш тривалий час неперспективно, що відноси́нам з Руссю слід надати сталого характеру. В Константинополі вдалися до надзвичайно поширеного у зовнішньополітичній практиці Середньовіччя методу — наведення сусіда-суперника до власної релігії. В даному випадку християнство означало безсумнівний цивілізаційний поступ для Русі. Однак сказане аж ніяк не применшує стратегічної зацікавленості самої Візантії у християнізації північного сусіда. Парадоксально, але в усвідомленні цього неабияку роль відіграли політика й походи князя-язичника Святослава. Можливо, тому в XI ст. церковні ієрархи ставилися до нього набагато краще, ніж окремі історики церкви й культури XX ст.⁹⁴

Залучаючи Київську Русь до орбіти візантійської християнської цивілізації, Константинополь аж ніяк не прагнув її посилення. Ця незаперечна істина не потребує особливих доказів. Висвітлюючи її, Б. О. Романов підняв складні проблеми взаємодії християнської релігії та влади в Київській Русі XI—XII вв. На нашу думку, вони й сьогодні заслуговують на увагу істориків. Вченого глибоко цікавили також багатосторонні аспекти впливу християнства не лише на короточасні зовнішні взаємини Візантії—Русі, а й на безпосередні зміни у підході до постановки масштабних геополітичних завдань. Говорячи про еволюцію “старого дружинного ладу”, вчений вважає, що його видатні герої — “повчальні приклади для літописців часів Ярослава, Ярославичів та їх нащадків. Перед цими руськими літописцями — ідеологами панівного класу, стояли факти й завдання, що підносили їх політичну думку вище елементарних інстинктів, вимагали нових понять та більш складних засобів для вирішення цих завдань. З них захист, будівництво й розширення “Руської землі” — були основними, а княжа влада і всі інші наявні елементи політичної організації суспільства мали бути пристосовані до їх вирішення”.

Яку ж роль відігравало в цьому християнство? Воно зміцнило княжу владу, проповідуючи її “божественне походження”. На становище суспільства впливала й “християнська сімейна мораль”, яка стала засобом “підтримання суспільного миру”. Але її вплив на державний устрій Київської Русі, на думку Б. О. Романова, не був однозначним. З його міркувань випливає, що, проєційована на “княжу сім’ю” всієї Руської землі, вона не сприяла зміцненню єдності держави. Йдеться, очевидно, про турботу щодо нащадків, залишення їм княжого титулу й майна. Сьогодні останнє за-

безпечується рахунками в іноземних банках; тоді ж йшлося про те, що згодом, але в ту ж феодальну епоху дістало назву “кормленіє”. Уділи, що надавалися княжим чадам, дрібнили кожну землю й плодили охочих до княжої спадщини. В такий спосіб “...та сама мораль, — зазначає Б. О. Романов, — послугувала й виправданню феодального роздроблення Русі. Останнє й взято було під покровительство церкви, яка, в свою чергу, надихаючись уже візантійськими вченнями, не могла ставити собі за мету перетворення Русі на надто могутню державу, здатну при нагоді (як у 1043 р.) знову піти проти самої імперії”.

Внутрішня децентралізація призводила до зниження рівня загальнодержавних геополітичних прагнень. “Таке переплетення взаємин, — слушно вважає учений, — висувало перед християнськими ідеологами на Русі компромісну програму і компромісний ідеал політичної влади — династичного союзу князів для боротьби із зовнішньою небезпекою, побудованого на засадах сімейної моралі і права, який спирається на громадську думку і на дружинну організацію”⁹⁵. Проте династичний союз не міг належним чином відстоювати геополітичні інтереси держави Київська Русь. Процес виникнення й зростання їх багатовекторності прискорюється.

Київській Русі не довелося утвердитися як міцно побудований державний організм. Приблизно десятиліття тому вітчизняні історики одержали широку можливість ознайомитись з характеристикою її державно-політичного устрою, що належить К. Марксу і доти або замовчувалася (праця, де вона міститься, не зважаючи на анонсування, не увійшла до останнього Зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса), або цитувалися два слова “імперія Рюриковичів”. К. Маркс писав: “Нескладна, громіздка й скоросніла імперія, сколочена Рюриковичами, подібно до інших імперій аналогічного походження розпадалася на уділи, ділилася й дробилася між потоками завойовників, шматувалася феодальними війнами, роздиралася на частини чужоземними народами, що вторгалися в її межі”⁹⁶ (підкреслено нами. — Р. С.). На нашу думку, наведене положення об’єктивно розкриває особливості зародження й розвитку деяких відмінностей геополітичних інтересів Києва, з одного боку, та окремих князівств, що знаходилися на периферії Древньої Русі, — з другого.

Занепад Київської Русі був обумовлений не лише причинами внутрішнього порядку, а й її знаходженням у “надконтактній” геополітичній зоні зіткнення з кочовими ордами, що наступали на Європу. Остання, в свою чергу, посилювала тиск на землі русичів. З кінця X ст. ситуація на Заході стала загрозливою. Володимир довелось відстоювати червенські міста. Походи Ярослава Мудрого зрештою привели до нормалізації русько-польських відносин. Союз з Ярославом допоміг королю Казимиру придушити повстання в Мазовії, возз’єднати землі Помор’я та досягти успіхів у боротьбі за Шльонськ⁹⁷. За часів Ярослава Київ налагодив жваві зв’язки практично з усіма головними державами Європи. Та зростаюче протистояння західної й східної гілок християнства на початку XIII ст. не лише позбавило Русь підтримки з Півдня, а й перетворило її на об’єкт агресії з Заходу.

Головна роль у боротьбі з наступом тепер уже Угорщини й Польщі припала Галицькому й Волинському князівствам⁹⁸. Геополітичні позитиви Київської Русі — величезний простір, різноплановість рельєфу й природних умов — дозволяли тривалий час відбивати нашість з півдня й заходу. Найбезпечніші з природно-географічного погляду (“дальше від Азії, від степу, ближше лісу, між лісом і горами”) Галичина й Волинь “вираховували, переховували українське жите до ліпших часів”. Втім, це не заперечувало незмінної константи дальшого розвитку — вогнищем націо-

нального життя залишалося Середнє Подніпров'я. “В сім натуральнім центрі нашої території, — зазначав М. С. Грушевський, — розвивалось воно широко, вибухало ясным вогнем”⁹⁹.

Західні межі ареалу східного слов'янства наприкінці X ст. ґрунтовно досліджені Я. Ісаєвичем¹⁰⁰. Значна частина західного кордону Галицько-Волинського князівства збігалася з межею розселення східнослов'янського населення¹⁰¹. Оглядаючи міжнародні позиції Давньої Русі, слід окремо згадати особливе становище Закарпаття. Цю територію сучасної України поневолили раніше інших — у X—XI ст. Вона возз'єдналася з Руссю останньою, що не було випадковістю, зважаючи й на дію геополітичного фактора в історії Центральної Східної Європи. Прадавня слов'янська земля, розташована в географічному центрі Європи — на південних схилах Карпат і на південь від цього гірського масиву, протягом віків зберігала не лише етнічну ідентичність, а й значний геополітичний потенціал. Широкий вихід у Придунайську рівнину робив Закарпаття стратегічно важливим і для тих, хто прагнув дістатись до найбільшої водної магістралі Європи, і для тих, хто докладав усіх зусиль, щоб не допустити цього.

Значення Заходу в геополітичній розкладці Київської Русі дедалі більше визначалося тим, що політичним центром тодішнього світу ставала Європа. Генезис взаємин України із західними сусідами сягає в часи Святослава. Владу Києва визнавали білі хорвати й дуліби, чії землі (Перемишльщина й Червенщина) знаходились на стародавньому торговельному шляху з Подніпров'я на Краків і Прагу¹⁰². Надаючи великого значення зміцненню західних рубежів Русі, Володимир виряджав своїх синів правителями тамтешніх земель, побудував місто свого імені — столицю Волині.

Перебування Галицько-Волинського князівства в складі Київської Русі заклало важливі орієнтири дальшого розвитку західних земель. “Для Волині й Підкарпаття, — підкреслював І. П. Крип'якевич, — належність до Київської Русі мала велике значення. Західні землі встановили тісні зв'язки з культурним і політичним життям усієї Русі і могли брати активну участь у вирішенні загальнодержавних питань. Це підносило рівень суспільного розвитку краю і не дозволило йому замкнутись у колі своїх місцевих інтересів. Зв'язок з Києвом убезпечував західні землі від агресії польських князів. Найвидатніші київські князі Володимир і Ярослав з особливою увагою організовували захист західного пограниччя. Тісні політичні зв'язки з Києвом сприяли зміцненню культурного єднання різних частин Русі.

В ті часи вперше на західних окраїнах було прийнято назви “Русь”, “руський”. В західних джерелах Галичину починають звати “Руссю”¹⁰³.

Галицько-Волинське князівство ще за князів-ізгоїв Ростиславичів відігравало зростаючу роль у зовнішній політиці на життєво важливих напрямках геополітичних векторів Київської держави. Спочатку про традиційний. Важливим районом галицької колонізації в кінці XI ст. стає Дунайське Причорномор'є. 1091 р. на відчайдушне прохання візантійського імператора Алексія Комніна п'ятитисячне військо князя теребовльського Василька врятувало Константинополь від загарбання печенігами й турками. Пізніше він зазначав: “Мыщю землю Руськую, и по семь хотел есмь переяти Болгары Дунайския и посадити я у себе, по семь хотях проситися у Святополка и у Володимера (Мономаха. — Р. С.) на Половце”¹⁰⁴. Ініціативна діяльність Василька свідчила, звичайно, про рішимість князя-ізгоя діяти на зовнішніх рубежах “Руської землі” без постійної опіки Києва. Та водночас, на нашу думку, дещо перебільшеним є твердження, ніби вже за часів Ростислава та його дітей Волинь стає одним з центрів сепаратизму на Русі¹⁰⁵. Адже і після осліплення Василько близько до серця бере ін-

тереси боротьби з її ворогами, відгукуючись на всі заклики виступити проти половецької загрози. Галицько-волинські князі стануть на шлях сепаратизму пізніше, коли підтримуватимуть чи не кожний похід на Київ, здійснюваний претендентами на великокняжий престол, виступаючи бажаними союзниками володарів Володимиро-Суздальської Русі. Та й у період зростання княжих міжусобиць прагнення підкарпатського володаря утвердитися на Дунаї й у Причорномор'ї — на головному тоді геополітичному напрямку Русі — не викликало захоплення в Києві. Святополк, який тут правив, і волинський князь Давид — союзники Польщі, з якою успішно воював Василько, у 1097 р. захопили й осліпили його. Наступники Василька та його старшого брата Володаря володіли Подунайськими землями, включаючи Молдавію та Буковину, княжили в Берладі й Малому Галичі, робили спроби об'єднати Галицьке й Волинське князівства, протистояли Польщі й Угорщині. За Ярослава Осмомисла позиції галичан на Дунаї зміцнилися, що вкрай занепокоїло Візантію. Вправний дипломат, галицький князь зміг миром врегулювати непрості взаємини з сусідами¹⁰⁶. Інтенсивні зв'язки Галицької Русі з Дунайським Причорномор'ям, його активна колонізація засвідчують наявність загальних геополітичних інтересів усього масиву українських територій, природність їх тяжіння на Південь, важливість, яку набирав при цьому не лише основний, дніпровський, шлях, а й зручність виходу Дністром до нижнього Подунав'я й Чорного моря, а через притоки Дунаю — на головну водотранспортну магістраль Європи.

Південний напрямок геополітичних інтересів Русі, першочерговою метою яких були величезні приазово-чорноморські степи, з бігом часу стає не лише найважливішим, а й найбільш загрозливим. “Степ, — пояснював особливості ранньої української історії Д. І. Багалій, — не був перпоною для розселення осідлого люду, але разом з сим він не захищав його від татарина”¹⁰⁷. З часом це дедалі більше позначалося на становищі Русі, серйозно загрожуючи великокняжому престолу в Києві. “Південні рубежі Київської землі, які одночасно були й південним кордоном Русі, відчували постійний тиск кочових народів степу”, — зазначає П. П. Толочко¹⁰⁸. Він значно посилювався, коли печенігів змінили у Причорномор'ї половці, які до того ж, вступаючи в родинні зв'язки з руськими володарями, брали активну участь у міжкняжих усобицях.

Зростання окремих князівств (за Ярослава Осмомисла на території Давньої Русі їх налічувалося вже 15, з яких Київське було не сильнішим, а лише найбільш престижним) активізовувало тенденції до регіоналізації геополітики. Одна з умов її завершеності — повний суверенітет держави в міжнародних відносинах. Київська Русь поступово втрачала його. Говоримо про незавершеність її геополітичних інтересів не в сенсі їх невизначеності, а в здатності скоординувати всі наявні сили на досягнення цих інтересів, у ступені відмобілізованості суспільства відстоювати їх. Таке протягом тривалого періоду, за великим рахунком, не могла здійснити жодна з ранньофеодальних держав. Існування азійських деспотій та державних об'єднань кочовиків з позицій III тисячоліття видається скороминущим. Забезпечувати геополітичні інтереси Давньої Русі, успішно захищати її від збройних нападів ззовні в умовах посилення внутрішньої децентралізації стало складніше Ярославу Мудрому. Певне зміцнення її позицій відбулося в князіння Володимира Мономаха, який, повернувши Києву впливи на північному сході¹⁰⁹, на деякий час об'єднав більшість удільних князів на відсіч половецькій загрозі. Слабнучий, але свідомий своєї історичної ролі й значення Київ продовжує виступати інтегратором захисту геополітичних інтересів Русі. Об'єднані навколо нього князівства, що тоді існували

переважно на території сучасної України, часом успішно захищали східне слов'янство від нападів кочовиків. Та внутрішня ситуація невблаганно поверталася на старе. В середині XII ст. за 30 років — з 1146 по 1176 — на Київському великокняжому престолі змінилося 28 князів¹¹⁰. Внутрішні негаразди виводять геополітичні слабощі Київської Русі назовні.

В умовах зростаючих загроз на території сучасної України було здійснено спробу створити новий об'єднавчий державний центр, що згуртував би східнослов'янські землі. Ним стало Галицько-Волинське князівство. Займаючи особливе місце у комплексі геополітичних інтересів Київської Русі, що визначалося передусім його становищем найбільш висунутої на захід української території, воно зберегло і свою міць і державних мужів, які прагнули використати її в інтересах усього східного слов'янства. Історичні реалії перетворили Галицько-Волинську Русь, з одного боку, на форпост, який оберігав давньоруську державу із заходу, а з другого, — на передпілля її економічних, культурних та цивілізаційних контактів з державами Європи. Тут зав'язався один з найскладніших вузлів міжрегіональної, згодом континентальної геополітики. Відповідно зростає роль Галицько-Волинської Русі у забезпеченні геополітичних інтересів Київської держави так само, як її місце в агресивних акціях інших держав.

З прогресуючим падінням сили й престижу великокняжого престолу в Києві галицькі володарі розгортають активну дипломатичну діяльність, зав'язуючи відносини з сусідами та у Західній Європі. Зосереджуючи спершу увагу на регіональних проблемах, вони з часом вступають у велику політику. Далекоглядніші з галицьких державних мужів глибоко переймалися і внутрішніми, і зовнішніми інтересами всієї Русі. До них належать батько й нащадки Данила Галицького і в першу чергу він особисто. Його діяльність у контексті епохи привертала й привертає значну увагу дослідників, які всебічно висвітлюють також дипломатичні акції та геополітичні уподобання цієї непересічної постаті. Мабуть, така обставина, зважаючи й на обсяг даної розвідки, дозволяє відіслати читача до розробок, спеціально присвячених Данилі Галицькому, його соратникам, Галицько-Волинській Русі¹¹¹.

Провідна роль Середнього Подніпров'я у житті східного слов'янства, похід Святослава на Оку й Волгу, те, що християнство на Русі почалося з Києва, — все це визначило його впливи (цивілізаційні також) на північному сході. Вони тривали й після занепаду Київської Русі наприкінці XII ст. Прогресуюча феодална роздробленість, однак, не лише розводить зовнішньополітичні інтереси окремих князівств, а й викликає гострі спалахи боротьби між ними. Піднесення Володимиро-Суздальської землі збіглося з послабленням Київської. Звичне для феодалної доби суперництво між недавніми сюзереном і васалом набирає розмаху. Спочатку воно ще не постійне — не в останню чергу через тогочасні природно-географічні реалії, передусім великі (на відміну від Заходу) незаселені простори. Протиборство набуває специфічних форм, розвиваючись об'ємніше і неоднозначніше, ніж між далекими за походженням та історією суперниками. Визначаючи його характер, необхідно брати до уваги єдину релігію, спільність історичної пам'яті й культурної спадщини, врешті необхідність зосередження сил на боротьбу з невблаганним ординським ярмом.

Підводячи стислий підсумок геополітичної спадщини Київської Русі, зазначимо:

1) Природність державного об'єднання внаслідок етногенезу осідлих, близьких за способом ведення господарства східнослов'янських спільнот, розташованих на величезних просторах Східноєвропейської рівнини.

2) Історичну потребу існування на розламі цивілізацій — осідлої й кошової, християнської й мусульманської — великої й могутньої держави в якості “форпосту” для захисту “тилів” Європи.

3) Проживання численного й переважно однорідного населення на берегах однієї з найбільших рік Європи — Дніпра та в безпосередній близькості до басейнів її найдовших водних транспортних магістралей — Волги й Дунаю, які вели до морів, що омивали Європу, забезпечувало Русі найзручніші на той час засоби торгівлі й виходу у близький і далекий світи, створювало умови для швидкого й органічного входження у міжнародне життя.

4) Початкові геополітичні інтереси Давньоруської держави виникали переважно під впливом повсякденних природних умов і життєвих потреб. З бігом часу ці інтереси збагачувалися, наповнюючись складниками економічного, політичного й цивілізаційного змісту, що відповідало етапам розвитку Київської Русі.

5) Завершення формування її геополітики відбулося в “героїчний” або “дружинний” період Київської держави. Наслідуючи своїх попередників, Святослав Ігорович здійснив походи, в результаті яких було ліквідовано залежність Русі від Хозарського каганату на Сході, а на Півдні (у регіоні Причорномор’я та Балкан) вона виступила серйозним партнером-суперником Візантії. Наступники Святослава освоювали південний напрямок зовнішньої політики Києва. Саме звідси до Русі прийшло християнство. Належність до цього цивілізаційного потоку відіграла важливу роль у подальшому розвитку східних слов’ян. Пізніше Дунайське Понижся стає активним колонізаційним районом Галицької Русі, засвідчуючи значимість південного напрямку геополітики для всієї Русі.

6) Походи Святослава визначили разом з тим органічну вразливість позицій Києва на Сході. Небезпека, що насувалася звідти, загрожувала всій Європі і не була передбачена не лише молодого дипломатією Русі, а й обома Римськими імперіями. Ставши першою на шляху нещадної ординської навали, ціною величезних людських і матеріальних жертв Руська земля врятувала середньо- й західноєвропейську цивілізацію, до якої тяжіла вже кілька століть.

7) Західний (європейський) вектор геополітики Київської Русі органічно виріс з її політичних і економічних інтересів. Перші ведуть початок від контактів з варягами і розширюються в зв’язку з русько-польськими й русько-угорськими, далі — русько-чеськими й русько-німецькими контактами. Розвиток торгівлі поглиблює ці зв’язки, в яких перед веде Галицько-Волинська Русь. На перешкоді дальшого розвитку взаємин Росії з Європою стають агресивні прагнення Заходу.

8) Інтереси Києва на північному сході у цей період навряд чи належать до розряду геополітичних. Адже мова аж до розгрому Києва Батиєм йде про об’єднання всіх земель Русі та збереження спільної державності (можливо, федеративної за устроєм). Водночас Київська земля з другої половини XII ст. має рішуче протидіяти походам феодальних претендентів на великокняжий стіл. На північному заході геополітичні інтереси Києва принаймні доти виглядають забезпеченими.

За часів Київської Русі, головний центр і ядро якої склалися і впродовж століть існували на території сучасної України, визначилися основні напрямки її геополітичних інтересів. Вони значною мірою збереглися в наступні віки, відігравши важливу роль у подальшому історичному розвитку українського народу.

- ¹ R a t z e l F. Politische Geographie. — Leipzig, 1897.
- ² Д р а г о м и р о в М. И. Избранные труды. — М., 1956.
- ³ Documents on British Foreign Policy. 1919—1939. — First Series. — Vol. III. — 1919. — London, 1949. — Pp. 672—678, 681—682, 690, 768—798.
- ⁴ K j e l l e n R. Die Staat als Lebensform. — Berlin, 1916; Die Grossmächte und das Weltkrieg. Leipzig und Berlin, 1921.
- ⁵ Журн. “Політика”. — 1925. — № 4. — С. 61—63.
- ⁶ Т о л о ч к о О. П., Т о л о ч к о П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 5; Див. також: Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 11.
- ⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. I. — К., 1991. — С. 11.
- ⁸ Див.: П е т р о в В. П. Етногенез слов’ян. — К., 1992; Його ж. Походження українського народу. — К., 1992; Давня історія України (Керівник авторського колективу П. П. Толочко). — Кн. I. К., 1994. — С. 6—8.
- ⁹ Т а б у и Ж е н е в ь е в а. 20 лет дипломатической борьбы. — М., 1960. — С. 201.
- ^{9a} М а л ь к о в В. Л. “Манхэттенский проект”. Разведка и дипломатия. — М., 1995. — С. 15.
- ¹⁰ И в а н о в Р о б е р т. Сталин и союзники. 1941—1945 гг. — М., 2000. — С. 93.
- ¹¹ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 2—10.
- ¹² Історія Русів. — К., 1991. — С. 33.
- ¹³ К о с т о м а р о в Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — Изд. 2. — К., 1990. — С. 8—108.
- ¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — К., 1990. — С. 152—172; К о с т о м а р о в Н. И. Старый спор. Последние годы Речи Посполитой. — Смоленск, 1994.
- ¹⁵ Д р а г о м а н о в М. П. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — К., 1969. — С. 358.
- ¹⁶ Б а г а л е й Д. И. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги к культуре. — Харьков, 1889; Б а г а л і й Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
- ¹⁷ Р у д н и ц ь к и й С. Л. Українська справа зі становища політичної географії; Галичина та Соборна Україна. В кн. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994. — С. 94—208, 350—411.
- ¹⁸ Д у б и н а О. К. Геополітичні долі України. — К., 1992.
- ¹⁹ П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології. — К., 1993. — С. 157—169.
- ²⁰ К р е м е н ь В., Т а б а ч н и к Д., Т к а ч е н к о В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — К., 1996.
- ²¹ Т е р е щ е н к о Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVII ст. — К., 1996.
- ²² С м о л і й В а л е р і й, С т е п а н к о в В а л е р і й. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
- ²³ Українська державність у XX ст. — К., 1997.
- ²⁴ С и м о н е н к о Р. Г. До концепції багатотомної “Історії українського народу” (міжнародний і міжнародний аспекти). — К., 1993; Міжнародне становлення України // Журн. “Політика і час”. — 1995. — №№ 8, 10—12; 1996. — № 1.
- ²⁵ The Development of the USSR. An Exchange of Views. — Seattle, 1964. — Pp. 211—228, 236—267.
- ²⁶ Див.: V o n H a g e n M. Does Ukraine Have a History? — Slavic Review. — 1995. — N 3. Автор статті перед її опублікуванням виголосив доповідь на тему, визначену в заголовку, на II Світовому конгресі українців у Львові (1993 р.). Прояснення голови наукового форуму Я. Ісаєвича щодо умовності подібної постановки проблеми засвідчує, на нашу думку, здебільшого гречність господаря. Див.: І с а є в и ч Я. Україна давня і нова. — Львів, 1996. — С. 298—307 (Ukrainian Studies — Exceptional or Merely Exemplary).
- ²⁷ Ц е р н а к К. Конец эпохи великих держав // “Вопросы истории”. — 1993. — № 3. Див. детальніше: С и м о н е н к о Р. Г. До концепції... — С. 31.
- ²⁸ W a l i c k i A. Poland between East and West. The controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland. — Harvard University, 1994.
- ²⁹ “Критика”. — 1998. — №№ 7—8 (9—10). — С. 1; № 11(13). — С. 30.
- ³⁰ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 1—9.
- ³¹ Див.: Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVIII-ім столітті. — К. — Відень, 1920. — С. 28—29.
- ³² Ukraina: Wshyd — Z achyd. — Warszawa, 1998.
- ³³ Д а ш к е в и ч Я р о с л а в. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. Т. CCXXII. — Львів, 1991. — С. 29.

- ³⁴ Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 5.
- ³⁵ Тойнб А. Постигание истории. — М., 1991. — С. 140.
- ³⁶ Див.: Задохин А. Д. Политические процессы на периферии Евразии. — М., 1988. — С. 5—11.
- ³⁷ Термін “протиборство”, а не “зіткнення”, на нашу думку, точніше відтворює першу частину заголовку його постановочної статті “Clash of Civilizations” // “Foreign Affairs”, Summer 1993. — Pp. 22—49.
- ³⁸⁻³⁹ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 21.
- ⁴⁰ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 22—23.
- ⁴¹ Его же. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 131.
- ⁴² Его же. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 16.
- ⁴³ Див.: Сидоренко О. Річкові шляхи у міжнародній торгівлі давньої Русі // “Історико-географічні дослідження в Україні”. Збірник наукових праць. — К., 1998. — С. 134—147.
- ⁴⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 448—449.
- ⁴⁵ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 31, 36.
- ⁴⁶ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв. — М., 1973. — С. 28.
- ⁴⁷ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 14.
- ⁴⁸ Греков Б. Д. Указ. соч. — С. 455.
- ⁴⁹ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. III. — С. 459—470.
- ⁵⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 69—74, 89—91, 93—95, 97 та ін.
- ⁵¹ Сахаров А. М. Дипломатия Святослава. — Изд. 2-е. — М., 1991 (Важливі положення праці автор свого часу виклав в “Українському історичному журналі”. — 1982. — № 10); История внешней политики России. Конец XV—XVII век. — М., 1999. — С. 33—35.
- ⁵² Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 87—96.
- ⁵³ Схожий погляд з позицій історика культури й церкви висловлено знаним візантиністом професором І. Шевченком у статті “Християнізація Київської Русі” // “Polish Review”. — 1960. — N 5), передрукованій у книзі “Ukraine between East and West” (Edmonton — Toronto, 1996. — P. 48): “Для того, щоб Русь, як цілісність, було вихрещено, у свідомості київських князів мало викристалізуватися (саме) поняття Руська земля. У цьому розумінні син Ольги Святослав виглядав чимсь на зразок реакціонера. Його слов’янське ім’я — а він першим з руських князів носив таке — вказувало на зв’язок з майбутнім, але його язичницькі уподобання і властива йому невгамовність вікінга являли риси доби занепаду. Святослав-вікінг бився на Волзі й на підступах до Константинополя, мало дбав про Київ і мріяв про те, щоб розташувати свою столицю на Дунаї, взагалі поза територією східних слов’ян”.
- ⁵⁴ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 87. Справа історика висловлювати ту або іншу думку щодо історичної постаті, так само як і обирати тональність її зображення. Відрадно, однак, що все більшого поширення набирає погляд, який обстоює наукову зваженість, чого багато хто з нас не дотримувалися в недалекому минулому. “Історик з давніх часів має славу якогось судді підземного царства, зобов’язаного вихвалити або ганьбити загиблих героїв, — зазначав М. Блок... — У повсякденному житті необхідність визначити власну лінію поведінки змушує нас наклеювати ярлики, звичайно досить поверхові. Але в тих випадках, коли ми вже не в силах щось змінити, а загальноприйняті ідеали глибоко відмінні від наших, там ця звичка лише заважає. Чи достатньо ми впевнені в самих собі і у власному часі, щоб у сонмі наших предків відділити праведників від лиходіїв?.. Немає нічого більш мінливого за свою природою, ніж подібні вирокки, що піддаються всім хитанням колективної свідомості чи особистої примхи. І історія, надто часто віддаючи перевагу нагородному списку перед лабораторним зошитом, набула вигляду найбільш неточної з усіх наук — бездоказові звинувачення миттєво змінюються безглуздими реабілітаціями” (Апология истории. — М., 1973. — С. 77).
- ⁵⁵ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 459.
- ⁵⁶ Літопис руський. — С. 24.
- ⁵⁷⁻⁵⁹ Див.: Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000. — С. 20—38.
- ⁶⁰ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 92.
- ⁶¹ Про його особливості див.: Горский А. А. Древнерусская дружина. — М., 1989.

- ⁶² Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. — К., 1992. — С. 19—21.
- ⁶³ Королев А. С. История междукняжеских отношений на Руси в 40-е — 70-е годы X века. — М., 1999. — С. 183.
- ⁶⁴ Див.: Лихачев Д. С. Борис Александрович Романов и его книга “Люди и нравы Древней Руси” // Сб. Прошлое — будущему. — М., 1987; Фурсенко А. А. Борис Александрович Романов // “Проблемы социально-экономической истории России. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова” — СПб., 1991. — С. 5—18.
- ⁶⁵ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. — Л., 1947. — С. 21—22; Текст з “Моления” уточнено за: “Памятники литературы Древней Руси. XII век”. — М., 1980. — С. 392.
- ⁶⁶ Рыбаков Б. А. “Слово о полку Игореве” и его современники”. — М., 1971. — С. 92.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. — М., 1999. — С. 33, 170.
- ⁶⁸ Літопис Руський. — С. 41.
- ⁶⁹ Повесть временных лет. — С. 34.
- ⁷⁰ Толочко Петро. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996. — С. 51.
- ⁷¹ Литаврин Г. Г. Византия и славяне. — СПб., 1999. — С. 597.
- ⁷² Повесть Временных лет. — С. 33.
- ⁷³ Там само. — С. 32.
- ⁷⁴ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1988. — С. 66.
- ⁷⁵ Гапусенко І. М. Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря. — К., 1966. — С. 82.
- ⁷⁶ Грушевський. Назв. праця. — Т. I. — С. 466.
- ⁷⁷ Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. — С. 51.
- ⁷⁸ Проблемы истории международных отношений. Сборник статей памяти академика Е. В. Тарле. — Ленинград, 1974. — С. 286—287; Назаренко А. В. Русь и Германия при Святославе Игоревиче // История СССР. — 1900. — № 2.
- ⁷⁹ История Болгарии. — Т. I. — М., 1954. — С. 89.
- ⁸⁰ Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 94.
- ⁸¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. — Т. I. — М., 1966. — С. 496.
- ⁸² Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 464.
- ⁸³ История СССР... — Т. I. — С. 495.
- ⁸⁴ Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 73.
- ⁸⁵ Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів першого круглого стола істориків. — Львів, 1993. — С. 19.
- ⁸⁶ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 236.
- ⁸⁷ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Указ. соч. — С. 44.
- ⁸⁸ “Независимая газета”. — 2000. — 20 декабря.
- ⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — Т. I. — К., 1994. — С. 7.
- ⁹⁰ Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 88.
- ⁹¹ Толочко Петро. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — С. 73.
- ⁹² Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 40.
- ⁹³ “Про закон і Благодать” — Переклад С. Ярмуса // Київська Старовина. — 1992, № 1. — С. 139.
- ⁹⁴ Див.: посилання 53.
- ⁹⁵ Романов Б. А. Указ. соч. — С. 155—156.
- ⁹⁶ Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // “Вопросы истории”. — 1989. — № 4. — С. 5.
- ⁹⁷ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 241.
- ⁹⁸ Див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998.
- ⁹⁹ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 12—13.
- ¹⁰⁰ Ісачевич Я. Д. До питання про розселення східнослов’янських племен у Х ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., 1964; Його ж. Територія і розселення Червенських гравів // Історико-географічний збірник. — К., 1971; Його ж. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму; До питання про західний кордон Київської Русі. В кн. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996.
- ¹⁰¹ Ісачевич Я. Д. Україна давня і нова. — С. 64, 90, 97—98.
- ¹⁰² Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 32.
- ¹⁰³ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 67.

- ¹⁰⁴ Очерки истории СССР. IX—XII вв. — М., 1953. — С. 255.
- ¹⁰⁵ Див.: История внешней политики России. — С. 49; Див. також: П л а х о н і н А н д р і й. Князь Ростислав Володимирович і Волинь // “Київська старовина”. — 2000. — № 5. — С. 14—21.
- ¹⁰⁶ Очерки истории СССР. IX—XII вв. — С. 365—371.
- ¹⁰⁷ Б а г а л і й Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 18.
- ¹⁰⁸ Т о л о ч к о П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — С. 126.
- ¹⁰⁹ Ф е н н е л Д ж о н. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С. 39.
- ¹¹⁰ Р ы б а к о в Б. А. Указ. соч. — С. 160.
- ¹¹¹ Див.: К о т л я р М. Ф. Данило Галицький. — К., 1979; К о т л я р Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. — К., 1985; К о т л я р Н. Ф., С м о л и й В. А. История в жизнеописаниях. — К., 1990; К о т л я р М. Ф. Галицко-Волинська Русь. — К., 1998; К о т л я р М. Дипломатія галицьких і волинських князів XII—XIII ст. // Київська старовина. — 2000. — №№ 4, 5, 6; К р и п’я к е в и ч І. П. Галицко-Волинське князівство. — К., 1984; Т е р е щ е н к о Ю. І. Україна і європейський світ. — К., 1996. — С. 155—172; Ф е н н е л Д ж о н. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С. 49—52, 61—66; Я к о в е н к о Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 68—77.

(Далі буде)

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України новітнього часу

М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні

Ще до перемоги Жовтневої революції В. І. Ленін чітко визначив спрямованість законодавчої політики радянської держави, заявивши: "... етично все, що служить її укріпленню і зміцненню" ¹. У початковий період існування радянської влади, безпосередньо після революції 1917 р. і до кінця 1918 р., основним джерелом радянського права були декрети Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК, ВРК, ВНК, накази народних комісарів, акти місцевих рад. У декреті РНК від 28 листопада 1917 р. "Про арешт вождів громадянської війни проти революції" офіційно було введено термін "ворог народу" ². Автори інструкції НКЮ від 19 грудня 1917 р. "Про революційний трибунал...", спираючись на ідеї В. І. Леніна, зазначали: "Міру покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті" ³.

Звичайно, радянський уряд не мав наміру постати перед цивілізованим світом як провідник і захисник ідеї насильства. Тому одним з перших документів, прийнятих II Всеросійським з'їздом рад, був декрет про відміну запровадженої урядом О. Керенського смертної кари. Важко повірити в щирість цих намірів, оскільки вже через два місяці цей вид покарання було фактично відновлено. Адже в інструкції Раднаркому від 8 січня 1918 р. "Про створення батальйонів для риття окопів із складу буржуазного класу чоловіків і жінок під наглядом червоногвардійців" вказувалося на можливість "розстрілу на місці злочину" контрреволюційних агітаторів, що чинять опір ⁴.

Уже в перші пореволюційні дні з ініціативи уряду радянської Росії стала формуватися система каральних органів, яка мала стати реальною опорою для новостворюваних владних структур. 21 листопада 1917 р. за пропозицією Ф. Дзержинського при Петроградському військово-революційному комітеті була створена комісія по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М. Скрипник, І. Флеровський, Г. Благодінов, А. Галкін, В. Трифонов. Аналогічні слідчо-юридичні відділи, штаби по боротьбі з контрреволюцією виникали на місцях при військово-революційних комітетах ⁵.

Вищевказані органи мали стати дієвим механізмом для наведення правопорядку в країні, припинення безчинств погромників, мародерів, кримінальних злочинців. Їх діяльність була спрямована на придушення політичної опозиції, яку тоді називали "контрреволюцією".

7 грудня 1917 р. Раднарком РСФРР прийняв постанову про утворення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і сабо-

тажем. Завдання її полягали в тому, щоб “перепиняти і ліквідувати всі контрреволюційні та саботажницькі спроби і дії по всій Росії, від кого б то вони не йшли, і віддавати до суду революційного трибуналу всіх саботажників і контрреволюціонерів...”⁶.

Інструктивні матеріали уряду радянської Росії, Всеросійської надзвичайної комісії надходили і в Україну. Тут централізованих надзвичайних органів по боротьбі з контрреволюцією ще не було або вони лише формувалися.

Після виходу в світ численних наукових праць та публіцистичних матеріалів в українській історіографії утвердилася думка про те, що політичні репресії щодо громадян України ототожнювалися не з якимось конкретним періодом, а супроводжували всю радянську історію нашої держави. На різних історичних етапах насильство набувало притаманних цьому періоду форм і методів. Інколи воно виступало у вигляді оголеного багнета, подекуди здійснювалося на тлі проголошеної вищим політичним керівництвом лібералізації. Але від цього не змінювалась його сутність, спрямована на придушення особистості, перетворення її на “гвинтик” тоталітарної системи.

“Червоний терор, — влучно зазначив український історик Т. Гунчак, — мабуть, найтрагічніша сторінка в історії нашого багатостраждального народу. За числом жертв цей період набагато перевищує будь-які суспільні катаклізми попередніх часів, а скільки на його рахунку понівечених людських душ — про це вже не дізнається ніхто. Насильницька колективізація, штучно створений голодомор 1932—1933 та 1946—1947 рр., масові репресії кінця 30-х і в подальшому переслідування національної інтелігенції, придушення патріотичного руху супротиву, знищення Української греко-католицької церкви, примусові депортації корінного населення західних областей, прихована і неприхована русифікація, постійний політичний, економічний, ідеологічний тиск — ці фрагменти складають далеко не повну картину більшовицького геноциду і не вичерпують всього горя, пережитого українським народом. Провісником методів нової влади став не хто інший, як професійний вояк Михайл Муравйов. Сам він, захопивши 7 лютого 1918 р. столицю України, віддав її на поталу червоній орді, яка жорстоко розправилася з тими, хто дихав українським духом. Відтоді розпочинаються довгі похмурі десятиліття винищення усього національно-свідомого”⁷.

Захопивши владу в Україні, більшовики розпочали створювати державний механізм, чільне місце в якому належало каральному апарату. Останній створювався та функціонував на основі проголошених Жовтневою революцією загальних принципів доцільності — на кшталт російських. Радянська влада в Україні утверджувалась у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них слід віднести насамперед Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, Всеукраїнський ревком, Раду робітничої і селянської оборони України, Раду української трудової армії, їхні територіальні відгалуження, а також комбіди, комнезами, надзвичайні комісії та революційні трибунали. Однак вони виявилися не “тимчасовими”.

Для оперативної підготовки більшовицького повстання в Україні створювалися революційні та військово-революційні комітети. Центральний виконавчий комітет України майже одночасно з формуванням маріонеткового уряду, 18 грудня 1917 р., створив Військово-революційний комітет боротьби з контрреволюцією, якої тоді ще не було.

Вже на початковій стадії більшовицької інтервенції в Україні створювалися й інші надзвичайні форми радянської влади: революційні штаби, революційні “трійки”, “шістки”, “сімки” та “дев’ятки”⁸.

У перші місяці радянської влади на Україні завдання криміналістів полягало в тому, щоб будь-яким чином, включаючи застосування надзвичайних заходів, придушити опір утвердженню більшовицького режиму, викоренити небезпечні кримінальні злочини. Так, Одеська рада наголошувала: “Віднині пійманий на місці злочину розстрілюється тут же, пійманий під час облави розстрілюється без суду і слідства”⁹. Боротьба зі злочинністю здійснювалася шляхом утвердження беззаконня. За розпорядженням Центроштабу всі ради Донбасу могли притягати осіб, які поширюють провокаційні чутки, до “відповідальності як контрреволюціонерів”, а винних у проведенні самочинних обшуків, арештів та реквізицій розстрілювати на місці¹⁰.

Репресії відігравали важливу роль у “боротьбі за хліб”. У телеграмі народного секретаріату Одеської ради від 20 лютого 1918 р. з цього питання зазначалося: “Всі приховувачі-спекулянти підлягають арешту та відданню до революційного суду як вороги народу та революції і каратимуться з усією суворістю аж до конфіскації всього майна та віддання на примусові роботи”¹¹.

Репресії застосовувалися також при проведенні фінансової політики радянської влади. Під загрозою “віддання до суду революційного трибуналу” стягувалися прибутковий та промисловий податки з підприємств.

За прикладом Росії декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. “Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії” були створені спеціальні органи “боротьби з контрреволюцією”¹².

У травні 1919 р. Раднарком УСРР затвердив “Положення про особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії”. Він мав працювати під безпосереднім контролем Реввійськради Південного фронту, виконувати її завдання, а також доручення народного комісаріату у військових справах УСРР. Особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії повинен був керувати “мережею особливих відділів і пунктів, спрямовувати діяльність агентури за кордоном, а також на зайнятих збройними силами іноземних держав та білогвардійською армією територіях”¹³.

Наприкінці 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті було створене Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами. Враховуючи допущені помилки в діяльності карального органу попередньої більшовицької окупації України, централізовано репресивно-каральний апарат. Надзвичайні комісії завжди були органом більшовицької партії, її збройним загonom, “караючим мечем”.

Важливе значення для діяльності каральних органів в Україні мала постанова ЦК ВКП(б) від 22 червня 1919 р., яка зобов’язувала комуністів, працівників всіх надзвичайних комісій посилити репресії проти буржуазії¹⁴. У ній говорилося про необхідність забезпечення партійності органів “червоного терору”, про завдання, поставлені перед надзвичайними комісіями як збройною силою партії.

2 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком надіслав до місцевих органів постанову “Про застосування вищої міри покарання — розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні”. У ній, зокрема, зазначалося, що заходи, передбачені для Російської Федерації, не можуть бути здійснені на території України, “де умови, що загрожують існуванню Радянської влади..., ще не ліквідовані, де ворог чинить Червоній армії ще достатній опір, де з кожним днем виявляються все нові заклоти проти Радянської влади на Україні, Всеукраїнський революційний комітет, відповідальний перед робітничо-селянською масою України за всебічне зміцнення її, у своїй не-

ухильній і рішучій боротьбі з будь-якими спробами контрреволюційного характеру не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору”¹⁵.

Значні зміни в організацію більшовицького карального апарату в Україні вніс V Всеукраїнський з'їзд рад. 30 березня 1921 р. ВУЦВК відповідно до рішень з'їзду перейменував Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією і посадовими злочинами на Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і посадовими злочинами¹⁶.

Для посилення боротьби з національно-визвольним рухом, що кваліфікувався як політичний злочин проти більшовицької державності, було прийнято спільну постанову ВУЦВК та Раднаркому. Відповідно до неї повітові політичні бюро ставали самостійними відділами повітових виконкомів¹⁷. Низові карально-репресивні органи виконували тільки слідчі функції. Після завершення розслідування справи передавалися ними по підсудності. Вся робота політбюро здійснювалася не на підставі законів, а згідно з особливою інструкцією, розробленою ВУНК спільно з наркоматами юстиції та внутрішніх справ, про зміст якої знали тільки керівники карального апарату¹⁸.

Кривава вахханалія громадянської війни, що забрала життя мільйонів українців, була стихією, яка лише формально підпорядковувалася певним законодавчим актам. Проте саме в ці роки сформувались основні підходи більшовиків до створення правових основ радянської держави.

У 1922 р. розпочався другий етап кодифікації радянського права. Для встановлення єдності кримінального законодавства республік в основу їх кримінального кодексу було покладено Кримінальний кодекс РСФРР. В обох кодексах збереглася стаття, що містила роз'яснення про поразку в цивільних правах. 10 серпня 1922 р. прийнято декрет ВЦВК “Про адміністративне вислання”, що передбачав висилку контрреволюціонерів за кордон чи в окремі місцевості терміном до 3 років¹⁹.

Систематизований виклад норм кримінального права подано в Кримінальному кодексі УСРР 1922 р., основою якого став відповідний кодекс РСФРР.

22 лютого 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про виконання вироків до вищої міри покарання”, якою їх виконання покладалося на органи ДПУ²⁰.

8 червня 1927 р. з'явився новий Кримінальний кодекс, побудований відповідно до загальносоюзних “Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”. У статті 4 Кримінального кодексу УСРР давалося таке визначення злочину: “За суспільно небезпечну злочинну дію визнається кожна чинність або нечинність, що загрожує радянському ладові або ламає правовий порядок, що його завела влада робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу”.

Якщо у Кримінальному кодексі 1922 р. було 27 складів злочинів, що передбачали вищу міру покарання, то у відповідному кодексі 1927 р. — уже 46. А сумнозвісна стаття 54 Кримінального кодексу з 18 підпунктами про контрреволюційні злочини передбачала визнання засудженого “ворогом трудящих”.

У 12 випадках за контрреволюційні злочини можна було отримати вищу міру покарання²¹. Кримінальний кодекс 1927 р. передбачав можливість кваліфікувати діяння за аналогією. Зокрема, в разі відсутності у ньому прямих вказівок на окремі види злочинів покарання або інші заходи соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають найбільш схожі за важливістю і характером (ст. 7). Ана-

логія закону використовувалася каральними органами як засіб його порушення. Передбачалася можливість застосування заходів соціального захисту щодо осіб, хоча й невинних у конкретному злочині, але визнаних соціально небезпечними внаслідок “зв’язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю”. Вперше встановлювалася відповідальність за недонесення про державний злочин: “недонесення про те, що готується і здійснено контрреволюційний переворот, несе за собою позбавлення волі на строк не менш як 6 місяців”²². Кодекс встановив нижню межу віку кримінального покарання — 12 років. У результаті в’язниці були заповнені підлітками. Наприклад, 1927 р. зеків у віці від 16 до 24 років було 48 % від загальної кількості ув’язнених в СРСР²³.

Період 1922—1928 рр. пов’язаний в основному з політикою позбавлення трудящих виборчих прав. Протягом наступних двох років після введення в дію Кримінального кодексу УСРР 1927 р. було прийнято 56 законодавчих актів з питань кримінального права. Саме в той час партійні і державні органи підготували законодавчу базу для проведення масових репресій.

Новий етап війни з власним народом розпочався в 1929 р. з проголошення політики “великого перелому”. Масові порушення прав людини в 30-х роках привели до перетворення на “кримінальних злочинців” сотень тисяч громадян, на що була спрямована більша частина каральних статей Кримінального кодексу 1927 р. Вважалося, що шляхом покарань, посилення репресій можна швидко та ефективно розв’язати будь-яке завдання.

Терор обрушився на селян. У 1927—1929 рр. проти них активно використовували статті 56, 57 і 58 КК УСРР 1927 р., які давали змогу позбавляти “куркулів” волі (з конфіскацією майна) на строк від 1 до 2 років за відмову від виконання державних повинностей. За статтею 103 (спекуляція) карали селян, які не здавали встановленої кількості зерна державі. Згідно з циркуляром Наркомюсту від 5 вересня 1929 р. репресії застосовувалися проти “куркулів” і контрреволюціонерів, включаючи вищу міру покарання — розстріл. А постанова РНК від 22 грудня 1929 р. давала право на направлення засуджених “куркулів” у концтабори.

Цього ж року набула активної стадії боротьба з опозицією в армії, з інакомислячими по всій країні. В 1929 р. було видано ряд постанов про зміни “Основних начал кримінального законодавства СРСР і союзних республік”. Спеціальним законом від 21 листопада 1929 р. громадяни СРСР, які перебували за кордоном і “перейшли в табір ворогів робітничого класу”, оголошувалися поза законом і в разі їх виявлення підлягали за вироком Верховного Суду СРСР розстрілу протягом 24 годин, а їх майно конфісковувалося. Більше того, з’явилося нове положення: “даний закон має зворотну силу”²⁴.

1929 р. розпочалася суцільна колективізація як у СРСР в цілому, так і в Україні. Ще до її початку у південних областях УСРР було заарештовано, за неповними даними, 27 тис. селян. Поряд з статтями 56—58, 107 КК УСРР запрацювала і 54 стаття — за нею засудили 2,6 тис. чол.²⁵

На початку 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) розробило масову каральну акцію проти “куркулів”: виселення сотень тисяч селян у райони Крайньої Півночі та Північного Уралу. Тоді ж прийнято постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про заходи щодо розкуркулення селян” від 3 липня 1929 р., “Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське” від 13 серпня 1929 р., постанови ЦВК і РНК СРСР “Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством” від 1 лютого 1930 р., “Про єдиний сільськогосподарський податок на куркулів” від 28 грудня 1930 р., обіжник Наркомзему УСРР “Про ліквідацію заможних господарств у районах

суцільної колективізації і утворення переселенських виселків для розкуркулених селян” від 21 листопада 1920 р.

7 серпня 1932 р. побачила світ постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, яку народ влучно назвав указом “про п’ять колосків”. Основною мірою покарання в ній визначався розстріл і лише як виняток — 10 років позбавлення волі²⁶. В третьому розділі постанови зазначалося: “Повести рішучу боротьбу з тими антигромадськими куркульсько-капіталістичними елементами, які застосовують насильство і погрози чи проповідують насильство і погрози до колгоспників з метою примусити останніх вийти з колгоспу з метою насильницького руйнування колгоспів. Прирівняти ці злочини до державних злочинів. Застосовувати як судову репресію у справах про охорону колгоспів і колгоспників від насильства і погроз з боку куркульських та інших антигромадських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув’язненням у концентраційний табір. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених за цими справами”²⁷. О. Солженіцин писав з приводу цієї постанови: “За стрижку колосків дітям давали не менш як 8 років... і за кишеню картоплі”. Особливо ретельно виконувався “указ про колоски” у голодні роки²⁸.

Посилення репресій знаходило вияв і в тому, що згідно із законом від 7 квітня 1935 р. мінімальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх було знижено до 12 років. Саме з цього віку щодо осіб, звинувачених у вчиненні крадіжки, заподіянні насильства і тілесних ушкоджень, вбивств чи замаху на вбивство, застосовували всі встановлені законом заходи кримінального покарання.

На підставі союзного акту ВУЦВК і Раднарком УСРР 20 липня 1934 р. прийняли постанову про доповнення КК УСРР статтями про зраду Батьківщини, а союзний закон від 8 червня 1934 р. був повністю включений до нього.

Вбивство С. М. Кірова відкрило новий етап репресивного законодавства. 1 грудня 1934 р. опубліковано постанову ЦВК СРСР “Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів”. Відповідно до неї попереднє слідство в цих справах обмежувалося 10 днями. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключалися “сторони” — прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і навіть подання клопотань про помилування в цих справах не допускалось, а вирок (розстріл) виконувався негайно після оголошення. За постановою ЦВК СРСР зводилося нанівець у таких справах значення адвокатури. Таку ж негативну роль відігравала Особлива нарада при НКВС, яка розглядала справи без участі адвоката²⁹.

9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК “Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР”, де було враховано всі зазначені положення, що стали підставою для здійснення беззаконня в майбутньому³⁰.

У 1934 р., напередодні чергового етапу “червоного терору”, відбулося перегрупування сил репресивно-каральної системи. Створені суди-трійки при ОДПУ. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ включена до складу НКВС, ліквідована судова колегія ОДПУ і створена особлива нарада при НКВС, що діяла до 1 вересня 1953 р. Суди-трійки при НКВС створювалися з 25 вересня 1935 р. 20 вересня з’явилися судидвійки, що діяли до 17 вересня 1938 р.³¹

Коли хвиля масових репресій у 1939 р. почала слабнути, керівники місцевих партійних організацій почали звинувачувати працівників НКВС у застосуванні фізичного впливу щодо заарештованих. 10 січня 1939 р. Сталін

направив шифровану телеграму секретарям обкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам управлінь НКВС. У ній зазначалося: “ЦК ВКП(б) роз’яснює, що застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущено з 1937 р. з дозволу ЦК ВКП(б). Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив щодо представників соціалістичного пролетаріату, причому застосовують його в найбільш потворних формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманна щодо затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспів? ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов’язково застосовуватись й тепер, як виняток, щодо явних і нероззброєних ворогів народу як дійсно правильний і цілеспрямований”.³²

Крім того, уряд дозволив застосування вищої міри покарання до порушників дисципліни у таборах, які не виконували виробничі завдання.³³ Прийняття деяких законів і постанов зумовлювалося тим, що відповідно до планів третьої п’ятирічки контингент виправно-трудових таборів мав виконати будівельних робіт на суму 12 млрд крб. Загалом у 1939 р. в ГУЛАГу перебували 1672 438 ув’язнених, і отже, НКВС перетворився на одне з найбільших будівельних відомств.³⁴

З початком Другої світової війни радянське партійно-державне керівництво спрямувало зусилля на мобілізацію трудящих, зміцнення оборонної промисловості країни, перебудову армії. Часу для цього було відпущено мало, а господарсько-економічні завдання виявилися масштабними. Тому іншого виходу, крім посилення репресивного законодавства і використання підневільної праці в’язнів ГУЛАГу, сталінська модель соціалізму не передбачала.

У 1940 р. оприлюднено ряд указів Президії Верховної Ради, які були дуже схожі на мобілізаційні заходи воєнного періоду. Це дало підставу деяким історикам стверджувати, що “конструктивні деталі” механізму мобілізації відточувалися ще в 20-х роках, а напередодні війни вони втілювалися в указах Верховної Ради.³⁵ Наприклад, 10 лютого 1940 р. побачив світ указ “Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону обладнання і матеріалів і про відповідальність по суду за ці незаконні дії”, 10 липня — “Про відповідальність за випуск недоброякісної чи некомплектної продукції і за недотримання обов’язкових стандартів промисловими підприємствами”. Строк покарання відповідно до цих указів коливався від 5 до 8 років. Враховуючи тогочасну якість продукції і дисципліну в “соціалістичному виробництві”, зрозуміло, що даний указ — загроза для мільйонів організаторів і виконавців у промисловості.³⁶

17 липня того ж року видано указ “Про заборону самовільного залишення роботи трактористами і комбайнерами, що працювали в машинно-тракторних станціях”, раніше — 26 червня — “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і організацій” (скасований лише 25 квітня 1956 р.)³⁷, 10 серпня 1940 р. — “Про розгляд народними судами справ про прогули і самовільне залишення підприємств і організацій без участі народних засідателів” і “Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство”³⁸. Відповідно до закону “Про державні трудові резерви СРСР” від 2 жовтня 1940 р. молодь фактично насильно мобілізували в систему ФЗО. 28 грудня 1940 р. вийшов указ “Про самовільне залишення ремісничого училища”.

Названі вище укази Ж. Россі коментував так: “Формально до ФЗУ мобілізували селянських дітей від 14-літнього віку до 16 років. На практиці туди потрапляли й 12-річні. Строки отримували від 3 до 7 років. Сотні тисяч цих дітей побували в ГУЛАГу в роки війни. Багато з цих хлопчиків і

дівчаток стали злодіями і повіями. Лише 18 березня 1955 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР “Про скасування призову молоді в ремісничі і залізничні технікуми”³⁹.

На доповнення до названих 19 жовтня 1940 р. було оприлюднено указ “Про порядок обов’язкового переведення інженерів, технологів, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств в інші”⁴⁰. П. Н. Книшевський з цього приводу писав: “Сукупність цих законів являла собою закінчену систему казарменої економіки з механізмом тотальної мобілізації. Лише за півроку — з 26 червня 1940 р. за самовільне залишення підприємств і організацій, прогули і запізнення на роботу було засуджено більш як 2,09 млн чол., з них понад 1,7 млн відбували шестимісячний виправно-трудоий строк за місцем роботи. З початку 1941 р. показники каральної політики знизилися, тому заходи примушування мали рацію. Система прижилася так, що й у воєнний час вона не потребувала радикальних змін”⁴¹.

1939 і 1940 рр. стали для СРСР роками насильницького приєднання чужих територій — Фінляндії, Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії. В такій ситуації повною мірою виявилось значення терміна “бандит” у трактуванні радянської судової системи. До них відносили громадян захоплених територій, які боролися за свою честь і гідність. Потoki репресованих рушили на північ неозорої соціалістичної держави. Радянська влада показала і своє ставлення до солдатів Червоної армії, що потрапили у полон під час фінської війни. Майже всі колишні радянські військовополонені, що повернулися з Фінляндії, загинули у таборах Воркути.

З початком Великої Вітчизняної війни трудове законодавство стало ще більш жорстким. 26 червня 1941 р. видано указ “Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час”, яким на підприємствах, в сільському господарстві встановлюються понадурочні роботи тривалістю 1—3 години на добу; 29 червня 1941 р. — директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Все для фронту, все для перемоги”. “Поразки радянських військ, — писав П. Н. Книшевський, — влітку і восени 1941 р. спричинили дебілізацію місцевого і воєнного управління в багатьох районах і викликали соціально-політичне напруження в тилу. Для подолання наростаючої кризи влади Сталін пішов шляхом посилення репресивних заходів. Таким був наказ Ставки ВГК № 270 від 26 серпня 1941 р. Не менш жорстокою була й постанова ДКО за № 903 “сс” від 17 листопада 1941 р., яка складалася лише з двох пунктів:

1. “Виконати всі вироки про ВМП без затвердження їх у вищих інстанціях.

2. Особливій нараді НКВС надається право карати аж до ВМП за статтями 58¹—58¹⁴, 59², 59³, 59^{3а}, 59^{3б}, 59¹⁰, 59¹², 13, КК СРСР”.

У країні одразу прокотилася хвиля масових розстрілів. “Постанова № 903 “сс” мала безпосереднє відношення до виконання мобілізаційних, економічних і оборонно-виробничих завдань і до кінця війни залишалася прототипом багатьох послідовних розпоряджень і постанов ДКО”, — зазначав П. Н. Книшевський⁴²⁻⁴³. Досить було лише натяку, і НКВС виявляв інтерес до причин невиконання виробничих завдань, розцінюючи їх як контрреволюційний злочин.

У перші найтяжчі місяці війни був прийнятий указ від 6 липня 1941 р. “Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення”. Відповідно до нього такі дії каралися тюремним ув’язненням строком до 5 років.

У той час зросла кількість суспільно небезпечних державних злочинів, особливо вчинених військовими: ухилення від військового обліку, призо-

ву в армію або виконання обов'язків на військовій службі, дезертирство. До цієї категорії правопорушень відносилися й злісне ухилення від виконання трудових обов'язків, яке підпадало під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. “Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств”. Відповідно до нього самовільне залишення підприємств, у тому числі евакуйованих, слід “розглядати як дезертирство, а осіб, винних у самовільному залишенні, карати тюремним ув'язненням на строк від 5 до 8 років, справи на винних передавати до військових трибуналів”⁴⁴.

У квітні 1942 р. оприлюднено укази Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність колгоспників за невироблення обов'язкового мінімуму трудоднів” і “Про відповідальність за ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи чи за самовільне залишення мобілізованими роботи”⁴⁵.

Трудопоселенці — “колишні куркулів” — в 30-х роках не підлягали призову до армії. Головне управління РСЧА 27 лютого 1940 р. розіслало вказівку “Про порядок приписки до призовних дільниць трудопоселенської молоді, яка звільняється з трудопоселень при досягненні 16-річного віку”. Згідно з постановою ДКО № 1575 “сс” від 11 квітня 1942 р. призов колишніх куркулів на військову службу дозволено за умови зняття їх з спецобліку тільки через рік після цього. 22 жовтня 1942 р. видано наказ НКВС СРСР № 002303 про зняття з обліку всіх трудопоселенців і членів їх сімей, призваних в армію, з видачею їм паспортів. Загалом на 1 листопада 1942 р. лави РСЧА поповнили 607047 осіб, віднесених до куркулів, а протягом 1943 р. — 102 529 чол.⁴⁶

На особливу увагу заслуговують питання про законодавчі акти, що стосувалися військовополонених. Ставлення держави до своїх громадян, що опинилися на окупованій території і в полоні, спричинило появу серії жорстких директив і законів. Зокрема, директива прокурора СРСР від 12 жовтня 1942 р. “узаконила” репресії проти сімей дезертирів “як членів сімей зрадників Батьківщини”. За кухоль води, поданий окупантам, карали як за зраду Батьківщини. Щоправда, 25 листопада 1943 р. побачила світ постанова пленуму Верховного Суду СРСР про різницю між зрадниками і пособниками окупантів, що певною мірою пом'якшила ситуацію. В 1942—1943 рр. були створені перевірко-фільтраційні табори, через які пройшли сотні тисяч радянських громадян, що повернулися з полону і тимчасово окупованих територій.

Особливого значення набуло суворе додержання військової таємниці. Указом від 15 листопада 1943 р. встановлено, що розголошення службовими особами відомостей, які становлять державну таємницю, а також втрата ними документів, що містять такі відомості, каралися позбавленням волі на строк до 5 років, а ті ж дії, якщо вони спричинили або могли спричинити небажані наслідки, каралися позбавленням волі на строк до 10 років. Злочинні зазіхання на державну і колгоспну власність під час війни загрожували обороноздатності СРСР. Згідно з указом від 22 квітня 1943 р. “Про міри покарання зрадників Батьківщини і запродавців і про введення для цих осіб, як міри покарання, каторжних робіт” у СРСР з'явилися каторжани (в липні 1944 р. їх було 5,2 тис., у вересні 1947 р. — 60 21 чол.)⁴⁷.

Президія Верховної Ради СРСР указом від 19 квітня 1943 р. встановила, що злочин, скоєний на радянській землі, карається стратою через повішення або каторжними роботами на строк від 15 до 20 років⁴⁸. На його підставі справи про злодіяння нацистських окупантів на території України розглядалися судами Української РСР із застосуванням законодавства СРСР.

Слід також пам'ятати про практику репресивної мобілізації трудових ресурсів у роки війни, “чистку” військами НКВС, органами міліції, держбезпеки і народними дружинами прифронтової смуги і колишніх окупованих територій з метою покарання винних за ухилення від трудової мобілізації, формування робочих колон з представників репресованих народів та інших категорій “ворогів народу”, використання праці в'язнів ГУЛАГу, військовополонених і такого спецконтингенту, як інтерноване цивільне населення Німеччини (з кінця 1944 р.).

Кримінальне законодавство в цілому виконало поставлене перед ним завдання щодо забезпечення обороноздатності радянської держави, встановлення належного правопорядку. Однак його репресивний характер і звинувальний напрямок призвели до того, що в каральні жорна судового механізму потрапило чимало заляканих, дезорганізованих людей, на яких важким тягарем лягло тавро “ворога народу”.

Після перемоги над гітлерівською Німеччиною, що дісталася радянському народу надто дорогою ціною, від будь-якої влади слід було чекати різкого пом'якшення репресивних законів і широкої амністії. Дійсно, в 1945—1946 рр. така амністія відбулася, а в 1947 р. навіть тимчасово скасували смертну кару. Амністія звільнила від покарання:

1. Осіб, засуджених до позбавлення волі на строк не більше як 3 роки.
2. Засуджених за самовільне залишення підприємств.
3. Військовослужбовців, засуджених з відстрочкою виконання вироку.

Наполовину скорочувався строк покарання для осіб, засуджених до позбавлення волі терміном понад 3 роки. Амністія не поширювалася на осіб, засуджених за “контрреволюційні злочини”, розкрадання соціалістичної власності, бандитизм, підробку грошей, навмисне вбивство та розбій, а також за розтрату, крадіжку, грабїж та хуліганство. Проте надалі все повернулося “на кола свої”. При цьому союзний законодавець прагнув дедалі більше уніфікувати кримінально-правове регулювання. Кримінальний кодекс УРСР був приведений у відповідність з нормами союзного законодавства. У багатьох нормативних актах в галузі кримінального права, прийнятих у перші повоєнні роки, містилося таке формулювання: “з метою встановлення єдності законодавства про кримінальну відповідальність...”⁴⁹.

Радянський солдат, що пройшов Європу і замислювався над “перевагами соціалізму”, досить швидко протверезів. Його зацікавили економічні та культурні досягнення країн Західної Європи, однак на перешкоді став глухий пропагандистський бар'єр сталінізму. Президія Верховної Ради СРСР 15 лютого 1947 р. проштампувала указ “Про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями”. Цього ж року з'являється нове літерне формулювання вироку позасудового органу — “п. з.” — прихильність перед Заходом чи перед занепадницькою західною літературою. З 1947 по 1953 р. засуджені за цією статтею каралися десятима роками таборів⁵⁰.

Відмінена в 1947 р. вища міра покарання (розстріл) незабаром була відновлена, причому спочатку для політичних, а потім і для кримінальних злочинців⁵¹. У лютому 1948 р. видано указ про заслання у найвіддаленіші місцевості СРСР особливо небезпечних злочинців, насамперед політичних, яких звільняли з місць позбавлення волі.

2 червня 1948 р. оприлюднено указ Президії Верховної Ради СРСР “Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”. Він був спрямований у першу чергу проти селян, які, рятуючись від голоду 1947 р., масово, без документів (саме з цією

метою в сільських місцевостях паспорти людям не видавали) тікали у міста. Автори указу, намагаючись утвердити химерний привід “громадсько-політичної єдності” і нацькувати одних селян на інших, встановили, що за “громадським вироком” односельців ці “нероби” виселяються у віддалені місцевості терміном на 8 років⁵².

26 листопада 1948 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було визначено міру покарання за втечу з місць заслання — 20 років каторжних робіт. У 1953 р. в політизоляторах з’явилися перші політичні в’язні, засуджені Особливою нарадою до довічного тюремного ув’язнення, що не було передбачено жодним кримінальним кодексом того періоду⁵³.

Після закінчення Другої світової війни на основі таємної директиви МДБ та прокуратури СРСР від 23 жовтня 1948 р. Особлива нарада вирішувала також долі тих, хто у 30-ті роки отримав 5—10 років виправно-трудових таборів і, відбувши строк, звільнився. У 1949—1951 рр. їх знову заарештували і за рішенням Особливої наради вислали на довічне поселення до Красноярського краю та в інші райони Сибіру і Далекого Сходу.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. “Про амністію” звільняли з місць ув’язнення осіб, засуджених до 5 років включно, а також засуджених незалежно від строку покарання за посадові і господарські та військові злочини.

Лише в липні 1954 р. була відновлена практика умовно-дострокового звільнення, відмінена в 1939 р. За цей час десятки тисяч людей стали затятими злочинцями, пройшовши школу виховання в таборах і в’язницях. 17 вересня 1955 р. вийшов указ “Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”, за яким поряд з колабораціоністами на волі опинилися і ті, хто з вини Сталіна потрапив у полон в перші роки війни. 20 вересня 1956 р. дію цього указу було поширено на військовослужбовців, що побували в полоні і були засуджені за статтями 193²² і 54¹⁶. Закон Верховної Ради СРСР “Про скасування позбавлення виборчих прав по суду” вийшов 25 грудня 1958 р.⁵⁴

Законодавча реформа 50-х років була спричинена багатьма чинниками. Основним з них стало те, що М. С. Хрущов і його однодумці прагнули набутти популярності як всередині країни, так і за кордоном за відхід від сталінізму. Крім того, країна була переобтяжена репресованими: на 1 січня 1953 р. тільки в таборах і колоніях ГУЛАГу знемагали 2 753 356 спецпоселенців (без в’язниць і дитячих трудових колоній, де утримувалися 2 468 524 чол.),⁵⁵ ефективність підневільної праці після закінчення Великої Вітчизняної війни неухильно знижувалася, політика “пізнього сталінізму” знаходила дедалі менше прихильників як серед народу, так і серед “соратників” вождя.

У грудні 1956 р. було прийнято нові “Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік”. У статті 3 цього документа вперше в практиці радянського судочинства вказувалося, що покарання може застосовуватися лише за рішенням суду. Крім того, кримінальна відповідальність встановлювалася з 16 років. З переліку видів покарання в “Основах” не було оголошення “ворогом трудящих” на невизначений строк і поразка політичних, у тому числі виборчих, прав по суду.

1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий Кримінальний кодекс УРСР. Проте це не означало, що радянське право покінчило з сталінською практикою. У новому законі СРСР від 25 грудня 1958 р. “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” залишилися статті про зраду Батьківщини, шкідництво, антирадянську агітацію і пропаганду (строк від 3 до 10 років), організаційну діяльність, спрямовану на здійс-

нення особливо небезпечних державних злочинів, “а рівно участь в антирадянській організації”⁵⁶.

У розвитку радянського карального законодавства можна виявити певні закономірності. Революція і громадянська війна істотно вплинули на законодавчу політику партії і держави. Ідеологія революційної боротьби і логіка “революційної законності”, що впливала з неї, покладені в основу всіх законодавчих актів. Законоположення, створені для захисту “революційної законності”, базувалися на таких ключових поняттях: “вороги народу”, вороги революції; терор; концтабори; покарання за велінням революційної совісті; презумпція вини кожного звинуваченого ще до вироку суду, покарання як замах на дію, так і саму дію; покарання за недонесення; достатність визнання звинуваченим своєї вини для його засудження; зворотна сила застосовуваних законів; кримінальна відповідальність за політичні та ідейні переконання. Використання цих понять у роботі законодавчої і виконавчої гілок влади порушило перевірені світом способи регулювання взаємовідносин між членами суспільства і державою.

В історії розвитку соціалістичної держави спостерігається паралельне оформлення й існування двох структур влади — офіційної в особі рад на місцях, Верховної Ради, народних комісарів і неофіційної: ОДПУ-НКВС, політбюро ЦК ВКП(б) тощо. Одночасно існували і два види законодавства — показове у формі конституції, кримінального й інших кодексів, обнародованих законів, постанов та фактично діюче — підзаконні укази, положення, інструкції, таємні листи і директиви. Тіньова структура влади і підзаконні акти справляли вирішальний вплив на життя суспільства. Відбувалася політизація правової системи держави. Кримінальні кодекси 1922, 1927 рр. як основні джерела законів були основані на порушенні правових норм.

“Ворог народу” був перетворений з ідеологічного противника на кримінальний елемент і завжди розглядався як особливо небезпечний злочинець. Політичні діяння розцінювались як кримінальні злочини. В історії радянського репресивного законодавства є свої закономірності. Незважаючи на відносно мирний період розвитку внутрішнього життя у 1922—1928 рр., саме тоді формується законодавча база боротьби з “ворогами народу”. В КК 1922 р. — 17 “контрреволюційних” статей, а в КК 1926 р. — ще більше. Контрреволюційних злочинців карали значно суворіше, ніж кримінальні елементи.

Таким чином, уже в період непу були підготовлені репресивні закони, які використовувалися в 30—40-х роках. Тоді ж створюються численні органи позасудового переслідування. В роки “великого перелому” і репресій 30-х років каральні закони стають більш жорстокими за рахунок багатьох підзаконних актів і випробовуються в масових масштабах.

Конституція УСРР 1937 р. формально зробила крок від “революційної законності” “до соціалістичної демократії”. Жорстока правова практика підмінила Основний Закон, а війна, що невдовзі почалася, відсунула на другий план розмови про демократію. На початку 30-х років утвердилося репресивне трудове законодавство щодо селян, а в 1939—1940 рр. — працівників промислових підприємств. Склалася система казарменої економіки, основана на примусовій праці. З одного боку, в’язні і спецпоселенці стали серйозною господарською силою, використання якої планувалося в масштабах країни. З іншого, — цивільне виробництво стало дедалі більше схожим на табір, а вільнонаймані робітники — на ув’язнених. Крах виробничих планів у 40-х роках розглядався як “контрреволюційне діяння”, його винуватці були покарані НКВС. Справи про “контрреволюційні висловлювання” ще в 1938 р. розглядалися військовими трибуналами.

Війна і перемога Радянського Союзу в ній принесли лише епізодичні послаблення репресій, викликані невпевненістю владних структур. Після того, як переляк минув, батіг знову звалився на плечі народу. Наприкінці 40— на початку 50-х років репресії досягли нового апогею — у табори і на спецпоселення потрапило більше людей, ніж навіть у 1937—1938 рр. Принцип “презумпції вини” було перенесено з окремих ворогів і класів на цілі народи. Перебування у полоні, рабська праця у фашистській неволі були оголошені зрадою Батьківщини. З’явилися каторга і вічне заслання.

Поряд з становленням репресивної системи швидко зростав відповідний каральний апарат, створений і випробуваний у роки громадянської війни. Його функції набували нових рис.

У першій половині 20-х років вістря репресивно-карального механізму в Україні було спрямоване передусім проти опонентів РКП(б), активних членів політичних партій і сил, які боролися за власну національну державність. Об’єктом репресій стали також прибічники “білого” руху, громадяни, які з різних причин служили в збройних формуваннях, організаціях та установах Центральної Ради, гетьманського режиму, Директорії тощо.

На рубежі 20—30-х років запущений більшовиками механізм репресій набрав нових обертів. Його силу відчуло на собі українське селянство. Надзвичайні заходи щодо останнього стали застосовуватися з січня 1928 р. в ході хлібозаготівель. Однак особливої жорстокості вони набули в період суцільної колективізації сільського господарства.

З 1934 р. розпочався новий етап перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування наступних, ще більш масштабних політичних репресій.

За постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було створено Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, який перебрав на себе керівництво міліцією, карним розшуком, пожежними частинами, органами запису актів громадського стану, виправно-трудовими установами тощо.

Репресії 1937—1938 рр. мали певні етапи і закономірності. На першому етапі (кінець 1936 — перша половина 1937 р.) маховик репресивного механізму лише набирав необхідних обертів. На початку лютого 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР призначено О. Успенського, діяльність якого знаменувала новий етап у проведенні масових політичних репресій в Україні.

Після анексії Західної України, Північної Буковини і Бессарабії та поширення на їх території більшовицької державності тягар масових репресій відчуло й населення краю, що протягом кількох десятиріч вело національно-визвольну боротьбу.

Репресії — це лише один, до того ж не головний аспект процесу формування суспільства безправ’я. Небезпечним було те, що всі без винятку громадяни країни поступово втрачали основні права, без яких неможливе цивілізоване існування людини. Після революції набули розмаху масові експропріації — пограбування, пізніше їм на зміну прийшло розкуркулювання, колективізація, потім — вилучення худоби з приватного обійстя, боротьба з “нетрудовими доходами”. Трудящі були позбавлені права на вільне пересування, вибір місця проживання. 3 грудня 1932 р. їм заборонили вільно пересуватися навіть всередині країни, запровадивши паспортну систему та прописку. Права, яких позбавлялась особа, привласнювала тоталітарна держава. Її функціонери самі вирішували, кому можна ними користуватися, а кому — ні. Саме тоталітарна держава з допомогою репресивно-карального апарату створила систему нелюдських допитів, у результаті яких добивалася облудних зізнань так званих “ворогів народу”.

- ¹ Ленін В. І. План реферату “Два інтернаціонали” // Повн. збір. творів. — Т. 41. — С. 313.
- ² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 9.
- ³ Там же. — С. 9—10.
- ⁴ Мельгунов В. С. Красный террор в России 1918—1923. — М., 1990. — С. 54.
- ⁵ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). — Харьков, 1990. — С. 17.
- ⁶ В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). — М., 1975. — С. 36—37.
- ⁷ Цит. за: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953 рр. — К., 1994. — С. 17.
- ⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. В 3 томах. — К., 1977. — Т. 3. — С. 208—209, 622—623.
- ⁹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р. — 41, оп. 2, спр. 37, арк. 81.
- ¹⁰ ЦДАВО, ф. Р.—1, оп. 16, спр. 24, арк. 146.
- ¹¹ ДАОО, ф. Р.—41, оп. 2, спр. 37, арк. 99.
- ¹² Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства (далі — СУ). — 1919. — № 1. — Ст. 7.
- ¹³ На защите революции. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 61.
- ¹⁴ СУ. — 1919. — Вып. 20. — Ст. 235.
- ¹⁵ Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета. — Харьков, 1920. — С. 12.
- ¹⁶ СУ. — 1921. — № 5. — Ст. 146.
- ¹⁷ Там же. — № 22. — С. 605.
- ¹⁸ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Указ. соч. — С. 65.
- ¹⁹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 12.
- ²⁰ ЦДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 26.
- ²¹ Кримінальний Кодекс УСРР. — Харків, 1927. — С. 24.
- ²² Росс Ж. Справочник по ГУЛАГу. — М., 1991. — Ч. 2. — С. 233.
- ²³ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. — М., 1990. — Т. 2. — С. 84.
- ²⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 32—33.
- ²⁵ Підраховано автором на основі даних архівів Миколаївської, Одеської, Херсонської областей і АРК.
- ²⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. — К., 1993. — С. 499.
- ²⁷ Сборник материалов и документов по истории СССР советского периода. — М., 1966. — С. 300—301.
- ²⁸ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. — С. 97.
- ²⁹ Історія адвокатури України. — К., 1992. — С. 32.
- ³⁰ Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років. — К., 1993. — С. 152.
- ³¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 59, 61, 63.
- ³² Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. — М., 1991. — С. 71.
- ³³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 37.
- ³⁴ ГУЛАГ в годы войны // Военно-исторический журнал. — 1991. — № 1. — С. 15.
- ³⁵ Кнышевский П. Н. Государственный комитет обороны: Методы реализации трудовых ресурсов // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 54.
- ³⁶ История государства и права СССР. — М., 1981. — Ч. 2. — С. 323.
- ³⁷ Сборник материалов и документов по истории СССР советского периода. — М., 1966. — С. 361.
- ³⁸ История государства и права СССР. — Ч. 2. — С. 84.
- ³⁹ Росс Ж. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 59; Ч. 2. — С. 321.
- ⁴⁰ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 38, 158.
- ⁴¹ Кнышевский П. Н. Указ. соч. — С. 54.
- ^{42—43} Там же.
- ⁴⁴ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФРР. (1953—1991). — Казань, 1992. — С. 323.
- ⁴⁵ Там же. — С. 17, 35.

⁴⁶ З е м с к о в В. Н. ГУЛАГ. Историко-социологический аспект // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 24.

⁴⁷ Советское право в период Великой Отечественной войны. — М., 1948. — Ч. 2. — С. 51.

⁴⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 136.

⁴⁹ Історія держави і права України. — К., 1996. — С. 314.

⁵⁰ З е м с к о в В. Н. Спецпоселенцы // Социологические исследования. — 1990. — № 11. — С. 16—17.

⁵¹ Р о с с и Ж. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 41.

⁵² Вітчизна. — 1998. — № 3. — С. 18.

⁵³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 46.

⁵⁴ Там же. — С. 23, 27, 30.

⁵⁵ З е м с к о в В. Н. Спецпоселенцы. — С. 16.

⁵⁶ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 52, 58.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Н. М. РУДЕНКО (Київ)

Партизанський командир

(до 100-річчя від дня народження
О. Ф. Федорова)

Минуло 100 років від дня народження одного з організаторів і керівників партійного підпілля й партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни, генерал-майора, партійного і державного діяча, двічі Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова. Він належав до плеяди видатних партизанських командирів, діяльність яких сприяла переростанню стихійних дій окремих груп і загонів радянських громадян, що боролися з німецько-фашистськими загарбниками на тимчасово окупованих ними територіях, у організований партизанський рух. Його життя — яскравий зразок самовідданого служіння Батьківщині, рідному народові.

Народився О. Ф. Федоров 17(30) березня 1901 р. у Катеринославі (нині — Дніпропетровськ). Втративши в ранньому віці батьків, виховувався спочатку в дитячому притулку, згодом — у сім'ї селянина с. Лоцмано-Кам'янка М. Т. Костирі. Незважаючи на нестатки, закінчив чотирикласну школу, після чого вступив до двокласного училища, однак невдовзі через скрутне матеріальне становище залишив його і став наймитувати. 19-річним юнаком вступив добровольцем до лав Червоної армії, взяв участь у громадянській війні.

Демобілізувавшись у 1924 р., О. Ф. Федоров включився в будівництво мирного життя: працював на заводах і будовах рідного міста, на спорудженні тунелю Мерефо-Херсонської залізниці, Ріонської ГЕС у Грузії. У 1927 р. вступив до лав КП(б)У. Відтоді він активно займався громадською і партійною роботою, водночас знаходячи можливості для навчання в Чернігівському технікумі залізничного будівництва, який закінчив у 1932 р.

Того ж року ЦК КП(б)У направив О. Ф. Федорова на керівну профспілкову і партійну роботу: він працював головою райпрофради, другим, а згодом — першим секретарем ряду райкомів партії. У квітні 1938 р. обраний комуністами області, які гідно оцінили його організаторські здібності і принциповість при розв'язанні нагальних завдань, першим секретарем Чернігівського обкому КП(б)У. Розпочалося заповнене труднощами й повсякденними турботами життя керівного партійного працівника, який багато зробив для налагодження державного, господарського і культурного будівництва й за досягнуті успіхи був нагороджений орденом Леніна.

З початком війни Олексій Федорович усі свої зусилля спрямовував на термінове вирішення ряду важливих завдань, що постали перед країною. Він займався питаннями евакуації людей, устаткування і матеріальних цінностей у глиб Радянського Союзу, перебудови народного господарства на воєнний лад, створення партійного підпілля і партизанських формувань тощо.

У вересні 1941 р., коли бойові дії перекинулися на територію Чернігівської області, ЦК КП(б)У затвердив склад місцевого підпільного обкому КП(б)У, першим секретарем якого було призначено О. Ф. Федорова. З цього часу й по березень 1943 р. він одночасно виконував обов'язки начальника обласного штабу партизанського руху та командира з'єднання партизанських загонів Чернігівщини. Саме тоді Олексій Федорович виявив здібності видатного організатора партизанської війни. Окремі невеликі загони народних месників, що створювалися на території області, під його керівництвом об'єдналися згодом у з'єднання, яке здійснювало операції не тільки на Чернігівщині, а й за її межами.

Так, уже восени 1941 р. О. Ф. Федоров сформував при підпільному обкомі загін, до якого було включено 186 партизанів. Керував ним спочатку другий секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У М. М. Попудренко, а з листопада 1941 р. його очолював О. Ф. Федоров (комісар — В. О. Яременко). 9 січня 1942 р. обком партії доповідав ЦК КП(б)У, що перебував у радянському тилу: “Чернігівський обком діє на території своєї області. При обкомі — загін в 450 чоловік”¹.

Разом з обкомом загін перебував спочатку в лісах Корюківського, пізніше — Холминського районів. Партизани закладали бази, де зберігалося озброєння, продукти, різні матеріально-технічні засоби, медикаменти тощо. Згодом О. Ф. Федоров згадував: “Бази вирішили долю багатьох загонів. Населення не завжди могло нас харчувати, а у ворога ми почали відбирати продовольство вже значно пізніше, після того, як озброїлись за його рахунок”².

Водночас під керівництвом О. Ф. Федорова створювалися підпільні райкоми партії та первинні партійні організації. Загалом було організовано 3 міськкоми, 39 райкомів і 65 первинних парторганізацій.

Чернігівський обласний партизанський загін під командуванням О. Ф. Федорова і В. О. Яременка восени 1941 р. знищив приблизно тисячу ворожих солдатів і офіцерів, а також їхніх пособників, 69 автомашин, 24 мотоцикли, 5 складів з паливом і боєприпасами, висадив у повітря 5 залізничних мостів, пустив під укіс 5 ешелонів з людьми і технікою, захопив великі трофеї, змусивши ворога зосередити в районі його дій значні каральні сили. Однак партизани, провівши 2 грудня 1941 р. успішну операцію проти німецького гарнізону в с. Погорільці, в ході якої за годину знищили сам гарнізон, його склади з паливом і боєприпасами, 2 гармати, 18 мотоциклів і 9 автомашин.

Взимку і навесні 1942 р. загін провів ще ряд успішних бойових операцій. А коли ворог перекрив усі шляхи відступу з Єлінського лісу — місця дислокації чернігівських партизанів, вони вночі залишили ліс і відійшли в Орловську область.

18 травня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР О. Ф. Федорову за уміле проведення бойових операцій по знищенню техніки й живої сили ворога присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

28 липня 1942 р. Чернігівський обласний партизанський загін за рішенням підпільного обкому партії об'єднався з Корюківським, Холминським, Перелюбським, Рейментарівським загонами. Таким чином створилося велике з'єднання партизанських загонів Чернігівської області на чолі з О. Ф. Федоровим (комісар — В. М. Дружинін). На початку 1943 р. воно налічувало 12 загонів загальною чисельністю 5462 чол.

У липні-серпні 1942 р. партизанський рух на території області значно посилювався. Гітлерівці, намагаючись ліквідувати партизанське з'єднання, виділили для цього значні сили регулярних військ, блокували

ліси, бомбили місця стоянок загонів. Після кількох серйозних сутичок з німецькими й угорськими військами в Холминському районі на Черкащині партизани під натиском ворога змушені були перебазуватися у Злинківські ліси Орловської області, а з середини серпня після кровопролитних боїв з фашистами непрохідними болотами почали просуватися в Гомельську область БРСР.

Пройшовши по території Чечерського, Кормського районів Гомельської і Краснопільського, Хотимського районів Могильовської області, з'єднання повернуло на Брянщину, а в жовтні 1942 р. — в Клетнянські ліси (Орловська область), де у цей час існував партизанський край, в якому концентрувалися Клетнянський і Мглинський російські партизанські загони, білоруські бригади і спеціальні частини Червоної армії загальною чисельністю майже 5 тис. чол.

2 жовтня 1942 р. за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) О. Ф. Федорова було включено до складу нелегального ЦК КП(б)У, створеного для посилення партійного керівництва партизанським рухом на території України, а уже в листопаді він звітував на засіданні нелегального ЦК КП(б)У в Москві про діяльність партійних організацій і бойові дії партизанських загонів.

Про досягнення партизанів і підпільників Чернігівщини у боротьбі з ворогом та їхнього керівника повідомлялося в статті “Генерал Орленко * і його народ”, вміщеній 24 грудня 1942 р. в газеті “Известия”. А 25 грудня 1942 р. сам Олексій Федорович на сторінках газети “Правда” розповів про розвиток партизанської боротьби на території Чернігівської області.

Майже півроку дислокувалися федоровці в Клетнянських лісах, а в лютому 1943 р. з боями повернулися в рідні місця, якими були для них Єлінські ліси. Тут у березні 1943 р. за розпорядженням Українського штабу партизанського руху (УШПР) з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова було поділено на два: на чолі з О. Ф. Федоровим і М. М. Попудренком.

11 березня 1943 р. згідно з рішенням, прийнятим 2 вересня 1942 р. на прийомі командирів партизанських загонів у Кремлі, з'єднання О. Ф. Федорова розпочало рейд з-під с. Єліне Щорського району Чернігівської області на Правобережну Україну і завершило його, йдучи здебільшого по білоруській території, 26 квітня поблизу білоруського населеного пункту Тартак Поліської області. Під час рейду партизани провели ряд бойових операцій, громлячи гарнізони противника, порушуючи його комунікації, керування і постачання військ, підтягували значні сили з фронту. Успіхи партизанів керованого О. Ф. Федоровим з'єднання і бойову майстерність їхнього командира високо оцінив уряд: у квітні 1943 р. О. Ф. Федорову присвоєне військове звання генерал-майора.

Наприкінці травня 1943 р. О. Ф. Федоров взяв участь у роботі наради членів нелегального ЦК КП(б)У, командирів і комісарів дев'яти найбільших партизанських з'єднань України, що відбулася в тилу ворога — в розташуванні партизанського з'єднання О. М. Сабурова — поблизу с. Картевичі БРСР. Виходячи із загального плану бойових дій партизанів України на весну-літо 1943 р., з'єднання О. Ф. Федорова незабаром після наради вийшло у Волинську область. Звідси й виникла його нова назва — Чернігівсько-Волинське.

2 червня тут створений Волинський підпільний обком КП(б)У ** (секретар — О. Ф. Федоров), який згодом керував діяльністю 11 райкомів КП(б)У, 31 первинної парторганізації, 50 підпільних антифашистських груп. Під його керівництвом діяли обком ЛКСМУ, 9 райкомів та 61 пер-

винна комсомольська організація. На цей час у з'єднанні працювали 22 первинні організації КП(б)У (400 комуністів) і 36 комсомольських організацій (625 комсомольців).

На Волині зі створенням Волинського підпільного обкому і з приходом з'єднання О. Ф. Федорова партизанський рух набрав особливого розвитку. Партизани деморалізували тили противника: висаджували в повітря мости, руйнували залізничні колії і шосейні дороги, пускали під укіс військові ешелони, знищували телеграфний і телефонний зв'язок, громили гарнізони. Саме партизанам цього з'єднання УШПР доручив паралізувати діяльність Ковельського залізничного вузла, що був одним з найважливіших пунктів, через який гітлерівці доставляли на фронт ешелони з військами і бойовою технікою, а назад вивозили награване майно. Розгорнулися активні бойові дії на комунікаціях ворога: Ковель — Сарни, Ковель — Рівне, Ковель — Брест, Ковель — Володимир-Волинський, Ковель — Хелм. У той же час командування з'єднання направляло окремі загони й на більш віддалені ділянки залізниці: Брест-Пінськ, Хелм-Люблін-Демблін та ін.

Операція під назвою “Ковельський вузол” проводилася з червня 1943 р. по квітень 1944 р. За цей час партизани висадили в повітря 603 ешелони і 8 бронепоездів. Основного удару фашистам було завдано в липні—жовтні 1943 р., коли було знищено 489 ешелонів з живою силою і бойовою технікою. Певною мірою завдяки цьому Червона армія успішно вела жорстокі бої з ворогом в ході Курської битви, під час визволення Донбасу і Лівобережної України.

4 січня 1944 р. генерал-майор О. Ф. Федоров за особливі заслуги в розвитку партизанського руху нагороджений другою медаллю “Золота Зірка”.

У квітні 1944 р. Чернігівсько-Волинське з'єднання було розформоване. На той час воно налічувало 5257 партизанів і вважалось одним з найбільших з'єднань, що діяли в роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій ворогом території країни.

За час бойової діяльності на території СРСР і Польщі партизанські з'єднання під командуванням Олексія Федоровича (з'єднання партизанських загонів Чернігівської області і Чернігівсько-Волинське) провели 158 боїв з противником, знищили багато тисяч його солдатів і офіцерів, пустили під укіс 683 ешелони і 8 бронепоездів, висадили в повітря 47 залізничних і 84 шосейних мостів, 35 км залізничних колій, 26 нафтобаз, понад 100 військових складів, 12 танків, 87 автомашин тощо.

Одночасно з проведенням бойової діяльності у з'єднаннях, очолюваних О. Ф. Федоровим, була добре налагоджена розвідка й контррозвідка. Найбільш цінні дані передавалися командуванню Червоної армії. Партизани з'єднання проводили масово-політичну роботу серед місцевого населення. Вони організували 75 підпільних партійних груп чисельністю 335 чол.

У з'єднанні видавалася республіканська газета “Радянська Україна” накладом 800—1000 примірників, а також випущено 53 назви інших газет і листівок накладом 49300 примірників, прочитано 112 лекцій тощо.

Одразу після розформування Чернігівсько-Волинського з'єднання, за декілька місяців до завершення визволення території України від німецько-фашистських загарбників, О. Ф. Федоров виїхав у новостворену (30 березня 1944 р.) в складі УРСР Херсонську область, де очолював по січень 1949 р. Херсонський обком КП(б)У. У 1949—1950 рр. він навчається в

Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). У 1950—1952 рр. він — перший секретар Ізмаїльського обкому КП(б)У, в 1952—1957 рр. — перший секретар Житомирського обкому КП(б)У. З 1957 р. понад 20 років (по 1979 р.) очолював Міністерство соціального забезпечення УРСР. На цій посаді він багато зробив для поліпшення соціального забезпечення трудящих України. Велику увагу приділяв працевлаштуванню громадян республіки, їх санаторно-курортному лікуванню, особливо учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни.

З 1979 р. Олексій Федорович очолював Комісію у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради УРСР, яка, крім великої довідкової роботи, пов'язаної із запитами установ, організацій і окремих громадян, значну увагу приділяла увічненню пам'яті партизанів і підпільників, що діяли у тилу німецько-фашистських окупантів.

Поряд з напруженою державною діяльністю О. Ф. Федоров багато часу віддавав партійній і громадській роботі. Він — депутат Верховної Ради СРСР I—XI скликань, Верховної Ради УРСР I—VI скликань. Був делегатом XVIII з'їзду ВКП(б), XIX, XX, XXV і XXVII з'їздів КПРС. На XIV—XXVII з'їздах компартії України обирався членом її ЦК. Працював членом президії і заступником голови Радянського комітету ветеранів війни, головою Київської секції цієї організації.

Олексій Федорович часто ділився спогадами з трудящими, зустрічався з партизанами Великої Вітчизняної війни, допомагав сім'ям загиблих партизанів. Велику роботу проводив як голова Республіканського штабу походів молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави українського народу.

За видатні досягнення в організації партизанської боротьби на території України, керівництві бойовою діяльністю партизанських загонів, виявлені в боротьбі з ворогом доблесть і мужність та інші заслуги перед батьківщиною О. Ф. Федоров нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, Суворова 1-го ступеня, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, багатьма медалями, за допомогу польським і чехословацьким партизанам — орденом Білого Лева 1-го ступеня і Грюнвальда II ступеня.

Незабаром після війни, в 1947 р., вийшла у світ книга О. Ф. Федорова “Підпільний обком діє”. Він одним з перших партизанських керівників зрозумів, яке велике виховне значення для майбутніх поколінь матиме досвід партизанської боротьби, а тому вирішив поділитися спогадами про героїчну діяльність у тилу ворога очолюваних ним Чернігівського і Волинського підпільних обкомів партії й про бойові дії двох великих партизанських з'єднань, що діяли під його керівництвом. Книга неодноразово перевидавалася, в тому числі іноземними мовами. Зібрані в ній документальні сюжети, що яскраво відображають незламність духу партизанів, їх готовність на самопожертву в ім'я свободи й незалежності Вітчизни, служать цінним посібником у патріотичному вихованні молодого покоління.

Радянська громадськість знає О. Ф. Федорова і як автора праці “Остання зима”, в якій розповідається про бойові подвиги народних месників на Волині взимку 1943—1944 рр. Названі книги О. Ф. Федорова покладені в основу багатосерійного телевізійного художнього фільму “Підпільний обком діє”.

9 вересня 1989 р. О. Ф. Федорова не стало. Його життя завжди буде прикладом відданості народові, Вітчизні. Громадяни України віддають йому — легендарному партизанському командирі, державному діячеві, вірному сину Батьківщини — данину глибокої поваги, великої вдячності і незабутньої пам'яті. На батьківщині — в Дніпропетровську — О. Ф. Федорову встановлено бронзовий бюст. Його іменем названа вулиця у м. Торез Донецької області.

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 304.

² Ф е д о р о в О. Підпільний обком діє. — К., 1964. — С. 17.

* Псевдонім О. Ф. Федорова.

** Затверджений ЦК КП(б)У 23 червня 1943 р.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. Д. КАЗЬМИРЧУК (Київ), О. В. ЛЯПІНА (Київ)

Міжнародна ювілейна науково-теоретична конференція, присвячена 175-й річниці від початку виступу декабристів

20 грудня 2000 р. учені Інституту історії України НАНУ, Київського національного університету ім. Т. Шевченка й представники ряду інших наукових установ і вищих учбових закладів України та Росії зібралися на шості “Декабристські читання” — Міжнародну ювілейну науково-теоретичну конференцію, присвячену 175-й річниці від початку виступу “апостолів правди”. Серед дослідників, які взяли участь у конференції, були як відомі вчені-декабристознавці, так і молоді науковці.

З привітальним словом до учасників конференції звернувся д-р іст. наук, проф., акад. НАНУ, директор Інституту історії України НАНУ *В. А. Смолій*. Він підкреслив, що 175-а річниця виступу декабристів є знаменною для України, оскільки вона — невід’ємна частина її минулого. Деякі вчені вважають цей виступ першою революцією, яка значною мірою вплинула на подальший хід історичних подій в Україні.

Історії декабристського руху у вітчизняній та зарубіжній історіографії присвячено багато наукової й художньої літератури. Однак, незважаючи на те, що в цій проблематиці лишилося ще багато недостатньо висвітлених сторінок, історики почали приділяти їй значно менше уваги. Це пояснюється відсутністю належного фінансування наукових розробок, а також тим, що, відмовившись від застарілих і заідеологізованих оцінок декабристського руху, вчені далеко не завжди змогли взяти на озброєння нові методи і принципи дослідження цієї складної й багатопланової проблеми. Крім того, до декабристських студій нерідко залучаються публіцисти, котрі формують міфи, які ускладнюють роботу науковців. Отже, виникла необхідність узагальнення доробку вітчизняних і зарубіжних учених.

Наприкінці *В. А. Смолій* висловив упевненість у тому, що ювілейна конференція, присвячена 175-річчю виступу декабристів, стане кроком уперед у дослідженні історії їх руху.

Роботу пленарного засідання розпочала доповідь д-ра іст. наук, проф. *Г. Д. Казьмирчука* “Декабристи в Україні: дослідження й перспективи вивчення”, в якій було накреслено основні напрями студіювання цієї проблеми.

З цікавою доповіддю “Приєднання Товариства об’єднаних слов’ян до Південного товариства (до питання про методи “партійного будівництва” декабристів)” виступила канд. іст. наук, доц. Російського державного гуманітарного університету *О. М. Киянська*.

Змістовною була й доповідь д-ра іст. наук, чл.-кор. НАНУ, проф. *О. П. Ресни* “Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами й державами”. Він, зокрема, зазначив, що в програмному документі — “Правилах” — Товариства об’єднаних слов’ян передбачалося

скасувати монархічні режими в усіх країнах, знищити кріпацтво і станові привілеї. Демократичні переконання членів товариства тісно перепліталися з російським патріотизмом, слов'янською єдністю, із співчуттям ідеї національного визволення. Однак Україні місця в майбутньому федеративному союзі слов'янських народів не знайшлося.

Далі, підкреслив доповідач, пішов у національному питанні М. Муравйов — автор “Конституції” — програмного документа Північного товариства. Хоча про незалежність України в ньому не йшлося, однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської “держав”. Більш консервативними, відзначив учений, виглядали підходи до національного питання керівників Південного товариства, зокрема П. Пестеля, який підготував ґрунтовну програму перебудови Росії на нових засадах — “Руську Правду”. Однак він обстоював думку про шкідливість федеративного устрою країни та необхідність суворой централізації держави, проголошував останню “єдиною і нероздільною”. Запропонований П. Пестелем територіально-адміністративний поділ розчленував українські землі між різними “уділами”, “областями”, “повітами”, “округами”. Українська територія мала ввійти частинами до Вершинної, Чорноморської, Української областей, а також Донського й Аральського уділів.

Доповіді аспіранта Київського національного університету ім. Т. Шевченка *О. В. Вербового*, київської дослідниці генеалогії декабристів *Л. О. Бойченко* були насичені новим фактичним матеріалом і дали поштовх по-іншому оцінити події 1825—1826 рр. та їх наслідки.

Повідомлення Т. Л. К а в е ц ь к о ї про пам'ятні місця декабристів у Києві — Нікольський монастир й Аскольдову могилу — стало підсумком багаторічних досліджень цих питань авторкою.

Ще однією пам'яткою, пов'язаною з перебуванням декабристів у Києві, є Київська фортеця. Ґрунтуючись на вивченні архівних документів, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О. Ф. Овсієнко* зазначив, що керівники виступу Чернігівського полку С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін планували захопити Київ та Київську військову фортецю і створити тут головний форпост для подальшого розвитку повстання. Однак цим планам через ряд причин не судилося збутися. Внаслідок розправи вірних Миколі І військових частин над чернігівськими повстанцями було заарештовано багато солдатів, унтер-офіцерів і п'ятеро офіцерів. Останні після суду над ними та церемонії громадянської страти стали першими політичними в'язнями “київського Шліссельбурга” і провели там два тижні, заковані у “залізо”.

Логічним продовженням цих розповідей став виступ М. Є. Ш у т о г о — директора середньої школи с. Вороньки. Зупинившись на тому, що це село — єдине місце, де поховані декабристи в Україні, доповідач подав історичну довідку про родини С.Г. і М.М. Волконських та О. В. Поджіо, їх життя після повернення з Сибіру, громадську діяльність.

Доповідь *Н. М. Жаркевич* — канд. іст. наук, доц. Ніжинського педагогічного університету — стала спробою узагальнити сучасні підходи до вивчення декабристознавства. Віддавши належне доробку радянських дослідників, Н. М. Жаркевич наголосила на існуванні нових підходів до вивчення творчості декабристів.

Своєрідним доповненням до поставлених проблем був виступ канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ П. У с е н к а “Греки у декабристській когорті: Булгарі, Драгоманов, Мазган, Капністи (до питання про феномен декабризму в Україні)”. Він підкреслив, що в Україні коло “перших російських благовістителів свободи” поповни-

ли представники різних національностей, у тому числі й греки. Так, у 1824 р. до Товариства об'єднаних слов'ян вступив юнкер Полтавського полку Я. Драгоманов. До цієї ж організації з 1825 р. належав і П. Мазган. А до Південного товариства 1825 р. був прийнятий М. Булгарі. Всі вони походили з дворян грецької нації. У таких представників української шляхти, як члени Союзу благоденства Семен та Олекса Капністи, також простежуються грецькі корені. Не випадково з їхнього середовища передано своєрідну духовну естафету діячам українського національного відродження — М. Драгоманову, Л. Українці, Т. Шевченку. Автор слушно зауважив про поєднання на теренах України у перших десятиліттях XIX ст. українського й грецького визвольних рухів і подав біографічні довідки про ряд членів декабристських організацій — греків за походженням.

Повідомлення *М. Ф. Хрешика*, вчителя київської середньої школи № 287 “Українське козацтво в творчості декабриста В. Д. Сухорукова” стосувалося маловідомих фактів з життя автора “Описания земли Войска Донского”.

Жваве обговорення викликав виступ Л. А. К а з а к е в и ч а — активного члена “Пушкінського товариства” (м. Київ). Він переконаний, що пріоритетним напрямком сучасного декабристознавства має стати вивчення світогляду “апостолів правди”, переоцінка попередніх надбань у цій галузі.

Порівняно новим напрямком сучасного вивчення руху “споборників святої волі” є вивчення декабристознавчих шкіл України кінця XIX — початку XX ст. У цьому руслі було виголошено доповідь *Ю. Латиша* — студента Київського національного університету ім. Т. Шевченка — “Зародження української декабристознавчої школи”. Ще одним осередком декабристознавства у Києві було Історичне товариство Нестора-літописця, котре стало предметом виступу *Л. В. Губицького* — аспіранта Київського національного університету ім. Т. Шевченка. 20—30-ті рр. були періодом становлення українського радянського декабристознавства. Це й стало темою виступу аспірантки Київського національного університету ім. Т. Шевченка *О. В. Ляніної*.

Літературних і психологічних аспектів вивчення руху “апостолів правди” торкнулися *Г. Улюра* — аспірантка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, *М. Дмитрієва* — студентка Чернігівського педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка й *М. Казьмирчук* — студентка Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

С. В. Петровська — вчителька історії Кловського ліцею м. Києва — зробила своєрідний підсумок декабристських свят, котрі протягом 25 років проводила серед учнів.

Всі доповіді викликали велике зацікавлення. Вони стали темами дискусій, які відбувалися не лише під час засідань, а й у кулуарах конференції. Наприкінці роботи конференції один з її організаторів — О. П. Реєнт — висловив щиру подяку всім, хто взяв участь у роботі науково-теоретичної конференції, та висловив сподівання щодо продовження традиції декабристознавчих читань наступного року під егідою Інституту історії України НАНУ і Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Пропозиції, схвалені всіма учасниками шостих декабристознавчих читань, виголосив проф. *Г. Д. Казьмирчук*:

— Звернутися до міського голови з проханням повернути меморіальну дошку, присвячену декабристам, загублену під час реконструкції Контрактового будинку.

— Просити міського голову допомогти створити й встановити пам'ятний знак або меморіальну дошку на Аскольдовій могилі, де часто бували декабристи.

- Учасники конференції прохають керівництво Інституту історії України НАНУ опублікувати матеріали конференції окремим збірником.
- Створити координаційну раду в Україні з вивчення питань руху декабристів.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

Міжнародна наукова конференція “Геноцид українського народу: історична пам’ять та політико-правова оцінка”

25 листопада 2000 р. в Інституті історії України НАНУ відбулася Міжнародна наукова конференція “Геноцид українського народу: історична пам’ять та політико-правова оцінка”. До Оргкомітету конференції ввійшли відомі вчені — академіки НАН України *В. А. Смолій, М. Г. Жулинський, І. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, С. І. Пирожков, І. Ф. Курас, П. Т. Тронько*, політичні діячі — *Л. Г. Лук’яненко, Є. В. Пронюк, С. Ф. Глузман, Г. О. Алтунян*, представники державних установ — *І. Ф. Драч, Р. Я. Пиріг, В. І. Пристайко*, творчих спілок — *О. Мусієнко, Ю. Мушкетик*.

У роботі конференції взяли участь понад 100 науковців, які прибули з Києва, Донецька, Харкова, Дніпропетровська, Москви, Запоріжжя, Сімферополя, Дрогобича та Чернівців. З доповідями на ній виступили проф. *С. В. Кульчицький* “Терор голодом: політичні мотиви”, акад. *С. І. Пирожков* “Соціально-демографічні втрати населення України 30—40-х рр. у контексті сучасних трансформацій”, акад. *І. М. Дзюба* “Духовний геноцид українського народу”, проф. *Р. Я. Пиріг* “Історичні архівні джерела вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні”, Джеймс Мейс “Україна як постгеноцидна держава”.

Глибоко зворушив аудиторію висновок *С. І. Пирожкова* про депопуляцію населення України, яка супроводжується негативним соціодемографічним сальдо: помирає значно більше людей, ніж народжується. Для поліпшення демографічної ситуації, на переконання вченого, конче необхідно вжити рішучих заходів щодо економічного піднесення, гарантованого соціального та медичного забезпечення населення тощо. *І. М. Дзюба* наголошував на суперечливих тенденціях духовного життя українського суспільства: зникає українська книга, в урядових установах панує російська мова, а в засобах масової інформації державна мова залишається рідкісною. В школах бракує підручників, а запровадження платної системи освіти фактично зачинило двері вузів для талановитої сільської молоді.

Наукові доповіді виявили низку суперечливих питань стосовно кількості жертв голоду 1932—1933 рр. Одні історики вважають, що його жертвами стали 3,5 млн чол., інші — до 10 млн селян. Мав рацію професор *Р. Я. Пиріг*, який, посилаючись на конкретні архівні документи, зазначив, що десятки і сотні тисяч померлих від голоду селян, чия смерть зафіксована архівними матеріалами, дають підставу говорити про акт геноциду.

На пленарному засіданні конференції з доповідями виступили голова Ради асоціації дослідників голодоморів в Україні *Л. Г. Лук’яненко*, голова Всеукраїнського товариства політв’язнів і репресованих *Є. В. Пронюк*. Обидва доповідачі визнали за необхідне проведення міжнародного трибуналу над ідеологією і практикою КПРС — “Нюрнберг — 2”. Вони закли-

кали учасників конференції провести наступного року міжнародний конгрес незалежних експертів стосовно факту геноциду 1932—1933 рр. в Україні.

Конференція, що продовжила свою роботу на засіданні тематичних секцій, дійшла висновку про доцільність заснування Інституту дослідження геноциду українського народу, Інституту демографії, вдосконалення закону про реабілітацію репресованих, про ширший доступ науковців до архівів, про спорудження Меморіального комплексу жертв геноциду у Києві та інших містах України. Наукове зібрання завершилося виступом відомого творчого колективу — хору “Гомін”, котрий виконав реквієм по вбитих голодоморами українських хліборобах.

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський),
Р. Ю. КОНДРАТЮК (Житомир)

Міжнародна науково-краєзнавча конференція “Житомирщина на зламі тисячоліть”

20—23 вересня 2000 р. у Житомирі проходила Міжнародна науково-краєзнавча конференція “Житомирщина на зламі тисячоліть”¹, приурочена 100-річчю заснування в Україні Товариства дослідників Волині та 10-річчю його відновлення. Організаторами конференції виступили головний ініціатор форуму Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське географічне товариство, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут географії НАН України, Житомирська обласна державна адміністрація, обласний краєзнавчий музей, обласна наукова універсальна бібліотека та інші місцеві установи.

У роботі конференції взяли участь 173 чол., серед яких було 7 академіків НАНУ й інших галузевих академій наук України, 16 докторів наук, професорів, майже 70 кандидатів наук, доцентів, більше 80 наукових співробітників, аспірантів та краєзнавців, які прибули з 28 міст України й зарубіжжя, в тому числі з Києва, Львова, Дніпропетровська, Сум, Одеси, Рівного, Луцька, Хмельницького, Вінниці, Санкт-Петербурга (Росія), Любека (Німеччина), Вінніпега (Канада) та ін. За тематикою виголошених доповідей у полі зору учасників зібрання опинилися малодосліджені проблеми історії та нинішнього стану краєзнавчого руху, загальної історії, археології, культури, освіти, економіки, природи, географії, діяльності відомих осіб не тільки Житомирщини, а й усього великого волинського регіону і суміжних з ним областей України. Цьому сприяла і та обставина, що Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, якому в 2000-му році виповнилося 10 років, заснувало свої осередки й представництва на Рівненщині, Вінниччині, Тернопільщині, Хмельниччині, у Волинській області та в інших регіонах України, встановило тісні наукові зв'язки з волинознавцями Росії, Польщі, Німеччини, США, Канади тощо.

Пленарне засідання, що відбулося 21 вересня в приміщенні обласного телецентру, засвідчило значну вагу форуму в науково-громадському житті Української держави та визнання плідної праці вчених і краєзнавців на тлі

дослідження Волині. На адресу конференції надійшли десятки привітань від шанованих науковців та представників державної влади, в тому числі від Віце-прем'єра України *Миколи Жулинського*, Глави Адміністрації Президента України *Володимира Литвина*, голови Всеукраїнської Співки краєзнавців, академіка *Петра Тронька*, директора Інституту географії НАНУ, члена-кор. НАН України *Леоніда Руденка*, президента національного комітету істориків науки України, д-ра філос. наук, проф. *Володимира Оноприсенка*, народного депутата України, секретаря Житомирської обласної організації СДПУ(О) *Володимира Зайця* та багатьох інших. Зокрема, у вітальному листі Миколи Жулинського зазначалося: "Сьогодні, коли відроджується духовність і воскресає історична пам'ять, подвижницька діяльність українського краєзнавчого руху набуває особливого значення. Приємно, що в цьому русі краєзнавці Великої Волині посідають провідні місця в Україні".

На пленарному засіданні були виголошені наукові доповіді з нагоди 100-річчя Товариства дослідників Волині, які знайшли подальший розвиток під час роботи секцій конференції, президента Товариства, канд. геогр. наук, доц. *Миколи Костриці* "Товариство дослідників Волині крізь призму XX ст.", директора Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ в Кам'янці-Подільському, д-ра іст. наук, проф. *Льва Баженова* "Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення", президента Українського географічного товариства, д-ра геогр. наук, чл.-кор. АПН України *Петра Шищенка* "Українське географічне краєзнавство: витоки, об'єктно-предметне поле, складник географічної культури", директора музею *Лариси Грузської* "Житомирський краєзнавчий музей на порозі XXI ст.". У доповідях ґрунтовно проаналізовано три етапи діяльності Товариства дослідників Волині та його вплив на розгортання українського краєзнавства. Перший етап охоплює 1900—1920 рр., коли товариство за своєю структурою і працею було наступником Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові і стало першою науково-дослідною установою на Волині. Другий — 1949 — початок 90-х рр., коли західна українська діаспора заснувала в США і Канаді товариство "Волинь" та Інститут дослідів Волині. І третій етап — 90-ті рр., коли у Житомирі постало науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині, яке перейняло і продовжило естафету своїх попередників.

Увагу слухачів привернули науковою новизною доповіді, пов'язані з дослідженнями конкретних періодів і проблем минувшини Волині та в її складі Житомирщини, зокрема, акад. АНВШ України, д-ра іст. наук, проф. Кам'янець-Подільського державного педуніверситету *Іона Винокура* "Історія та культура Волині I — початку II тис. н. е.", д-ра іст. наук, проф. Житомирського державного педуніверситету ім. Івана Франка *Миколи Лавриновича* "Культурно-мистецькі набутки Житомирщини: історичний аспект", проф. Української медичної академії *Федора Ступака* (Київ) "Феномен благодійності і Волинь" та ін.

На конференції роздільно і в пленарному режимі працювали такі секції: "Товариство дослідників Волині (1900—2000 рр.)", "Історіографії і джерелознавства", "Археології та історії", "Географо-геологічних, соціально-економічних та еколого-демографічних проблем Великої Волині", "Культурно-освітніх і духовних проблем" й "Постатей Великої Волині". Зокрема, на першій секції, крім аспектів історії й сучасності Товариства дослідників Волині, розглядалися здобутки, стан і перспективи діяльності на порозі XXI ст. краєзнавчих організацій та осередків на Бердичівщині (голова — *П. С. Сковронський*), Малинщині (канд. іст. наук *В. І. Тимошенко*), Володарськ-Волинщині (*О. С. Голяченко*), на Радомишльщині

(В. В. Молодіко) й інших Житомирської, на Кременеччині Тернопільської (Г. І. Чернихівський), Рівненської (І. Г. Пащук), Хмельницької (канд. іст. наук О. І. Журко) областей тощо.

Для розвитку історичного краєзнавства і регіональних досліджень волинської землі мали наукове значення доповіді й повідомлення, виголошені на секціях форуму “Археологічне вивчення Східної Волині в другій половині XIX ст.” (зав. сектором археології Житомирського музею О. О. Та-рабукін), “Дослідження слов’янських курганних поховань кінця I — початку II тисячоліть на Лівобережній Случі” (канд. іст. наук Б. А. Прищеп, м. Рівне), “До питання про соціальну структуру ранньосередньовічного слов’янського суспільства середини I тис. н. е.” (викладач історії коледжу А. І. Мусевич, м. Бердичів), “Чумацький шлях і дещо про чумаків на південній Волині” (директор Державного історико-культурного заповідника “Музей-садиба Самчики” О. М. Пажимський), “Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.)” (канд. іст. наук І. О. Ворончук, Київ), “Національна політика російського царизму і проблема польської національної меншини на Волині в другій половині XIX ст.” (краєзнавець О. А. Буравський, Житомир), “Соціальна політика УНР: загальний і регіональний аспекти” (канд. іст. наук, доц. Г. В. Журбалюк, Вінниця), “Виселення українських селян у період колективізації” (краєзнавець Г. Л. Махорін, м. Ружин) та ін.

На засіданнях секцій було представлено широке коло доповідей, присвячених історії релігій, освіти, етнографії, фольклору та інших аспектів культури на Волині. З-поміж них відзначалися цікавістю і змістовністю доповіді “Хасидизм на Волині—Житомирщині” (дійсний член Товариства дослідників Волині Леонід Коган, м. Любек, Німеччина), “Сектанти України та Волині в 20-х рр. XX ст.” (канд. іст. наук С. І. Жилук, Житомир), “Фарфор України кінця XVIII — початку XX ст. Проблеми вивчення та каталогізації” (д-р мистецтвознавства Ф. С. Петрякова, Львів), “Легенди та найдавніші назви міст і сіл Житомирщини” (д-р філол. наук, проф. П. В. Білоус, Житомир), “...Батьківщиною своєю вважаю Волинь” (краєзнавець, заслужений працівник культури України Т. І. Максим’юк, Одеса) й чимало ін.

Характерно, що до участі в роботі конференції були залучені дослідники Волині з числа творчої талановитої молоді — аспіранти, студенти, учні. На засіданнях секцій схвально оцінені наукові доповіді студента Львівського національного університету ім. Івана Франка, недавнього переможця олімпіади Всеукраїнської Малої Академії, житомирянина Олега Соколовського “Рід Виговських в історії України”, студентки Вінницького державного педуніверситету ім. Михайла Коцюбинського Ольги Малюти “Жандармські документи як історичне джерело до вивчення діяльності житомирської “Просвіти” в 1908—1915 рр.”, члена Малої Академії наук з Житомира Марії Мошковської “Уродженець Бердичева Всеволод Нестайко” та ін.

Вагомим результатом наукового форуму стало видання до початку його роботи капітального за обсягом (майже 50 др. арк.) наукового збірника матеріалів “Житомирщина на зламі тисячоліть”, що вийшов у світ 21-м томом “Велика Волинь” Товариства дослідників Волині. В ньому опубліковано понад 200 доповідей, повідомлень та інформацій учасників конференції, які стали гідним внеском у волинознавство¹. В своїх підсумкових рішеннях зібрання накреслило конкретні шляхи подальшого розвитку регіонального вивчення Волині на початку III-го тисячоліття, рекомендувало Товариству розпочати підготовчу роботу по створенню регіонального Інституту краєзнавства Волині з центром у Житомирі, підтримало ініціа-

тиву Всеукраїнської спілки краєзнавців на урядовому рівні розв'язати проблему запровадження в усіх середніх, середньо-спеціальних і вищих навчальних закладах обов'язкового предмета "Краєзнавство", забезпечити для його викладання підготовку у вузах відповідних освітянських кадрів, а також ввести у системі підготовки магістрантів, кандидатів і докторів наук наукову спеціалізацію "Історичне краєзнавство", "Географічне краєзнавство", "Природниче краєзнавство" тощо.

В ході роботи форуму ряд його учасників за багаторічну творчу працю й особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху та регіональних досліджень були удостоєні почесних грамот й інших відзнак обласної ради й облдержадміністрації, зокрема, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині *Микола Костриця*, голова Новоград-Волинського крайового осередку *Валентин Вітренко*, голова Бердичівського краєзнавчого осередку *Павло Сковронський*, відомий журналіст і краєзнавець *Володимир Киричанський* та ін. 21 вересня учасники конференції в урочистій обстановці відкрили меморіальну дошку на будинку колишньої Російської публічної бібліотеки по вул. Пушкінській, 42, де 2 грудня 1900 р. відбулося перше організаційне засідання Товариства дослідників Волині. Учасники і гості наукового зібрання взяли участь в екскурсіях по музеях Житомира, відвідали унікальний мінералогічний музей у м. Володарську-Волинському, Іршанський промисловий комбінат, ознайомилися з природними ландшафтами та історичними місцями краю.

Нині Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині розгорнуло активну підготовчу роботу по проведенню в червні 2001 р. у м. Старокостянтинові на Хмельниччині Міжнародного науково-краєзнавчого симпозіуму, присвяченого ролі князів Острозьких в історії України та Європи.

¹ Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. — Житомир: Вид-во М.А.К., 2000. — 390 с.; іл.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Хворостяний Ігор Михайлович

Наприкінці 2000 р. колектив Інституту історії України НАНУ вразила трагічна звістка: 2 грудня в далекому Нью-Йорку, на 55-му році життя, відійшов у Вічність колишній заступник директора Інституту з наукової роботи Ігор Михайлович Хворостяний.

І. М. Хворостяний народився 3 квітня 1945 р. у м. Владивостоці, де його батько — військовий юрист — проходив службу в Збройних Силах. Усе подальше життя Ігоря Михайловича було пов'язане з Києвом, містом його дитинства, юності і зрілості, містом, у якому народилися його син і онука, містом, в яке він був закоханий, і за яким сумував до останніх днів.

Після закінчення у 1963 р. школи І. М. Хворостяний вступив до Київського університету імені Тараса Шевченка, який закінчив у 1968 р., здобувши фах перекладача-референта. Знання іноземних мов (англійська,

французька, арабська), романтизм молодості, нестримний потяг до пізнання далеких світів, свідомо потреба у випробуванні своїх знань і сил стали першопричиною того, що він як військовий перекладач потрапляє в Народно-Демократичну Республіку Ємен. Два роки військової служби (1968—1970) на Близькому Сході керівником польотів, учасником танкового переходу на північ країни дали неоціненний життєвий досвід, зробили колишнього випускника столичного університету особистістю, справжньою людиною. Саме тут, у Південному Ємені, утвердилася його зацікавленість міжнародними відносинами, зародився інтерес до близькосхідної проблематики, у вивченні й розумінні якої він здобув заслужений авторитет і визнання як вчений, дипломат, експерт-аналітик.

Після нетривалої роботи в Українському товаристві дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами (1970—1971) життя і діяльність І. М. Хворостяного майже впродовж двадцяти років пов'язані з Інститутом історії НАН України. Тут він навчався в аспірантурі (1971—1974), працював молодшим науковим співробітником (1974—1977), ученим секретарем (1977—1983), заступником директора з наукової роботи (1983—1990). Саме в Інституті І. М. Хворостяний сформувався як талановитий учений, обдарований організатор, досвідчений дипломат, активний учасник громадського життя.

На початку наукової кар'єри І. М. Хворостяний займався вивченням історії країн Близького Сходу другої половини ХХ ст., у 1975 р. захистив кандидатську дисертацію “Неоколоніалістська політика Англії у зоні Перської затоки (60-ті — початок 70-х років)”, що стала основою його монографії “Перська затока: політика, нафта, долари” (К., 1983). Для української історіографії це були фактично перші дослідження в умовах тодішньої монополізації Москвою міжнародної проблематики в цілому і близькосхідної зокрема. Вони стали свого роду початком злому “закріпленого” за вітчизняною наукою провінціалізму, обмеження місцевою тематикою. Проблема наступних його наукових досліджень значно розширюється. Колом інтересів І. М. Хворостяного стають питання роззброєння в сучасному світі та участі України у міжнародних стосунках. Цьому присвячені його книги “Небезпечний тягар” (К., 1986), “За мир без зброї. Участь Української РСР у боротьбі СРСР в ООН за роззброєння. 1945—1987” (К., 1988), “Розум проти безумства у ядерний вік” (Сімферополь, 1989), опубліковану пізніше й англійською мовою, “Вклад Української РСР в боротьбу за мир і роззброєння” (К., 1989) та багато інших праць.

Незважаючи на традиційні для радянського часу назви, книги ці містили критичний погляд на історію української дипломатії і побачили світ тільки в умовах перебудови. Зберегли вони свою наукову цінність і в наші дні.

Притаманною рисою І. М. Хворостяного, як справжнього вченого і авторитетного організатора науки, були постійний пошук, потреба в переосмисленні як тематики, так і організаційних форм історичних досліджень. Наприкінці 80-х років він став ініціатором створення в Інституті Центру з вивчення проблем міжнаціональних стосунків. Завдяки своєму незаперечному авторитетові і високій повазі колег йому вдалося об'єднати в новому підрозділі відомих спеціалістів, за короткий термін досягти суттєвих наукових результатів.

І. М. Хворостяному, як мало кому з українських істориків, вдавалося поєднувати наукові дослідження в галузі міжнародних стосунків з дипломатичною практикою. Він постійно залучався до виконання відповідальних доручень Міністерством закордонних справ України, Організацією Об'єднаних Націй, іншими міжнародними установами. Тривалий час був

членом наукової ради МЗС України, експертом ООН з палестинського питання, брав участь у міжнародних конференціях з питань роззброєння та Близького Сходу. Логічним продовженням його багатогранної діяльності стало призначення у 1990 р. на високу посаду директора відділу Центру ООН проти апартеїду.

Проте, напевно, найбільше запам'ятається Ігор Михайлович Хворостяний усім, хто його знав, як людина рідкісних людських якостей. Неможливо уявити Інститут історії України НАНУ 70—80-х років без його яскравої особистості. Присутність І. М. Хворостяного відчувалася і тоді, коли він перейшов на дипломатичну роботу. Це була присутність людини — взірця високих рис і якостей, до яких багато хто з нас звертався і звертається подумки у своїх діях і намірах. Природа щедро обдарувала Ігоря Михайловича високим інтелектом, здібностями в оволодінні іноземними мовами, мистецтвом спілкування і, що там казати, виразною зовнішністю, за якою відчувалися розум, надійність, сила і впевненість справжньої людини. Його природні інтелігентність, шляхетність, великодушність, щедрість, почуття гумору приваблювали людей. Він безпомилково розпізнавав талановитих і здібних молодих науковців, підтримував їх.

Останні роки свого життя Ігор Михайлович прожив у Нью-Йорку. Він сумував за Україною, Києвом, друзями. І так, як йому не вистачало нас, так нам, його друзям і колегам, завжди буде не вистачати його. З ним відійшов у Вічність цілий світ, ціла епоха нашого життя.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Бейліс Вольф Менделевич

15 лютого 2001 р. пішов з життя Вольф Менделевич Бейліс, відомий учений, один з провідних українських арабістів, професор, доктор історичних наук.

В. М. Бейліс народився 24 березня 1923 р. у м. Василькові Київської області. В 1940—1950 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету. З 1941 по 1946 рр. перебував в армії, воював на фронті. Чотири рази поранений, відзначений урядовими нагородами.

Після закінчення університету протягом 1950—1964 рр. працював у Чорнобильській середній школі, одночасно займаючись науковими дослідженнями. В 1963 р. захистив кандидатську дисертацію з арабістики.

З вересня 1964 р. і до останніх днів життя В. М. Бейліс працював у Луганському державному педагогічному університеті. Тут він став доктором історичних наук. У 1978 р. отримав звання професора по кафедрі загальної історії. Вольф Менделевич був улюбленим викладачем студентів. Його ерудиція, талант блискучого лектора, справжня інтелігентність, принциповість у поєднанні з доброзичливістю привертала до нього всіх, кому хотіло в нього вчитися.

Протягом 1978—1989 рр. В. М. Бейліс очолював кафедру загальної історії й багато зробив для її розвитку. Під його керівництвом з 1979 р. плідно почала працювати аспірантура, були встановлені творчі зв'язки з провідними науковими центрами сходознавства колишнього Радянського Союзу. Як провідний науковець він брав участь у всесоюзних конференціях сходознавців; енциклопедії містять його численні статті. Загалом ученим було опубліковано понад 100 наукових праць.

У 1970 р. В. М. Бейліс здійснив видання в московському видавництві “Наука” арабського тексту з дослідженнями і покажчиками оповідань, листів та віршів письменника і політичного діяча XII ст. Мас’уда ібн Намдара за унікальним паризьким рукописом. Це видання вийшло в серії “Памятники письменности Востока”. У цій же серії, яка вважається одним з найбільших досягнень сходознавства колишнього СРСР та Росії й дістала високу оцінку у світовій науці, за його редакцією арабського тексту та російських перекладів вийшли з друку книги аз-Захраві “Трактат о хирургии и инструментах” (1983), ан-Насаві “Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны” (1996).

Визнанням наукових заслуг Вольфа Менделевича було його включення до складу вченої ради Інституту сходознавства НАН України і редколегії журналу цього інституту “Східний світ”. Він був загальновизнаним науковим авторитетом в Інституті сходознавства та Інституті загальної історії Російської АН, у наукових колах США, Канади, Азербайджану, Грузії, Польщі, Чехії.

У його житті були радощі великих наукових досягнень, повага й визнання в науковому світі, сердечна любов і пошана з боку колег і студентів. Але він завжди залишався скромною, відкритою для всіх людиною. Вольф Менделевич щиро допомагав колегам — науковцям. У цьому сутність школи справжнього вченого, професора, добре знаної в усьому світі.